أبو عبد الرحمن الكردي

بنکەی توێژینەوە (10)

بزاڤی رزگاریخوازی کوردی

د. سەعدی عوسمان

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرهەڵدان و قۆناغەکان ونموونەیەك

د. سەعدی عوسمان هەروتی

پرۆفیسۆری یاریدەدەری مێژووی نوێ

هەولێر - ٢٠٠٦

ناوی کتێب: بزافی ڕزگاریخوازی کوردی

- نووسینی: دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی

- نەخشەسازی ناوەوە: هەردی

- بەرگ: ڕێبین

- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات

- ژمارەی سپاردن: (٨٦٩)

- تیراژ: ١٠٠٠ دانە

- چاپی یەکەم ٢٠٠٦

- نرخ: ١٥٠٠ دینار

- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب (١٠)

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی
www.mukiryani.com
asokareem@ maktoob.com
Tel: 2260311

پێشکەشە بەو قارەمان و دلێرانەی ..

هەمیشە سووتەمەنین

بۆ بلێسەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی و وەگەڕخستنی ڕەوڕەوەکەی

پێرست

گــوتەی بــەرایی..

ئەم کتێبــە لەبنەڕەتدا لەدوو توێژینەوەی ئەکادیمی پێکهاتووە کەهەریەکـەیان لەگۆڤارێـکی ئەکادیمـی بڵاوکراوەتەوە،یەکەمیان ناونیشانی (بزاڤی ڕزگـاریخوازی کــوردی / توێژینەوەیــەکی شــیکاری لــەبارەی ســەرهەڵدان و قۆناغــەکانی) هەلگرتووە. کەلەگۆڤارا (زانکۆیا دهۆك)،پەڕبەندا (٢) هژمار (٩) ساڵا(٢٠٠٦) هاتۆتە بڵاوکردنەوە. دوەمیشیان لەژێر ناوی (ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشــوور ١٩١٤- ١٩٤٥ / توێژینەوەیــــەکی هەڵـــــسەنگێنەرانەی هۆکارەکــــان و ئـامانـــجەکان) لــەژمارە (٢٥)ی حــوزەیرانی (٢٠٠٥) لەگــۆڤاری (زانکــۆ) کــەگۆڤاری زانــستە مرۆڤایەتیــەکانی (زانکــۆی ســەلاحەددین ـــ هــەولێر)ە بڵاوکراوەتەوە.

بــەڵام لەبەــر ئــەوەی ئــەم دوو گۆڤــارە وەك زۆربــەی گۆڤــارە ئەکادیمیــە زانکۆییەکانی تــر لەسنوورێکی تەســکدا بڵاودەکرێنــەوە کــەزیاتر چوارچێوەی زانکوکان وکتێبخانــەکانیان دەگرێتــەوە، بۆیــە بەپێویــست زانــرا لــە دوو تــوێی کتێبێکــی ســەربەخۆدا کۆبکرێنــەوەو بخرێنــە بەردەســت خوێنــەرانی ئاسـایی و ڕۆشــنبیران، بــەو هیوایــەی ئاسـۆیەکی خوێندنــەوەی ڕەهــاتر بــەخۆوە ببیــنن و سوودێکی فراوانتر بەمیللەتەکەمان و مێژووەکــەی بگەیــەنن. بەتایبــەتیش کــە هەردوو توێژینەوە لەبوارێکی دیاریکراوی مێژووی کــورد دان و چــەند لایــەنێکی مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بەرجەستە دەکەن.

ئەوە ماوە بڵێم کە لێرەدا هەندێ گۆڕانکاری پێویست بەتایبەتی لەڕووی شێوە وڕوخسار وڕیزبەندی هەنــدێ بابــەت بەســەر توێژینــەوەکان هێنــراوە بــۆ ئــەوەی لەشێوەی کتێبدا شایــستە بن. وەك یەکخــستنی لیــستی سەرچــاوەکانی هــەردوو توێژینەوە و لابردنی دەروازەی توێژینەوەی یەکەم لەشوێنی خۆی بۆ ئەوەی ببێتــە دەروازەیەکی گشتی بۆ هەموو کتێبەکە. ئەمە لەکاتێکدا هەر ئەم توێژینەوەیــە

نێوبراوه لەڕووی ناوەڕۆکیشەوه گۆڕاوەو لەشوێنی جیا جیا چەندین زانیاری تری بۆ زیاد کراوه کەکاتی خۆی بەهۆی مەرجی (قەبارەی توێژینەوه) لەگۆڤارە ئەکادیمیەکان بوار نەبوو لەگەڵ توێژینەوەکەدا دابنرێن. لەکۆتاییدا هیواخوازم ئەم ئەرکە زانستییە وەك بەشدارییەکی بچووك لەڕۆشنکردنەوەی لاپەڕەکانی مێژووی کورد و کوردستان جێگای خۆی بگرێ و هەوڵێك بێت بەردەو سوود بینین لەپەند و وانەکانی مێژوو.

د. سەعدی هەروتی

هەولێر - ٢٠٠٦

دەروازە

بزافی رزگاریخوازی نیشتمانی.. چەمک و پەرەسەندن

بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی لە پێناسەیەکی کورتدا بریتییە لە: بزاڤێکی شۆڕشگێڕی کە ئامانجی لەناوبردنی دەسەڵات وستەمکاریی بیانییە لەلایەنەکانی ڕامیاری وئابووری وئایدیۆلۆژیی، لە پێناو پێکهێنانی دەولەتێکی خاوەن سەروەریدا[1]. یان بە واتایەکی تر بریتییە لە بزاڤێکی شۆڕشگێڕی میللەتە داگیرکراوو چەوساوەکان لە پێناو سەربەخۆیی نیشتیمانی وزامنکردنی پەرەسەندنی ئازادانەی کۆمەڵ لە هەموو بوارەکاندا. بێگومان نابێ ئەوە لە یاد بکەین کە ئەمەش تارادەیەکی زۆر وابەستەی مەسەلەی نەتەوایەتیە، چونکە ئەم بزاڤە لەلایەك لەهۆشیاری نەتەوایەتیەوە سەرچاوە دەگرێ ولەلایەکی تر بۆ هێنانەدی ئامانجە نەتەوایەتی ونیشتیمانیەکان تێدەکۆشێ.

سەرەڕای ئەوەی بزاڤی رزگاریخوازی وەك چەمکێك هەموو نەتەوەو وڵاتانی جیهان دەگرێتەوە، بەو پێیەی بە هەموو ئەو بزاڤانە دەگوترێ کە ئامانجیان رزگار بوونە لە دەسەڵاتی بیانی (لەنێوانیاندا بزاڤی ئێرلەندای باکووری سەر بە بەریتانیا وهەرێمی باسك کەلەژێردەستی ئیسپانیا دایە)، بەڵام بەشێوەیەکی

---

[1] میهالی شیمای، البلدان النامیة والاقتصاد العالمی، ت: د.غانم حمدون، ط١، بیروت، ١٩٨٠، ص١٨.

بەتینتر پەیوەندی بە خەباتی میللەتانی جیهانی سێهەمەوە[1] هەیە، لە بەر ئەوەی ئەم ولاتانە زیاتر تامی داگیرکردن و ژێردەستەییان چێشتووە و بەدەست ئیستعماری ئەورووپی[2] بەهەموو شێوەکانیەوە نالاندوویانە.بەلکو دەتوانین بێژین ئەم ولاتانە تاکە مەیدانی دەسەلاتی ئیستعماری وچالاکیە دوژمنکارانەکانی بوون.

ئەم میللەتانە کە لە ژێر چەپۆکی رژێمی ئیستعماریدا لە هەموو لایەنەکانی رامیاریو ئابووری وکۆمەلایەتی و رۆشەنبیرییەوە دوو چاری چەوسانەوەو سەرکوتکاری بوونەوە، لەلایەنی رامیاریدا ئەوان لەژێر چەپۆکی ستەمکاری ئەورژێمە دابوون. و لەلایەنی ئابووریش دەولەتە ئیستعماریەکان پەلکێشیان کردن بۆ نێو رژێمی سەرمایەداری جیهانی وەك پاشکۆی کشتوکالی و بەرهەمهێنەری کەرەستەی خاو. لەبواری کۆمەلایەتیش داگیرکەران پەیوەندیە دەرەبەگایەتی وپێش دەرەبەگایەتیەکانیان لە داگیرگەکانیان دەهێشتەوە، بۆیە ئەستەم بوو ئەو هێزە کۆمەلایەتیانە گەشە بکەن کە توانای بەرەنگاربوونەوەی دەسەلاتی ئیستعمارییان هەیە. ئەوەی پەیوەندی بەئایدیۆلۆژیا و لایەنی رۆشنبیرییشەوە هەیە، دەبینین رژێمی ئیستعماری دەیویست بەها رۆشنبیریەکانی ئەم میللەتانە برمێنێت وبیر وهزری خۆی بەسەریاندا بسەپێنێت،بەمەش ژیانی

[1] جیهانی سێیەم کەزاراوەیەکی نوێیەو سەرەتای بەکارهێنانی دەگەرێتەوە بۆ سالی ١٩٥٦، مەبەست لێی وولاتانی ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتینی وبەشێکی کیشوەری ئاسیایە، کە لە رووی تایبەتمەندی سیاسی و ئابووری وکۆمەلایەتی وجوگرافی ومێژوویی تارادەیەکی زۆر لەیەك دەچن. بۆزانیاری زیاتر بروانە: د.ابراهیم خلیل احمد وعونی عبدالرحمن السبعاوی، تاریخ العالم الثالث الحدیث، جامعة موصل، الموصل ١٩٨٩، ص٧-٨.

[2] لەبارەی پەیدابوونی رژێمی ئیستعمار بروانە : د.فاضل حسین و د.کاظم هاشم نعمة، التاریخ الاوربی الحدیث/ ١٨١٥ -١٩٣٩، جامعة الموصل ١٩٨٢،ص١٤٣-١٦٠. هەروەها د. جلال یحیی، معالم التاریخ الحدیث، منشأة المعارف بالاسکندریة، ١٩٧٦، ص١٣٣ وما بعدها.

هزری و رۆشنبیری لەو وڵاتە داگیرکراوانەدا تووشی مەیین دەهات [1]. وەك کاردانەوەی ئەم سیاسەتە هەمەلایەنە هۆشی نەتەوایەتی میللەتانی جیهانی سێیەم چەکەرەی کرد و لەئەنجام دا راپەرینی رزگاریخوازی نەتەوەیی ئەو میللەتانە بووژایەوە. لە سۆنگەی ئەمەوە دەکرێ خودی رژێمی ئیستعماری بەورووژێنەرێکی سەرەکی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی دابنرێت[2].

بەڵام خەباتی رزگاریخوازی ئەم میللەتانە کە ئامانجی لەناو بردنی دەسەڵاتی ئیستعماری بوو، دەبوو هەوڵی سڕینەوەی شوێنەوارو جێی پەنجەی ئەم رژێمە قێزەونەش بگرێتەوە. بەم پێیە دەتوانین بلێین ئەم شۆرشە رزگاریخوازانە ئامانج وئەرکەکانیان بە پێی قۆناغەجیاوازەکان دەگۆڕێن. لەقۆناغی بەراییدا هەموو هەوڵەکان تەرخان دەکرێت بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی نیشتیمانی سەربەخۆ، لەم پێناوەشدا خەبات دەکرێت لەدژی رژێمی ئیستعماری و بەدەرنانی دەسەڵاتی بیانی، بۆیە توێژو رەگەزە دەرەبەگایەتی و نیمچە دەرەبەگایەتیەکانیش دێنە مەیدان و هەموو هێزە نیشتیمانیەکان بەجیاوازی بۆچوونە سیاسیەکانیان بەشداری لەم خەباتەدا دەکەن[3]. لەم قۆناغەدا بزاڤی رزگاریخواری نیشتیمانی جیاوازیەکی ئەوتۆی نابێت لەگەل بزاڤی نەتەوەیی و مەسەلەی نەتەوایەتی، بەڵام جیاوازی لە قۆناغی دواتر دا بەدیار دەکەوێت، کە سەربەخۆیی سیاسی دەستەبەر بووە.

دوای ئەوەی زۆربەی میللەتانی جیهانی سێیەم سەربەخویی سیاسیان بەدەست هێنا، خۆیان لەپەیوەندیەکی نوێدا لەگەل دەولەتانی ئمپریالیزمی رۆژئاوادا

---

[1] میهالی شیمای،م.س، ص١٨–١٩.

[2] د.فاضل حسین و د. کاظم هاشم، م.س، ص ١٥٨.

[3] میهالي شیمای، م. س، ص ١٩–٢٠، د. الیاس فرح، تطور الفکر المارکسي / عرض ونقد، ط ٥، دار الطلیعة بیروت ١٩٧٩، ص١٤٩، ١٥١.

بینیەوە، پەیوەندیەك كەتیایدا سەربەخۆیی سیاسی ئاوێتە بوو لەگەڵ بەردەوام بوونی پاشكۆیەتی ئابووری بۆ ئەم دەوڵەتانە[1] یان بەواتایەكی تر ئەم وڵاتە تازە سەربەخۆ بووانە هەر لەچوارچێوەی ئابووری سەرمایەداری جیهانیدا مابوونەوە و زۆریەشیان بەكردار لە پاشكۆیەتی سیاسی وئابووری كۆمپانیا و دەزگا قۆرخكارییەكاندابوون.هەروەها بەدەست پاشماوەو شوێنەواری دەسەڵاتی ئیستعماریدا دەیانناڵاند، كەلە دواكەوتنی ئابووری ونزمی ئاستی بژێوی ونەخوێندەواری و نەبوونی خزمەتگوزاری تەندروستی و كۆمەڵایەتی بەرجەستە دەبوون[2] سەرباری هەموو ئەمانەش دەتوانین بڵێین لەهەندێ باردا سەربەخۆیی سیاسی بەواتایەكی سادە تەنیا گواستنەوەی دەسەلات بوو لە هێزە ئیمپریالییەكانی پێشوو وئەوچینانەی نوێنەرایەتیان دەكرد بۆ بۆرژوا خۆمالیەكان[3]. بۆیە هەندێك لەو میللەتە تازە سەربەخۆبووانە ئەجارەیان كەوتنە باری چەوسانەوەی حكومەتەكۆنە پەرست و دكتاتۆریەكان. لە ئەنجامی هەموو ئەمانەدا ئامانجی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتیمانی لەم قۆناغەدا بریتی دەبێت لە بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ئابووری و ڕزگاربوون لە هەموو جۆرەكانی دواكەوتن و هەروەها خەبات كردن لەپێناو لادانی حكومەتە كۆنەپەرست و دكتاتۆرەكان و بنیادنانی حكومەتێكی نیشتیمانی سەربەخۆ كەهەوڵبدات ئازادی و مافی مروڤ و دادوەری كۆمەلایەتی بەدی بێنێت[4].

---

[1] بيتر ورسلي،العوالم الثلاثة / الثقافة والتنمية العالمية،ت:صلاح الدين محمد سعدالله،مراجعة :د.صالح جواد الكاظم،ج٢، بغداد ١٩٨٧، ص٥٣.

[2] فاخروشيف، السياسة الاستعمارية بعد الحرب العالمية الثانية، دارالتقدم موسكو(د.س)،ص١٣.

[3] بيتر ورسلي،م.س،ص٥٣.

[4] د.عبدالرزاق مطلك الفهد، دراسات في حركات التحرر في العالم الثالث،جامعة الموصل، ١٩٨٥، ص٧–٨، د.الياس فرح، م.س، ص١٥١–١٥٢.

سەرەڕای ئەمە دەبێ ئاماژە بەوەبکەین کە شێوەو مۆرکی ڕزگاربوون لە دەسەلاتی ئیستعماری ونیمچە ئیستعماری لەولاتێکەوەبۆ ولاتێکی تر جیاوازی ڕوون و ئاشکرای هەیە،لە هەندێ ولاتدا پارتە کۆمۆنیستەکان ڕێبەرایەتی خەباتی ڕزگاریخوازی نیشتیمانیان دەکردو لەئەنجامدا شۆڕشێکی سۆشیالیستی لەئارادابوو.وەلەهەندێ ولاتی تردا ڕزگاری لەرێگەی شۆڕشێکی نیشتیمانی دیموکراتی دەستەبەر دەبوو،بەمەش ڕێگای ئاراستەی سۆشیالیستی لەبەردەم ئەم ولاتانەدا کراوە دەبوو. کۆمەڵەی سێیەمیش (کەزۆرینە بوون) لەکاتی ڕاگەیاندنی سەربەخۆییدا ڕێگای سەرمایەداری هەڵدەبژارد[1]. ئەم هەڵوێستانەش دواتر لەسیاسەت و ئاراستەی دەولەتە تازە سەربەخۆبووەکان ڕەنگدانەوەی هەبوو.

هەروەها بزاڤە ڕزگاریخوازەکانی ولاتە داگیرکراوو پاشکۆکان ڕیگا وشێوازی جۆربەجۆریان گرتەبەر بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان، ئەمەش بەپێی سەردەم و هەلومەرجی ئەم ولاتە وهەروەها پەرەسەندنی شێواز و سیاسەتەکانی ئیستعمار دەگۆڕا.هێزە ئیستعماریەکان لەسەرەتای شالاوەکەیان بۆ ئەم ولاتانە کەتازە پێگەیشتبوون، بینیان هەندێ لەو میللەتانە پێشوازیان لێدەکەن و هیچ گومانێکیان بەرامبەر نیازە شاراوەکانیان نیە.یان وایانزانی کەئەمانە بازرگانن وزۆر ئاخایەنێ دەرۆن.بەلام بەتێپەربوونی کات ئەم میللەتانە لە تەماعکاریەکانیان گەیشتن و دەستیان بە بەرنگاربوونەوە کرد، کاتێک کۆلۆنیالەکان* لەو ناوچانە کرداری نیشتەجێ کردنیان پیادەکرد. بەلام ئەم بەرەنگابوونەوەیە لەسەرەتاکەی دا مورکی هەرێمایەتی و خۆجێیەتی و سەرەتاییانە و نارێکخراوی پێوە دیار بوو، وە هەندێ جار شێوەی هەلچوونێکی هۆزایەتی وەردەگرت تەنیا بۆ بەرگری کردن لە بەرژەوەندیە تایبەتیەکانیان. دوای

---

[1] بروانە:افجینی بریماکوف، الشرق بعد انهیار النظام الاستعماری، ت:سامی عمارە، دار التقدم، موسکو١٩٨٥،ص٥٤.

* کۆلۆنیالیزم: واتە ئیستعماری کۆن.

ماوەیەك پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکان لە لایەن میللەتە داگیر کراوەکانەوە دروست بوون، بەڵام ئەوانیش لە سەرەتا ئامانجەکانیان هەر هەرێمایەتی بوو چونکە لە داواکردنی یەکسانی لە کرێی کار یان گێرانەوەی زەوی تێپەری نەدەکرد، ئەویش تەنیا لە ڕێگای سکاڵا نامەو داواکاری پێشکەش کردن. دواتر خەبات و تێکۆشانیان پەرەی سەند بۆ داواکردنی سەربەخۆیی و ڕزگار بوون لە دەسەڵاتی بیانی بە شێوەیەکی ئاشتیانە. ئینجا گەیشتە ئاستی شێوازی مانگرتن و خۆپیشاندان و هەلوێست وەرگرتن لە بەرامبەر دەسەڵاتی داگیرکاری، هەروەها پێشکەش کردنی سکاڵا بۆ ئەو دامەزراوە نێو دەولەتیانەی دوای جەنگی جیهانی یەکەم پێکهێنران[1].

بەتێپەر بوونی کات میللەتە داگیرکراوەکان لەو راستیە گەیشتن کە داواکاری ئاشتیانە بێ هودەیە، بۆیە شێوازی توند و تیژی و خەباتی چەکداری ڕێکخراویان گرتەبەر، ئەمەش بە تایبەتی دوای جەنگی جیهانی دووەم، کە ئەم شێوازە لە شێوەی خەباتی چەکداری لە ڤێتنام و کوبا و ئەنگۆلا و چەندین وڵاتی تر بەرجەستە بوو. کە تیایدا توانایەکی دیاریان پشاندا و شارەزاییان بەدیار خست لەبارەی شێوازەکانی جەنگی پارتیزانی شۆرشگێری کەگورزی بەهێزیان گەیاندە لەشکرەکانی ئیستعمار و بەکرێگیراوەکانیان[2].

لە هەمان کاتدا تێبینی دەکرێ کە هەندێ میللەت لە بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازی توندوتیژییان نەگرتەبەر،بەڵکو ڕێگای خەباتی دیموکراتی و شێوازی دژە توندوتیژییان پیادەکرد.هەروەکو لە هیندستان[3] یان هەندێ وڵاتی ئەفریقیادا

---

[1] د. عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧.

[2] بروانە: د. ابراهیم خلیل و عونی عبدالرحمن، م.س،صفحات ٤٣-٤٥، ١٢٩-١٣٤، ١٨٤-١٨٧.

[3] لە بارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی هیندستان بروانە نجواهر لال نهرو، لمحات من تاريخ االعالم،ط٢،بيروت١٩٥٧،صفحات ٢٦٥-٢٨٧.

ڕوویدا[1]. بەتایبەتی لەباشوری ئەفریقیا کە (پارتی کۆنگرە) و(نیلسۆن ماندێلا) ی ڕابەرەکەی دیارترین نمونەی ئەم شێوازە بوون.

کەواتە خەباتی چەکداری مەرج نییە بۆ هەموو میللەتانی جیهان و بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازێکی پێویست بێت. بەو پێیەی پێداویستیەکانی خەبات و هەلومەرجی هەر وڵاتێك بڕیار لەسەر ئەمەدەدەن، وەبەبێ ڕەچاوکردنی ئەم لایەنەش جەنگی ڕزگاری دەبێتە کارێکی سەرەڕۆیانەی ترسناك لەسەر بزاڤی ڕزگاریخوازیدا.بۆ نمونە بزاڤی نیشتیمانی لەوڵاتی (شیلی)دا ئەوکاتە سەرکەوتنی بەدەست هێنا کەخەباتی ئاشتی وڕێگای پەرلەمانی کردە بەرنامە و شێوازێك بۆ گەیشتن بەدەسەڵات وڕێبەرایەتیکردنی جەماوەر وڕزگار کردنی سامانەکانی وڵات لەچنگی قۆرخکاری ئیمپریالیدا. هەروەها خەباتی چەکداری ئەگەر پشت بەپالپشتی چین وتوێژە سەرەکیەکانی کۆمەڵ و باوەڕی تەواویان بەم شێوازی خەباتە نەبەستێت، ئەوا تەنیا دەبێتە گۆشە گیربوونی گروپەچەکداریە بچووکەکان ودابڕانیان لەجەماوەری میللەت.

---

[1] د.عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧

باسی یەکەم

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

(توێژینەوەیەکی شیکاری لەبارەی سەرهەڵدان و قۆناغەکانی)

پـێـشـەکـی

لە ماوەی ئەو (١٠) ساڵەی (١٩٩٦- ٢٠٠٦) کە تیایدا بابەتی (جیهانی سێیەم)م بە قوتابیانی قۆناغی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلیژی ئاداب دەگووتەوە لە زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر، کە تیایدا زیاتر لەسەر بزاڤەکانی رزگاریخوازی ئەم وڵاتانە ڕادەوەستام، بۆم لوا زیاتر لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردیش وورد ببمەوە و لەڕەهەندو سیماو تایبەتمەندیەکانی بکۆڵمەوە. دواتریش لە ساڵی خوێندنی ١٩٩٧ – ١٩٩٨ کە ساڵی ئامادەکاریم بوو لە خوێندنی دکتۆرا، بەڕێز دکتۆر دلێر شاوەیس پرسیارێکی لەبارەی قۆناغەکانی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی لە مێشکمدا ورووژاند.

ئەمانە هۆکارو پالنەری ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بوون کە بێگومان ئەمەش ئەگەر مەسەلەیەکی پڕ بایەخ نەبێت ئەوا لە گرنگی بێبەش نییە، بەو پێیەی هێشتا کوردستان بەهەموو بەشەکانیەوە هەر لە قۆناغێك لە قۆناغەکانی بزاڤی رزگاری نیشتمانی دایە و سوود و پەند وەرگرتن لە قۆناغەکانی رابردووش مەسەلەیەکی فرە پێویستە.

ئەم توێژینەوەیە لەبەر ئەوەی زیاتر لەبواری هزری دایە بۆیە زۆرتر پشت بە تێبینی و سەرنج و بۆچوونەکانی توێژەر دەبەستێ، بەڵام بێگومان ئەمانەش بە بەلگەی پشت ئەستوور بەسەرچاوەی مێژووی و زانستی دەخرێنە ڕوو، کە ژمارەیان زۆرە بەڵام لەهەموویان گرنگتر بەلگەنامەکانن. بەتایبەتی ئەو بەلگەنامە فەرمیەعێراقیانەی (د.عبدالفتاح بۆتانی) لەهەردوو کتێبی (وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية) و (الحركة القومية الكردية التحررية/دراسات ووثائق)دا بڵاوی کردۆتەوە، کە چەندین زانیاری دەگمەن وگرنگیان تێدایە لەبارەی ڕێکخراوە کوردیەکان و چالاکیەکانیان.بەهەمان شێوە(محەمەد حەمە باقی)ش

لەهەردوو کتێبی (میرنشینی ئەردەلان بابان سۆران لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) و (شۆڕشی شێخ عوبێدوڵڵای نەهری ١٨٨٠ لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) چەندین بەڵگەنامەی گرنگ و دانسقە سەبارەت بەباباتەکە دەخاتەڕوو کە لەئەرشیفەکانی دەرباری قاجاری پارێزرابون.هەروەها (د.ئازاد گەرمیانی)ش لەژمارەکانی گۆڤاری (ئالای ئیسلام) دەقی سێ بەڵگەنامەی بەریتانی بەوەرگێڕدراوی بۆسەر زمانی عەرەبی بڵاوکردۆتەوە، کە چەندین بەڵگەی بەنرخ لەبارەی شۆڕشەکانی (شێخ عوبێدوڵڵا) و (شێخ مەحمود) و (سمکۆ) دەخاتەڕوو.بۆ ئەرشیفەکانی فەرەنساش سوود لەو کۆمەڵە بەڵگەنامەیە بینراوە کە (نەجاتی عەبدوڵڵا)لەکتێبی (کوردستان لەبەڵگەنامەکانی کۆنسوڵی فرەنسی لەبەغدا ١٩١٩) دا دەقەکانی کردۆتە کوردی. بێگومان بەڵگەنامە کوردیەکانیش فەرامۆش نەکراون،ئەوەتا لەرێگەی کتێبی (دەولەتی جمهوری کوردستان) سوود لەهەندێ بەڵگەنامەی کۆماری مەهاباد بینراوە کە (مەحمود مەلا عزەت) بڵاوی کردۆتەوە. هەروەها توانرا دەقی هەندێ نامەی خودی (شێخ عوبێدوڵڵا)ش ببینرێ کە (د.ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر) لەئەرشیفەکانی بەریتانیا پەیدای کردوون و بەزمانی عەرەبی لەگۆڤاری (شمس کردستان) خستویەتیە بەردەستی توێژەر و خوێنەران.لەپاڵ ئەم بەڵگەنامانەش سوود لە یاداشت وبیرەوەریی چەند کەسایەتیەکی کورد بینراوە کەبەشداریان هەبووە لەبزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا، بەتایبەتی (زنار سلۆپی) وکتێبەکەی (فی سبیل کردستان). هەروەها هەندێ جار بەتایبەتی بۆ ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەهەم پەنا بردراوەتە بەر گەواهی وگووتەکانی گەریدە بیانییەکان بەتایبەتی (کلودیوس جیمس ریچ)و (جیمس بیللی فرایسزەر)و (مێجەرسۆن). بێجگە لەمانەی باسکران لەم توێژینەوەیەدا سوود لە چەندین بەڵگەنامەویاداشت و نامەی زانکۆیی و گەشتنامەی گەریدەبیانیەکان و هەروەها سەرچاوەی ڕەسەن و کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە بینراوە کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ڕیزبەندکراون.

چەند سەرنجێکی گشتی لەبارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرەڕای ئەوەی هەموو بزاڤەکانی ڕزگاریخوازی میللەتانی جیهانی سێیەم بە تێکرایی،چەندین سیمای لەیەکچوون وخاڵی هاوبەشیان هەیە،بەڵام دەتوانین بڵێین هەریەکێك لەم بزاڤانە خاوەنی هەندێ تایبەتمەندی خۆیەتی کەلە تایبەتمەندی میللەتەکەو ئەو هەلومەرجەی تێیدایە سەرچاوە دەگرێ. لەسۆنگەی ئەمەوە لەبارەی تایبەتمەندیەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا بەگشتی، دەشێ چەند خالێك توماربکەین:

١- ژێردەستەبوونی کوردستان لەسەرەتاکانی سەردەمەنوێکانەوە بۆ هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانی وئێرانی کە خۆیان لەرووی شارستانیەوە دواکەوتوو بوون بەبەراوورد لە گەڵ ئیستعماری ئەوروپیدا، بووە هۆی بێ هێزبوونی کەلتووری کورد و دواکەوتنی لە ڕووی شارستانیەوە[1] وهەروەها نزمی ئاستی هۆشیاری نەتەوایەتی وسیاسی، کەئەمەش ڕەنگدانەوەی نەگەتیڤانەی هەبوو لە سەر بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی وشێوازەکانی خەباتی.

٢- کوردستان بۆ ماوەیەکی درێژ ڕووبەڕووی داگیرکاری وچەوساندنەوەی دوولایەنە ببۆوە، چونکە لە سەرەتاکانی سەردەمی هاوچەرخدا هەندێ بەشی ئەم وڵاتە، بەتایبەتی باشوور و ڕۆژ ئاوا ئنجا ڕۆژ هەڵاتیشی تاراددەیەك، لەپاڵ داگیرکاری دەولەتە هەرێمایەتیەکان (کە هەریەکە لە عیراق وسوریا وئێران بوون یەك لەدوای یەك) کەوتنە ژێر دەسەلات وچەوساندنەوەی

---

[1] بڕوانە: ن.أ.خالفین، الصراع علی کردستان،ت: د.احمد عثمان ابو بکر، بغداد ١٩٦٩، ص١٧-١٩. شایانی باسکردتە شێخ عوبێدوڵلای نەهری لە دەقی نامەیەکدا کە لە (٥)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ بۆ دکتۆر (کۆهران)ی مژدەدەری ئەمریکی لە ناوچەی ورمێ ناردووە، لەم بارەیەوە دەڵێت: ((دیارە هەردوو حکومەتی عوسمانی و ئێرانی ڕێگاکانی بە شارستانی بوون نازانن یان خۆیانی لێنادەن)). د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل للشیخ عبیدالله النهري، مجلة (شمس کردستان) ع (٤) نیسان ١٩٨٥، ص٦.

دەولەتە زلهێزە ئیستعماریەکانیش، بۆ بەشی باشوور عیراق و بەریتانیا، بۆ ڕۆژئاوا سوریاوفەرەنسا، بۆ ڕۆژهەلاتیش ئێران و بەریتانیا[١]. بێگومان ئەمەش گرفتەکانی کوردی زیاتر کردو ئەرکی بزاڤە ڕزگاریخوازەکەی قورستر کرد[٢].

٣- سەرەڕای ئەمانەی باسکران تاریکترین لایەنی هەلومەرجی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لەوانەیە ئەمەبێ کە کوردستان لە ڕابردوو وە ئێستاش بەدەست کێشەی زەوتکردن و لکاندنەوە دەنالێنێ. چونکە هەموودەولەتە هەرێمی وداگیرکەرەکانی کوردستان بەشە داگیر کراوەکانی ئەم ولاتە بەبەشێکی دانەبڕاوی خاکی خۆیان دەزانن: ئەوەتا لە تورکیا دا تەنانەت دان بەبوونی نەتەوەیەکی جیاواز لە تورك نانرێت، لەئێرانیش لەسەر بنەمای ئێرانچێتی هەولدەدرێ نەتەوەی کورد ناوێتەی ئەم ولاتە بکرێت،لەعیراقیش کوردستان بەباکووری ولات دادەنرێت،لەسوریاش کوردەکان بەئاوارەو پەناهەندە لەقەلەم دەدرێن نەك خاوەنی ئەم خاکەی تێیدا دەژین[٣]. ئەمەش ئەرکی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی گرانتر دەکا بەبەراوورد لە گەل باری ملکەچ بوون بۆ دەسەلاتی ئیستعماری کەبەدەگمەن نەبێ سیاسەتی لکاندن پەیرەو ناکات.

---

[١] لەبارەی ئەم هەلومەرجەی کوردستان بڕوانە : کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەولەتیی وناوچەییدا / ١٨٩٠-١٩٣٢،سلێمانی ٢٠٠٠،ل١٣٦ ودواتر.

[٢] هەروەها مێژوو نووسێکی تریش ئەم هۆکارە بەکۆسپێکی تری بەردەم گەشەکردنی هۆشیاری نەتەوایەتی کوردی دادەنێت. بڕوانە د.دلێر ئیسماعیل حقی شاوەیس، نەتەوەو نەتەوایەتی /هۆکارەکانی لاوازی هۆشیاری نەتەوایەتی لای کورد ودروست نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان، ژ(٧)س(٣)١٩٩٩،ل١٨.

[٣] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە : ژێرارد چالیاند(سەرپەرشتی کردن)، گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت،و: م.گۆمەیی وأ.حەویزی،سوید ١٩٩٨.

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرهەڵدان و قۆناغەکان ونموونەیەك

د. سەعدی عوسمان هەروتی

پرۆفیسۆری یاریدەدەری مێژووی نوێ

هەولێر - ٢٠٠٦

ناوی کتێب: بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

- نووسینی: دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی

- نەخشەسازی ناوەوە: هەردی

- بەرگ: ڕێبین

- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات

- ژمارەی سپاردن: (٨٦٩)

- تیراژ: ١٠٠٠ دانە

- چاپی یەکەم ٢٠٠٦

- نرخ: ١٥٠٠ دینار

- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب (١٠)

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی
www.mukiryani.com
asokareem@ maktoob.com
Tel: 2260311

پێشکەشە بەو قارەمان و دلێرانەی ..

هەمیشە سووتەمەنین

بۆ بلێسەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی و وەگەڕخستنی ڕەوڕەوەکەی

پێرست

گوتەی بەرایی..

ئەم کتێبە لەبنەڕەتدا لەدوو توێژینەوەی ئەکادیمی پێکهاتووە کەهەریەکەیان لەگۆڤارێکی ئەکادیمی بڵاوکراوەتەوە،یەکەمیان ناونیشانی (بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی / توێژینەوەیەکی شیکاری لەبارەی سەرهەڵدان و قۆناغەکانی) هەلگرتووە. کەلەگۆڤارا (زانکۆیا دهۆك)،پەڕبەندا (٢) هژمار (٩) ساڵا(٢٠٠٦) هاتۆتە بڵاوکردنەوە. دوەمیشیان لەژێر ناوی (ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤- ١٩٤٥ / توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکارەکان و ئامانجەکان) لەژمارە (٢٥)ی حوزەیرانی (٢٠٠٥) لەگۆڤاری (زانکۆ) کەگۆڤاری زانستە مرۆڤایەتیەکانی (زانکۆی سەلاحەددین ـــ هەولێر)ە بڵاوکراوەتەوە.

بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم دوو گۆڤارە وەك زۆربەی گۆڤارە ئەکادیمیە زانکۆییەکانی تر لەسنوورێکی تەسکدا بڵاودەکرێنەوە کەزیاتر چوارچێوەی زانکۆکان وکتێبخانەکانیان دەگرێتەوە، بۆیە بەپێویست زانرا لە دوو توێی کتێبێکی سەربەخۆدا کۆبکرێنەوەو بخرێنە بەردەست خوێنەرانی ئاسایی و ڕۆشنبیران، بەو هیوایەی ئاسۆیەکی خوێندنەوەی ڕەهاتر بەخۆوە ببینن و سوودێکی فراوانتر بەمیللەتەکەمان و مێژووەکەی بگەیەنن. بەتایبەتیش کە هەردوو توێژینەوە لەبوارێکی دیاریکراوی مێژووی کورد دان و چەند لایەنێکی مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بەرجەستە دەکەن.

ئەوە ماوە بڵێم کە لێرەدا هەندێ گۆڕانکاری پێویست بەتایبەتی لەڕووی شێوە وڕوخسار وڕیزبەندی هەندێ بابەت بەسەر توێژینەوەکان هێنراوە بۆ ئەوەی لەشێوەی کتێبدا شایستە بن. وەك یەکخستنی لیستی سەرچاوەکانی هەردوو توێژینەوە و لابردنی دەروازەی توێژینەوەی یەکەم لەشوێنی خۆی بۆ ئەوەی ببێتە دەروازەیەکی گشتی بۆ هەموو کتێبەکە. ئەمە لەکاتێکدا هەر ئەم توێژینەوەیە

نێوبراوه لەڕووی ناوەڕۆکیشەوه گۆڕاوەو لەشوێنی جیا جیا چەندین زانیاری تری بۆ زیاد کراوه کەکاتی خۆی بەهۆی مەرجی (قەبارەی توێژینەوه) لەگۆڤاره ئەکادیمیەکان بوار نەبوو لەگەڵ توێژینەوەکەدا دابنرێن. لەکۆتاییدا هیواخوازم ئەم ئەرکە زانستییە وەك بەشدارییەکی بچووك لەڕۆشنکردنەوەی لاپەڕەکانی مێژووی کورد و کوردستان جێگای خۆی بگرێ و هەولێك بێت بەرەو سوود بینین لەپەند و وانەکانی مێژوو.

د. سەعدی هەروتی

هەولێر - ٢٠٠٦

دەروازە

بزافی رزگاریخوازی نیشتمانی.. چەمک و پەرەسەندن

بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی لە پێناسەیەکی کورتدا بریتیە لە: بزاڤێکی شۆڕشگێڕی کە ئامانجی لەناوبردنی دەسەلآت وستەمکاریی بیانییە لەلایەنەکانی ڕامیاری وئابووری وئایدیۆلۆژیی، لە پێناو پێکهێنانی دەولەتێکی خاوەن سەرودریدا[1]. یان بە واتایەکی تر بریتیە لە بزاڤێکی شۆڕشگێڕی میللەتە داگیرکراوو چەوساوەکان لە پێناو سەربەخۆیی نیشتیمانی وزامنکردنی پەرەسەندنی ئازادانەی کۆمەلّ لە هەموو بوارەکاندا. بێگومان نابێ ئەوە لە یاد بکەین کە ئەمەش تارادەیەکی زۆر وابەستەی مەسەلەی نەتەوایەتیە، چونکە ئەم بزاڤە لەلایەك لەهۆشیاری نەتەوایەتیەوە سەرچاوە دەگرێ ولەلایەکی تر بۆ هێنانەدی ئامانجە نەتەوایەتی ونیشتیمانیەکان تێدەکۆشێ.

سەرەڕای ئەوەی بزاڤی رزگاریخوازی وەك چەمکێك هەموو نەتەوەو ولآتانی جیهان دەگرێتەوە، بەو پێیەی بە هەموو ئەو بزاڤانە دەگۆترێ کە ئامانجیان رزگار بوونە لە دەسەلآتی بیانی (لەنێوانیاندا بزاڤی ئێرلەندای باکووری سەر بە بەریتانیا وهەرێمی باسك کەلەژێردەستی ئیسپانیا دایە)، بەلآم بەشێوەیەکی

---

[1] میهالی شیمای، البلدان النامیة والاقتصاد العالمی، ت: د.غانم حمدون، ط١، بیروت، ١٩٨٠، ص١٨.

بەتینتر پەیوەندی بە خەباتی میللەتانی جیهـانی سـێهەمەوە[1] هەیـە، لـە بـەر ئەوەی ئەم وڵاتانە زیاتر تامی داگیرکردن و ژێردەستەییان چێـشتووە و بەدەسـت ئیستعماری ئەورووپی[2] بەهەموو شێوەکانیەوە ناڵاندوویانە.بەڵکو دەتوانین بێژین ئەم وڵاتانە تاکە مەیدانی دەسـەڵاتی ئیـستعماری وچـالاکیە دوژمنکارانـەکانی بوون.

ئەم میللەتانە کە لە ژێر چەپۆکی رژێمی ئیستعماریدا لە هـەموو لایەنـەکانی رامیـاری‌و ئـابووری وکۆمەلایـەتی و رۆشـەنبیرییەوە دوو چـاری چەوسـانەوەو سەرکوتکاری بوونەوە، لەلایەنی رامیاریـدا ئـەوان لـەژێر چـەپۆکی سـتەمکاری ئەورژێمە دابوون. و لەلایەنی ئـابووریش دەولەتـە ئیـستعماریەکان پەلکێـشیان کـردن بـۆ نێـو رژێمـی سـەرمایەداری جیهـانی وەك پاشـکۆی کـشتوکاڵی و بەرهەمهێنەری کەرەستەی خاو. لەبواری کۆمەڵایـەتیش داگیرکـەران پەیوەندیـە دەرەبەگایەتی وپێش دەرەبەگایەتیەکانیان لە داگیرگـەکانیان دەهێـشتەوە، بۆیـە ئەستەم بوو ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانە گەشە بکەن کـە توانـای بەرەنگاربوونـەوەی دەسـەڵاتی ئیـستعمارییان هەیـە. ئـەوەی پەیوەنـدی بەئایـدیۆلۆژیا و لایـەنی رۆشنبیرییشەوە هەیە، دەبینین رژێمی ئیستعماری دەیویست بەها رۆشنبیریەکانی ئەم میللەتانە برمێنێت وبیر وهزری خۆی بەسەریاندا بـسەپێنێت،بەمەش ژیـانی

---

[1] جیهانی سێیەم کەزاراوەیەکی نوێیەو سەرەتای بەکارهێنانی دەگەرێتەوە بـۆ سـاڵی ١٩٥٦، مەبەست لێی وولاتانی ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتینی وبەشێکی کیشوەری ئاسیایە، کە لە رووی تایبەتمەندی سیاسی و ئابووری وکۆمەڵایەتی وجوگرافی ومێژوویی تارادەیـەکی زۆر لەیەك دەچن. بۆزانیاری زیاتر بڕوانە: د.ابراهیم خلیل احمد وعوني عبدالرحمن السبعاوي، تاريخ العالم الثالث الحديث، جامعة موصل، الموصل ١٩٨٩، ص٧-٨.

[2] لەبارەی پەیدابوونی رژێمی ئیستعمار بروانە : د.فاضل حسين و د.كاظم هاشم نعمة، التاريخ الاوربي الحديث/ ١٨١٥ -١٩٣٩، جامعـة الموصـل ١٩٨٢،ص١٤٣-١٦٠. هـەروەها د. جلال يحيى، معالم التاريخ الحديث، منشأة المعارف بالاسكندرية، ١٩٧٦، ص١٣٣ وما بعدها.

هزری و رۆشنبیری لەو وڵاتە داگیرکراوانەدا تووشی مەیین دەهات [١]. وەك کاردانەوەی ئەم سیاسەتە هەمەلایەنە هۆشی نەتەوایەتی میللەتانی جیهانی سێیەم چەکەرەی کرد و لەئەنجام دا راپەرینی رزگاریخوازی نەتەوەیی ئەو میللەتانە بووژایەوە. لە سۆنگەی ئەمەوە دەکرێ خودی رژێمی ئیستعماری بەورووژێنەرێکی سەرەکی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی دابنرێت[٢].

بەڵام خەباتی رزگاریخوازی ئەم میللەتانە کە ئامانجی لەناو بردنی دەسەڵاتی ئیستعماری بوو، دەبوو هەوڵی سڕینەوەی شوێنەوارو جێی پەنجەی ئەم رژێمە قێزەونەش بگرێتەوە. بەم پێیە دەتوانین بڵێین ئەم شۆرشە رزگاریخوازانە ئامانج وئەرکەکانیان بە پێی قۆناغەجیاوازەکان دەگۆڕێن. لەقۆناغی بەراییدا هەموو هەوڵەکان تەرخان دەکرێت بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی نیشتیمانی سەربەخۆ، لەم پێناوەشدا خەبات دەکرێت لەدژی رژێمی ئیستعماری و بەدەرنانی دەسەڵاتی بیانی، بۆیە توێژو رەگەزە دەرەبەگایەتی و نیمچە دەرەبەگایەتیەکانیش دێنە مەیدان و هەموو هێزە نیشتیمانیەکان بەجیاوازی بۆچوونە سیاسیەکانیان بەشداری لەم خەباتەدا دەکەن[٣]. لەم قۆناغەدا بزاڤی رزگاریخواری نیشتیمانی جیاوازیەکی ئەوتۆی نابێت لەگەل بزاڤی نەتەوەیی و مەسەلەی نەتەوایەتی، بەڵام جیاوازی لە قۆناغی دواتر دا بەدیار دەکەوێت، کە سەربەخۆیی سیاسی دەستەبەر بووە.

دوای ئەوەی زۆربەی میللەتانی جیهانی سێیەم سەربەخویی سیاسیان بەدەست هێنا، خۆیان لەپەیوەندیەکی نوێدا لەگەل دەولەتانی ئمپریالیزمی رۆژئاوادا

---

[١] میهالی شیمای،م.س، ص١٨-١٩.

[٢] د.فاضل حسين و د. كاظم هاشم، م.س، ص ١٥٨.

[٣] ميهالي شيماى، م. س، ص ١٩-٢٠، د. الياس فرح، تطور الفكر الماركسي / عرض ونقد، ط ٥، دار الطليعة بيروت ١٩٧٩، ص١٤٩، ١٥١.

بینیەوە، پەیوەندیەك کەتیایدا سەربەخۆیی سیاسی ئاوێتە بوو لەگەڵ بەردەوام بوونی پاشکۆیەتی ئابووری بۆ ئەم دەوڵەتانە[1] یان بەواتایەکی تر ئەم وڵاتە تازە سەربەخۆ بووانە هەر لەچوارچێوەی ئابووری سەرمایەداری جیهانیدا مابوونەوە و زۆریەشیان بەکردار لە پاشکۆیەتی سیاسی وئابووری کۆمپانیا و دەزگا قۆرخکاریەکاندابوون.هەروەها بەدەست پاشماوەو شوێنەواری دەسەڵاتی ئیستعماریدا دەیانناڵاند، کەلە دواکەوتنی ئابووری ونزمی ئاستی بژێوی ونەخوێندەواری و نەبوونی خزمەتگوزاری تەندروستی و کۆمەڵایەتی بەرجەستە دەبوون[2] سەرباری هەموو ئەمانەش دەتوانین بڵێین لەهەندێ باردا سەربەخۆیی سیاسی بەواتایەکی سادە تەنیا گواستنەوەی دەسەلات بوو لە هێزە ئیمپریالییەکانی پێشوو وئەوچینانەی نوێنەرایەتیان دەکرد بۆ بۆرژوا خۆمالیەکان[3]. بۆیە هەندێك لەو میللەتە تازە سەربەخۆبووانە ئەنجارەیان کەوتنە باری چەوسانەوەی حکومەتەکۆنە پەرست و دکتاتۆریەکان. لە ئەنجامی هەموو ئەمانەدا ئامانجی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتیمانی لەم قۆناغەدا بریتی دەبێت لە بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ئابووری و ڕزگاربوون لە هەموو جۆرەکانی دواکەوتن و هەروەها خەبات کردن لەپێناو لادانی حکومەتە کۆنەپەرست و دکتاتۆرەکان و بنیادنانی حکومەتێکی نیشتیمانی سەربەخۆ کەهەوڵبدات ئازادی و مافی مرۆڤ و دادوەری کۆمەلایەتی بەدی بێنێت[4].

---

[1] بيتر ورسلي،العوالم الثلاثة / الثقافة والتنمية العالمية،ت:صلاح الدين محمد سعدالله،مراجعة :د.صالح جواد الكاظم،ج٢، بغداد ١٩٨٧، ص٥٣.

[2] فاخروشيف، السياسة الاستعمارية بعد الحرب العالمية الثانية، دارالتقدم موسكو(د.س)،ص١٣.

[3] بيتر ورسلي،م.س،ص٥٣.

[4] د.عبدالرزاق مطلك الفهد، دراسات في حركات التحرر في العالم الثالث،جامعة الموصل، ١٩٨٥، ص٧-٨، د.الياس فرح، م.س، ص١٥١-١٥٢.

سەرەڕای ئەمە دەبێ ئاماژە بەوەبکەین کە شێوەو مۆرکی ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی ئیستعماری ونیمچە ئیستعماری لەوڵاتێکەوەبۆ وڵاتێکی تر جیاوازی ڕوون و ئاشکرای هەیە،لە هەندێ وڵاتدا پارتە کۆمۆنیستەکان ڕێبەرایەتی خەباتی ڕزگاریخوازی نیشتیمانیان دەکردو لەئەنجامدا شۆڕشێکی سۆشیالیستی لەئارادابوو.وەلەهەندێ وڵاتی تردا ڕزگاری لەرێگەی شۆڕشێکی نیشتیمانی دیموکراتی دەستەبەر دەبوو،بەمەش ڕێگای ئاراستەی سۆشیالیستی لەبەردەم ئەم وڵاتانەدا کراوە دەبوو. کۆمەڵەی سێیەمیش (کەزۆرینە بوون) لەکاتی ڕاگەیاندنی سەربەخۆییدا ڕێگای سەرمایەداری هەڵدەبژارد[1]. ئەم هەڵوێستانەش دواتر لەسیاسەت و ئاراستەی دەوڵەتە تازە سەربەخۆبووەکان ڕەنگدانەوەی هەبوو.

هەروەها بزاڤە ڕزگاریخوازەکانی وڵاتە داگیرکراوو پاشکۆکان ڕیگا وشێوازی جۆربەجۆریان گرتەبەر بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان، ئەمەش بەپێی سەردەم و هەلومەرجی ئەم وڵاتە وهەروەها پەرەسەندنی شێواز و سیاسەتەکانی ئیستعمار دەگۆڕا.هێزە ئیستعماریەکان لەسەرەتای شاڵاوەکەیان بۆ ئەم وڵاتانە کەتازە پێگەیشتبوون، بینیان هەندێ لەو میللەتانە پێشوازیان لێدەکەن و هیچ گومانێکیان بەرامبەر نیازە شاراوەکانیان نیە.یان وایانزانی کەئەمانە بازرگانن وزۆر ئاخایەنێ دەرۆن.بەڵام بەتێپەربوونی کات ئەم میللەتانە لە تەماعکاریەکانیان گەیشتن و دەستیان بە بەرنگاربوونەوە کرد، کاتێك کۆلۆنیاڵەکان* لەو ناوچانە کرداری نیشتەجێ کردنیان پیادەکرد. بەڵام ئەم بەرەنگابوونەوەیە لەسەرەتاکەی دا مۆرکی هەرێمایەتی و خۆجێیەتی و سەرەتاییانە و نارێکخراوی پێوە دیار بوو، وە هەندێ جار شێوەی هەڵچوونێکی هۆزایەتی وەردەگرت تەنیا بۆ بەرگری کردن لە بەرژەوەندیە تایبەتیەکانیان. دوای

---

[1] بڕوانە:افجینی بریماکوف، الشرق بعد انهیار النظام الاستعماری، ت:سامی عمارە، دار التقدم، موسکو١٩٨٥،ص٥٤.

* کۆلۆنیالیزم: واتە ئیستعماری کۆن.

ماوەیەك پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکان لە لایەن میللەتە داگیر کراوەکانەوە دروست بوون، بەڵام ئەوانیش لە سەرەتا ئامانجەکانیان هەر هەرێمایەتی بوو چونکە لە داواکردنی یەکسانی لە کرێی کار یان گێرانەوەی زەوی تێپەری نەدەکرد، ئەویش تەنیا لە ڕێگای سکاڵا نامەو داواکاری پێشکەش کردن. دواتر خەبات و تێکۆشانیان پەرەی سەند بۆ داواکردنی سەربەخۆیی و ڕزگار بوون لە دەسەڵاتی بیانی بە شێوەیەکی ئاشتیانە. ئینجا گەیشتە ئاستی شێوازی مانگرتن و خۆپیشاندان و هەڵوێست وەرگرتن لە بەرامبەر دەسەڵاتی داگیرکاری، هەروەها پێشکەش کردنی سکاڵا بۆ ئەو دامەزراوە نێو دەوڵەتیانەی دوای جەنگی جیهانی یەکەم پێکهێنران[1].

بەتێپەر بوونی کات میللەتە داگیرکراوەکان لەو ڕاستیە گەیشتن کە داواکاری ئاشتیانە بێ هودەیە، بۆیە شێوازی توند و تیژی و خەباتی چەکداری ڕێکخراویان گرتەبەر، ئەمەش بە تایبەتی دوای جەنگی جیهانی دووەم، کە ئەم شێوازە لە شێوەی خەباتی چەکداری لە ڤێتنام و کوبا و ئەنگۆلا و چەندین وڵاتی تر بەرجەستە بوو. کە تیایدا توانایەکی دیاریان پشاندا و شارەزاییان بەدیار خست لەبارەی شێوازەکانی جەنگی پارتیزانی شۆرشگێری کەگورزی بەهێزیان گەیاندە لەشکرەکانی ئیستعمار و بەکرێگیراوەکانیان[2].

لە هەمان کاتدا تێبینی دەکرێ کە هەندێ میللەت لە بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازی توندوتیژییان نەگرتەبەر،بەڵکو ڕێگای خەباتی دیموکراتی و شێوازی دژە توندوتیژییان پیادەکرد.هەروەکو لە هیندستان[3] یان هەندێ وڵاتی ئەفریقیادا

---

[1] د. عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧.

[2] بروانە: د. ابراهیم خلیل و عونی عبدالرحمن، م.س،صفحات ٤٣–٤٥، ١٢٩–١٣٤، ١٨٤–١٨٧.

[3] لە بارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی هیندستان بروانە نجواهر لال نهرو، لمحات من تاریخ االعالم،ط٢،بیروت١٩٥٧،صفحات ٢٦٥–٢٨٧.

ڕوویدا[1]. بەتایبەتی لەباشوری ئەفریقیا کە (پارتی کۆنگرە) و(نیلسۆن ماندێللا) ی ڕابەرەکەی دیارترین نمونەی ئەم شێوازە بوون.

کەواتە خەباتی چەکداری مەرج نییە بۆ هەموو میللەتانی جیهان و بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازێکی پێویست بێت. بەو پێیەی پێداویستیەکانی خەبات و هەلومەرجی هەر وڵاتێك بڕیار لەسەر ئەمەدەدەن، وەبەبێ ڕەچاوکردنی ئەم لایەنەش جەنگی ڕزگاری دەبێتە کارێکی سەرەڕۆیانەی ترسناك لەسەر بزاڤی ڕزگاریخوازیدا.بۆ نمونە بزاڤی نیشتیمانی لەوڵاتی (شیلی)دا ئەوکاتە سەرکەوتنی بەدەست هێنا کەخەباتی ئاشتی وڕێگای پەرلەمانی کردە بەرنامە و شێوازێك بۆ گەیشتن بەدەسەڵات وڕێبەرایەتیکردنی جەماوەر وڕزگار کردنی سامانەکانی وڵات لەچنگی قۆرخکاری ئیمپریالیدا. هەروەها خەباتی چەکداری ئەگەر پشت بەپالپشتی چین وتوێژە سەرەکیەکانی کۆمەڵ و باوەڕی تەواویان بەم شێوازی خەباتە نەبەستێت، ئەوا تەنیا دەبێتە گۆشە گیربوونی گروپەچەکداریە بچووکەکان ودابڕانیان لەجەماوەری میللەت.

---

[1] د.عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧

باسی یەکەم

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

(توێژینەوەیەکی شیکاری لەبارەی سەرهەڵدان و قۆناغەکانی)

پێشەکی

لە ماوەی ئەو (١٠) ساڵەی (١٩٩٦- ٢٠٠٦) کە تیایدا بابەتی (جیهانی سێیەم)م بە قوتابیانی قۆناغی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلیژی ئاداب دەگوتەوە لە زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر، کە تیایدا زیاتر لەسەر بزاڤەکانی رزگاریخوازی ئەم وڵاتانە ڕادەوەستام، بۆم لوا زیاتر لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردیش وورد ببمەوە و لەڕەهەندو سیماو تایبەتمەندیەکانی بکۆڵمەوە. دواتریش لە ساڵی خوێندنی ١٩٩٧ – ١٩٩٨ کە ساڵی ئامادەکاریم بوو لە خوێندنی دکتۆرا، بەرێز دکتۆر دلێر شاوەیس پرسیارێکی لەبارەی قۆناغەکانی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی لە مێشکمدا وورووژاند.

ئەمانە هۆکارو پاڵنەری ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بوون کە بێگومان ئەمەش ئەگەر مەسەلەیەکی پڕ بایەخ نەبێت ئەوا لە گرنگی بێبەش نییە، بەو پێیەی هێشتا کوردستان بەهەموو بەشەکانیەوە هەر لە قۆناغێك لە قۆناغەکانی بزاڤی رزگاری نیشتمانی دایە و سوود و پەند وەرگرتن لە قۆناغەکانی رابردووش مەسەلەیەکی فرە پێویستە.

ئەم توێژینەوەیە لەبەر ئەوەی زیاتر لەبواری هزری دایە بۆیە زۆرتر پشت بە تێبینی و سەرنج و بۆچوونەکانی توێژەر دەبەستێ، بەڵام بێگومان ئەمانەش بە بەلگەی پشت ئەستوور بەسەرچاوەی مێژووی و زانستی دەخرێنە ڕوو، کە ژمارەیان زۆرە بەڵام لەهەموویان گرنگتر بەلگەنامەکانن. بەتایبەتی ئەو بەلگەنامە فەرمیەعێراقیانەی (د.عبدالفتاح بۆتانی) لەهەردوو کتێبی (وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية) و (الحركة القومية الكردية التحررية/دراسات ووثائق)دا بلاوی کردۆتەوە، کە چەندین زانیاری دەگمەن وگرنگیان تێدایە لەبارەی ڕێکخراوە کوردیەکان و چالاکیەکانیان.بەهەمان شێوە(محەمەد حەمە باقی)ش

لەهەردوو کتێبی (میرنشینی ئەردەلان بابان سۆران لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) و (شۆڕشی شێخ عوبێدوللای نەهری ١٨٨٠ لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) چەندین بەڵگەنامەی گرنگ و دانسقە سەبارەت بەباباتەکە دەخاتەڕوو کە لەئەرشیفەکانی دەرباری قاجاری پارێزرابون.هەروەها (د.ئازاد گەرمیانی)ش لەژمارەکانی گۆڤاری (ئالآی ئیسلام) دەقی سێ بەڵگەنامەی بەریتانی بەوەرگێڕدراوی بۆسەر زمانی عەرەبی بلآوکردۆتەوە، کە چەندین بەڵگەی بەنرخ لەبارەی شۆڕشەکانی (شێخ عوبێدوللآ) و (شێخ مەحمود) و (سمکۆ) دەخاتەڕوو.بۆ ئەرشیفەکانی فەرەنساش سوود لەو کۆمەڵە بەڵگەنامەیە بینراوە کە (نەجاتی عەبدوللآ)لەکتێبی (کوردستان لەبەڵگەنامەکانی کۆنسولی فرەنسی لەبەغدا ١٩١٩) دا دەقەکانی کردۆتە کوردی. بێگومان بەڵگەنامە کوردیەکانیش فەرامۆش نەکراون،ئەوەتا لەرێگەی کتێبی (دەولەتی جمهوری کوردستان) سوود لەهەندێ بەڵگەنامەی کۆماری مەهاباد بینراوە کە (مەحمود مەلا عزەت) بلآوی کردۆتەوە. هەروەها توانرا دەقی هەندێ نامەی خودی (شێخ عوبێدوللآ)ش ببینرێ کە (د.ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر) لەئەرشیفەکانی بەریتانیا پەیدای کردوون و بەزمانی عەرەبی لەگۆڤاری (شمس کردستان) خستویەتیە بەردەستی تۆێژەر و خوێنەران.لەپاڵ ئەم بەڵگەنامانەش سوود لە یاداشت وبیرەوەریی چەند کەسایەتیەکی کورد بینراوە کەبەشداریان هەبووە لەبزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا، بەتایبەتی (زنار سلۆپی) وکتێبەکەی (فی سبیل کردستان). هەروەها هەندێ جار بەتایبەتی بۆ راپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەهەم پەنا بردراوەتە بەر گەواهی وگوتەکانی گەریدە بیانییەکان بەتایبەتی (کلودیوس جیمس ریچ)و (جیمس بیللی فرایزەر)و (مێجەرسۆن). بێجگە لەمانەی باسکران لەم توێژینەوەیەدا سوود لە چەندین بەڵگەنامەویاداشت و نامەی زانکۆیی و گەشتنامەی گەریدەبیانیەکان و هەروەها سەرچاوەی ڕەسەن و کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە بینراوە کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ڕیزبەندکراون.

چەند سەرنجێکی گشتی لەبارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرەڕای ئەوەی هەموو بزاڤەکانی ڕزگاریخوازی میللەتانی جیهانی سێیەم بە تێکرایی،چەندین سیمای لەیەکچوون وخاڵی هاوبەشیان هەیە،بەڵام دەتوانین بڵێین هەریەکێك لەم بزاڤانە خاوەنی هەندێ تایبەتمەندی خۆیەتی کەلە تایبەتمەندی میللەتەکەو ئەو هەلومەرجەی تێیدایە سەرچاوە دەگرێ. لەسۆنگەی ئەمەوە لەبارەی تایبەتمەندیەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا بەگشتی، دەشێ چەند خالێك توماربکەین:

١- ژێردەستەبوونی کوردستان لەسەرەتاکانی سەردەمەنوێکانەوە بۆ هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانی وئێرانی کە خۆیان لەرووی شارستانیەوە دواکەوتوو بوون بەبەراوورد لە گەڵ ئیستعماری ئەوروپیدا، بووە هۆی بێ هێزبوونی کەلتووری کورد و دواکەوتنی لە ڕووی شارستانیەوە[1] وهەروەها نزمی ئاستی هۆشیاری نەتەوایەتی وسیاسی، کەئەمەش ڕەنگدانەوەی نەگەتیڤانەی هەبوو لە سەر بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی وشیوازەکانی خەباتی.

٢- کوردستان بۆ ماوەیەکی درێژ ڕووبەڕووی داگیرکاری وچەوساندنەوەی دوولایەنە ببۆوە، چونکە لە سەرەتاکانی سەردەمی هاوچەرخدا هەندێ بەشی ئەم وڵاتە، بەتایبەتی باشوور و ڕۆژ ئاوا ئنجا ڕۆژ هەڵاتیشی تارادەیەك، لەپاڵ داگیرکاری دەولەتە هەرێمایەتیەکان (کە هەریەکە لە عیراق وسوریا وئێران بوون یەك لەدوای یەك) کەوتنە ژێر دەسەلات وچەوساندنەوەی

---

[1] بڕوانە: ن.أ.خالفین، الصراع علی کردستان،ت: د.احمد عثمان ابو بکر، بغداد ١٩٦٩، ص١٧-١٩. شایانی باسکردتە شێخ عوبێدوڵلای نەهری لە دەقی نامەیەکدا کە لە (٥)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ بۆ دکتۆر (کۆهران)ی مژدەدەری ئەمریکی لە ناوچەی ورمێ ناردووە، لەم بارەیەوە دەڵێت: ((دیارە هەردوو حکومەتی عوسمانی و ئێرانی ڕێگاکانی بە شارستانی بوون نازانن یان خۆیانی لێنادەن)). د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل للشیخ عبیدالله النهري، مجلة (شمس کردستان) ع (٤) نیسان ١٩٨٥، ص٦.

دەولەتە زلهێزە ئیستعماریەکانیش، بۆ بەشی باشوور عیراق و بەریتانیا، بۆ ڕۆژئاوا سوریاوفەرەنسا، بۆ ڕۆژهەڵاتیش ئیران و بەریتانیا[1]. بێگومان ئەمەش گرفتەکانی کوردی زیاتر کردو ئەرکی بزاڤە ڕزگاریخوازەکەی قورستر کرد[2].

٣- سەرەڕای ئەمانەی باسکران تاریکترین لایەنی هەلومەرجی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لەوانەیە ئەمەبێ کە کوردستان لە ڕابردوو وە ئێستاش بەدەست کێشەی زەوتکردن و لکاندنەوە دەناڵێنێ. چونکە هەموودەولەتە هەرێمی وداگیرکەرەکانی کوردستان بەشە داگیر کراوەکانی ئەم وڵاتە بەبەشێکی دانەبڕاوی خاکی خۆیان دەزانن: ئەوەتا لە تورکیا دا تەنانەت دان بەبوونی نەتەوەیەکی جیاواز لە تورك نانرێت، لەئێرانیش لەسەر بنەمای ئێرانچێتی هەوڵدەدرێ نەتەوەی کورد ناوێتەی ئەم وڵاتە بکرێت،لەعیراقیش کوردستان بەباکووری وڵات دادەنرێت،لەسوریاش کوردەکان بەئاوارەو پەناهەندە لەقەڵەم دەدرێن نەك خاوەنی ئەم خاکەی تێیدا دەژین[3]. ئەمەش ئەرکی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی گرانتر دەکا بەبەراوورد لە گەڵ باری ملکەچ بوون بۆ دەسەڵاتی ئیستعماری کەبەدەگمەن نەبێ سیاسەتی لکاندن پەیرەو ناکات.

---

[1] لەبارەی ئەم هەلومەرجەی کوردستان بڕوانە : کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەولەتیی وناوچەییدا / ١٨٩٠-١٩٣٢،سلێمانی ٢٠٠٠،ل١٣٦ ودواتر.

[2] هەروەها مێژوو نووسێکی تریش ئەم هۆکارە بەکۆسپێکی تری بەردەم گەشەکردنی هۆشیاری نەتەوایەتی کوردی دادەنێت. بڕوانە د.دلێر ئیسماعیل حقی شاوەیس، نەتەوەو نەتەوایەتی /هۆکارەکانی لاوازی هۆشیاری نەتەوایەتی لای کورد ودروست نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان، ژ(٧)س(٣)١٩٩٩،ل١٨.

[3] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە : ژێرارد چالیاند(سەرپەرشتی کردن)، گەلێکی پەژموردەو نیشتمانی پەرت،و: م.گۆمەیی وأ.حەویزی،سوید ١٩٩٨.

٤- لە ژێر فشاری ئەم دووخاڵە نەگەتیڤەی پێشوو ئامانج وداواکاریەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بە پێچەوانەی زۆربەی میللەتانی تر، لەجیاتی ئەوەی پەرەبسێنێت بەرە بەرە بچووك دەبوونەوە و قاوغێکی هەرێمایەتییان وەردەگرت، ئەوەتا لەکلتێکدا بزاڤەکانی تر ئامانجەکانیان لەچوارچێوەیەکی هەرێمایەتی بەرتەسکەوە گواستەوەبۆ ئامانجی نیشتیمانی باڵا کەبریتیە لەسەربەخۆیی، دەبینین بزاڤی کوردی بەرەبەرە واز لەدروشمی سەربەخۆیی دەهێنێ لەپێناو دابینکردنی مافە نەتەوایەتیە ئاساییەکان لەچوارچێوەی ئەو سنوورە نێودەولەتیەی کەبەسەر بەشەکانی کوردستاندا سەپێنرابوو، هەروەکو دواتر بۆمان روون دەبێتەوە.

٥- بەردەوام بوونی پاشماوەی پەیوەندییەکانی پێش سەرمایەداری و فرە شێوەی بەرهەمهێنان وپێك نەهاتنی بازاڕی نەتەوەیی لەسەر ئاستی هەموو بەشەکانی کوردستان هۆیەك بوو بۆ مانەوەی گۆشەگیری وپەیوەندی تەسکی کۆمەڵگای کشتوکاڵی دەرەبەگایەتی[1]. بۆیە دروست بوونی زەمینەیەکی لە یەکگەیشتن لە نیوان ڕەگەزو لایەنەکانی بزاڤی نیشتیمانی کوردی کارێکی ئەستەم بوو. بێگومان ئەمەش بووە بەهۆی سەپاندنی هزری هەرێمایەتی وناوچەگەری لەلای بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بەگشتی.

٦- بە هۆی بەرز ڕاگرتنی بەهای (هێز) لە کۆمەڵگای کوردەواری[2] و هەروەها توندو تیژی هێزە داگیرکەرەکانی کوردستان کە زیاتر لە زمانی چەك تێدەگەیشتن، تێبینی دەکرێ لە زۆربەی ماوەکاندا بزاڤی رزگاریخوازی کوردی شێوازی خەباتی چەکداری پیادەکردووە، وەك لە لاپەرەکانی دواتر بە دیار دەکەوێت.

---

[1] د.دلێر شاوەیس، س. پ، ل١٣.

[2] لەم بارەیەوە بروانە: واسیلی نیکیتین، کوردو کوردستان، و: خالیدی حیسامی (هێدی)، هەولێر، ١٩٩٨، ل٢٢٠، ٢٤٦، ٢٤٧.

هەوڵەكانی قۆناغبەندكردنی بزاڤی رزگاریخوای كوردی

لە سۆنگەی ئەوەی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتیمانی بەگشتی و هی هەرنەتەوەو میللەتێك بە تایبەتی بە قۆناغ و ماوەی جیا جیا تێپەریون، هەندێك لەو مێژوونووس و توێژەرانەی كە لە بزاڤی رزگاریخوازی كوردی و شۆرش و راپەرینەكانیان كۆلیوەتەوە، هەولیانداوە ئەو بزاڤە قۆناغبەند بكەن و لەسەر بناغەی هەندێ دیاردەو سیماكانی، تایبەتمەندیەكانی هەر قۆناغێك دەست نیشان بكەن. لێرەدا وەك بەسەركردنەوەی بۆچوونەكانی پێشوو لەمەڕ بابەتی سەرەكی ئەم توێژینەوەیە، بەپێویستی دەزانم ئاماژە بۆ هەندێ لەم هەولانە بكەم.

(فاسیلی نیكیتین)ی كوردناسی روسی لە هەولێكی لەم جۆرەدا بزاڤی رزگاریخوازی كوردی دابەش كردووە بۆ سێ قۆناغ: قۆناغی یەكەم كەناوی لێناوە سەردەمی نافەرمانی و باخیگەری كۆمەلایەتی كە راپەرینەكانی میرو دەرەبەگە كوردەكان دەگرێتەوە كە بە گوتەی ئەو زیاتر بە تەنگ سوود و قازانجی خۆیانەوە بوون، قۆناغی دووەمیش لەگەل كودەتای ئیتیحادیەكان[1] لە دەولەتی عوسمانیدا دەست پێدەكا كە كوردان هەولەكانیان دەست پێدەكەن بۆ داننان بە مافە نەتەوایەتیەكانیان لەلایەن دەولەتەوە. لە دوای جەنگی جیهانی یەكەمیش قۆناغی سێیەم دەست پێدەكا كە مەسەلەی كورد رەهەندێكی نێودەولەتی وەردەگرێت و دەچێتە چوارچێوەی پەیمانە نێودەولەتیەكانی وەك (سیڤەر) و (لۆزان)ەوە. لەدوای ئەم سێ قۆناغەدا ناوبراو ئاماژە بەوەدەكات كە قۆناغێكی نوێی بزوتنەوەی نەتەوایەتی كورد لەگەل دامەزراندنی كۆمەلەی (خۆیبوون)[2]ەوە دەست پێدەكات[3].

---

[1] واتە سالی ١٩٠٨ز، لەبارەی ئەم كودەتایە بروانە: آرنست رامزلور، تركيا الفتاة وثورة ١٩٠٨. ت:د. صالح احمد العلي، بيروت،١٩٦٠.

[2] لەبارەی ئەم كۆمەلەیە بروانە. رۆهات ئالاكۆم، خۆیبوون و شۆرشی ئاگری، و: شوكور مستەفا، چ١، هەولێر ٢٠٠٠.

[3] واسیلی نیكیتین، س. پ، ل٥٥٦.

هەروەها (روبەرت ئۆلسن)ی رۆژهەلاتناس و کوردناسی ئەمریکیش هەولیداوە بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەیی کوردی قۆناغبەند بکات وە بە پێی بۆچوونی ئەو چوار قۆناغی سەرەکی لەخۆ دەگرێ کە ئەمانەن:

١.بزاڤی شێخ عوبێدوڵڵای نەهری کە نیشاندەری دەرکەوتنی شێخەکانە وەك رابەرانی کۆمەلی کوردەواری و بزاڤە رزگاریخوازەکەی.
٢.لە پێکهێنانی سوارەی حەمیدی[1]، (لە ساڵی ١٨٩١)ەوە تا سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم.
٣.لە جەنگی جیهانی یەکەم تا پەیماننامەی سیڤەر (١٠ی ئابی ١٩٢٠).
٤.کاریگەری رووداو و دەرەنجامەکانی جەنگی جیهانی یەکەم لە راپەرینی شێخ سەعیددا[2].

دیارە ئەم دابەشکردنانەی پێشوو سەرنجی (ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر)ی راکێشاوە کە پسپۆرێکی مێژووی نوێی کوردە، بۆ ئەوەی ئەویش لەم بوارەدا بۆچوونی خۆی بخاتە روو بەلام ئەو قۆناغبەندیەکەی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی تەنیا لەسەر بنەمای سەرکردایەتی بزاڤەکە دارشتووە کە بەم شێوەیە:

لە قۆناغی یەکەمدا میرە دنیاییەکان سەرکردایەتی راپەرینەکانیان دەکرد، وەك عەبدولرەحمان پاشای بابان[3] و محەمەد پاشای سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان. لە قۆناغی دووەمدا سەرۆکە دینیەکان رابەرایەتیان گرتە دەست وەك تەیمور پاشای

---

[1] پێکهێنانی ئەم سوارانە هەولێکی دەسەلاتدارانی عوسمانی بوو بۆ سوود وەرگرتن لە توانا سەربازیەکانی کورد. لەم بارەیەوە بروانە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چ٢، هەولێر ٢٠٠٥، ل١٠٥-١١٢.

[2] رۆبەرت ئۆلسن، راپەرینی شێخ سەعیدی پیران، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چ٢، سلێمانی ١٩٩٩ـ ل١٦. لەبارەی ئەم راپەرینەی دواییش بروانە هەمان سەرچاوە.

[3] جێگەی سەرنجدانە بە پێویستمان نەزانی ناوی ئەم کەسێتی و رێکخراوانەی لەم برگەدا هاتووە پێناسە بکەین لەبەر زۆری ناوەکان لە لایەك و لە لایەکی تریش لەبەر ئەوەی لەلاپەرەکانی دواتریش ئاماژە بە زانیاری زیاتر دەکەین لەبارەیان.

مللی و حوسێن کەنعان پاشا و عوسمان پاشای کورانی بەدرخان پاشا. لە قۆناغی سێیەمدا کەسایەتیە ئایینی و دنیاییەکان بوونە سەرکردەی بزاڤەکە، لەسەرووی هەموشیانەوە شێخ عوبێدوللای نەهری و ئینجا شێخ عبدالسلام بارزانی و دواییش شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی بارزانی و شێخ سەعید و چەندانی تر. لە قۆناغی چوارەمیش سەرکردە نوێیەکان پەیدابوون وەك سمایل خانی شکاك (سمکۆ) و سەردار رەشید و شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەد و مستەفا بارزانی و ئیحسان نوری پاشا و قازی محمد. لە دوا قۆناغیش کە قۆناغی پێنجەمە ڕێبەرایەتی بزاڤی رزگاریخوازی کەوتە ئەستۆی سەرۆك و رێکخراوە هاوچەرخەکان وەك مستەفا بارزانی و حیزبی هیوا و حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق و یەکێتی نیشتمانی کوردستان و رێکخراو و پارتەکانی کوردستانی باکوور[1].

ئەگەر بە ووردی چاوێك بەم دابەشکردنانەی رابردوو دا بگێڕین چەند تێبینی و سەرنجێکمان لەلا دروست دەبێ لە بارەیان، سەبارەت بە دابەشکردنەکەی نیکیتین دەتوانین ئەم سەرنجانە بخەینە روو:

١.لە قۆناغی یەکەمی دابەشکردنەکەیدا ناوبراو جیاوازی لە نێوان میرە کوردەکان ناکات – کە دەسەلاتی بۆماوەییان هەبووە و تەنیا ویستویانە جێگیر و فراوانی بکەن – لەگەل کەسایەتیە ئایینی وهۆزایەتیەکان کە خاوەنی ئەو دەسەلات و زەمینەیە نەبوون.

٢.هەرلە قۆناغی یەکەمدا جیاوازی لە نێوان شۆرشەکەی شێخ عوبیدوللا و ئەوانی تر ناکات ئەگەر چی ئەوەی یەکەم لە رووی ئامانج و کاریگەری و

---

[1] د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، چەند موحازەرەیەك کە پێشکەشی قوتابیانی ماستەری مێژووی نوێ کراوە لە کۆلیژی ئادابی زانکۆی سەلاحەددین-هەولێر لە سالی خوێندنی ١٩٩٣-١٩٩٤.

فراوانیەوە زۆر لەوانی تر جیاوازە و بەلکو دەتوانرێ بەوەرچەرخانێك دابنرێت لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردیدا[1].

٣.سەبارەت بە قۆناغی دووەمیش کە دەلێ لە کودەتای ئیتیحادییەکانەوە دەست پێدەکات، ئەوەی زانراوە کە لەو قۆناغەدا کوردستان بووژانەوەیەکی سیاسی و رۆشنبیری بەخۆوەدیت و لە ئەنجامدا چەندین رێکخراوی کوردی پێکهێنران و ژمارەیەك رۆژنامە و گۆڤاری کوردی دەرکران، بەلام ئەم دیاردەیە لەگەل کودەتای ١٩٠٨ دەستی پێنەکرد، بەلکو سەرچاوەکەی دەگەرێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی دواتر[2]. کەواتە ئەم قۆناغی دووەمە لە رووی کات و سەردەم زووترە لەوەی نیکیتین دیاری کردووە.

لە بارەی قۆناغەکانی لەمەر (رۆبەرت ئۆلسن)یش تێبینی دەکرێ کە ئەو لە پێش هەموو شتێك راپەرینەکانی سەردەمی میرنشینەکانی فەرامۆش کردووە ئەگەرچی بە سەرەتای بزاڤی رزگاریخوازی کوردی دادەنرێن[3]. هەروەها پێکهێنانی سوارەی حەمیدی دەکاتە سەرەتای قۆناغی دووەم لە کاتێکدا ئەم رووداوە دیاردەیەکی نەگەتیڤی مێژووی کورد بوو وە کاریگەری پێچەوانەی لەسەر بزاڤی رزگاریخوازی کوردی هەبوو[4]، ئیتر چۆن دەکرێ ببێتە سەرەتای قۆناغێك. سەبارەت بە قۆناغی سێیەم و چوارەمیش ئەوا دەکرێ بگوترێ هەردووکیان هەر

---

[1] لە لاپەرەکانی داهاتوو دا زیاتر لەسەر ئەم لایەنە دەدوێین.

[2] لەم بارەیەوە بگەرێوە بۆ: جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەلایەتی و سیاسی و کولتووریی کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، و: ئەنور قادر محمد، ستۆکهۆلم ١٩٩٣.

[3] لەسەر باسی داهاتوو ئەمە روون دەکەینەوە.

[4] لەبارەی ئەم سوارانە بگەرێوە بۆ: دیڤید ماکداول، س. پ، ل١٠٥-١١٢.

یەك قۆناغن و هیچ جیاوازییەكیان نیە لە ڕووداوو دەرەنجامەكانەوە بەسەر بزاڤی ناوبراودا.

لەبارەی دابەشكردنەكەی (ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكر)یش وەك پێشتر ئاماژەم بۆ كرد ئەو دابەشكردنە تەنیا لە گۆشەنیگای سەركردایەتی ڕاپەڕینەكانەوە سەیری كراوە و هیچ ئاماژەیەك بۆ سیما و دیاردەكانی تری قۆناغەكان نەكراوە. هەروەها تێكهەڵچوونێك لە نێوان قۆناغەكاندا لە خۆ دەگرێ، بۆ نموونە هەندێ سەركردەی قۆناغی چوارەم (وەك شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی بارزان) لە قۆناغی سێیەمیش هەبوونیان هەیە، تەنانەت یەكێكیان كە مستەفا بارزانی یە لە قۆناغی پێنجەمیش بەرچاودەكەوێ.

لە سۆنگەی ئەم تێبینی و سەرنجانەی لەمەو بەر خستمانە ڕوو. دەكرێ قۆناغبەندكردنێكی نوێ بۆ ئەم بزاڤە دابنرێت، كە ئەمەش مەبەستی سەرەكی ئەم توێژینەوەیە، بەڵام بەر لەم كارە دەبێ جارێ هەوڵبدەین سەرەتای سەرهەڵدانی ئەم بزاڤە دیاری بكەین:

سەرهەڵدانی بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردی

بزاڤی ڕزگاریخوازی كە بەرجەستەكردنێكی كرداریی هۆشیاری نەتەوایەتیە سەرەتای سەرهەڵدانی وەك زۆربەی دیاردە مێژووییەكان بە سالێك یان ڕووداوێكی دیاریكراو دەستنیشان ناكرێت. لە سۆنگەی ئەمەوە پەنجەدانان لەسەر دەستپێك و پەیدابوونی بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردی كارێكی ئالۆز و دژوارە، بۆیە جێگەی مشتومڕە لە نێوان توێژەرانی ئەم بوارەدا.

لەم بارەیەوە (ڕۆبەرت ئۆلسن) دەركەوتنی شێخ عوبێدوڵڵا وەك ڕێبەری ئەو ڕاپەرینە كوردیە فراوانەی هەردوو كوردستانی عوسمانی و ئێرانی گرتەوە، دەكاتە

نیشاندەری هۆشیاری نەتەوایەتی کوردی و سەرەتای بزاڤە رزگاریخوازەکەی. بەو پێیەی ئامانجی کوردستانی سەربەخۆ بە ئاشکرا لەو راپەرینەدا راگەیەنرا، لە کاتێکدا لە راپەرینەکانی پێشوودا ئەو ئامانجە بەم روونییە بەرچاو ناکەوێت[1].

لە بۆچوونێکی لەم جۆرەدا چەند توێژەرێکی هاوچەرخیش پاڵپشتی گوتەکانی (ئۆلسن) دەکەن[2]. هەروەها (سالح محەمەد ئەمین)یش راپەرینی کورد بە سەرکردایەتی شێخ عوبێدوڵڵا بە سەرەتای گواستنەوە لە (هەستی نەتەوەیی) بۆ (هۆشی نەتەوەیی)[3] لای کورد دادەنێت[4].

بەڵام بە ئاوڕدانەوە لە رووداوە مێژووییەکان دەبینین سەرەتای بزاڤی کوردی دەگەرێتەوە بۆ سەردەمێکی زووتر، ئەویش نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمە، لەو ماوەیە مێژووییەدا دەوڵەتی عوسمانی هەڵمەتێکی بەرفراوان و درێژخایەنی دەستپێکرد بۆ لەناو بردنی قەوارە و دەسەڵاتە خۆماڵیەکانی هەرێمەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ئەمەش مانای لەبەریەك هەڵوەشاندنەوەی میرنشینە کوردیەکان و بەستنەوەی ناوچەکانیان بە دەسەڵاتی ناوەندی دەگەیاند. لە

---

[1] راپەرینی شێخ سەعیدی پیران، ل ١٦ — ١٧.

[2] بڕوانە: جەعفەر عەلی، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، سلێمانی ٢٠٠٤، ل١٥٥، ١٦١-١٦٧، هەروەها: هۆگر طاهر توفیق، دور الصحافة الكوردية في تطور الوعي القومي الكوردي ١٨٩٨–١٩١٨، دهۆك ٢٠٠٤، ص٣٠-٣١.

[3] هەستی نەتەوەیی تەنیا هەستکردنە وەك بەشێك لە نەتەوەیەکی جیا لە نەتەوەکانی تر، کە ئەمەش هەستێکی زۆر کۆنە و لەوانەیە لەگەڵ پەیدابوونی نەتەوەکان هەبێت، بەڵام هۆشی نەتەوەیی قۆناغێکی پەرەسەندووترە لە هەستی نەتەوەیی بەو پێیەی ئەم هۆشیارییە وا دەکات تاك مافە نەتەوایەتیەکەی خۆی بناسێت و بە ئەرکی خۆی بزانێت هەوڵ بۆ بەدیهێنانیان بدات، کە لە پێش هەموویان پێکهێنانی قەوارەیەکی نەتەوەیی دەگرێتەوە،بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. دلێر شاوەیس، س.پ.ل ٥ — ٢٩، هەروەها: د.عبدالفتاح علي البوتاني، بدايات الشعور القومي الكوردي في التاريخ الحديث، دهوك ٢٠٠٥، ص٦ الهامش.

[4] کورد و عەجەم / مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، چ١، ب.ش. ١٩٩٢، ل١٥٣.

ئەنجامدا چەندین ڕاپەڕینی چەکداری کوردی بەرپابوون. کە لە هەموویان گرنگتر ڕاپەڕینەکانی محەمەد پاشای سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان بوو. شایانی باسە ئەم دوو میرە کوردە هەروەها عەبدولرەحمان پاشای میری بابانیش ماوەیەك بەر لەو هەڵمەتە عوسمانییە هەوڵەکانیان دەستپێکردبوو بۆ پتەوکردنی دەسەڵات و سەربەخۆیی میرنشینەکانیان و فراوانکردنی سنووریان[1].

لەبەر ئەوەی پاڵنەری نەتەوەیی کاریگەر بوو لە بەرپابوونی ئەم ڕاپەڕینانە و هەروەها ئامانج و دەرەنجامی کرداریش لە کۆتاییدا بریتی بوو لە ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی بیانی و گۆڕینی قەوارە خۆجێیەکان بە قەوارەی نەتەوەیی سەربەخۆ، ئەم شۆڕش و ڕاپەرینە کوردیانەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم بە پێی زۆربەی بۆچوونەکان بە دەستپێك و سەرهەڵدانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لە قەڵەم دەدرێن[2]. هەر بۆ نموونە کوردناسی فەرەنسی (تۆمابووا) لە بارەی دەرەنجامەکانی سیاسەتی سەپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی و قاجاری بەسەر کوردستاندا دەڵێت: ((لەئەنجامی ئەمەدا گیانی نەتەوایەتی و مەیلی یەکخستنی پارچەکانی نیشتمانی کورد لای کوردان پەیدابوو))[3]. هەروەها گەڕیدەی ئینگلیزی (مێجەرسۆن)یش پەنجە بۆ ئەم ڕاستیە درێژ دەکات کە گیانی نەتەوەیی کوردی لە ماوەی سەدەی نۆزدەهەمدا چەند جارێك بووژاوەتەوە و لە هەوڵەکانی

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: سعدي عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤–١٨٥١، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الآداب، جامعة صلاح – الدين – أربيل، ١٩٩٥، ص١٠٥–١٠٦، ١٢١–١٥١، هەروەها: د.كاوس قەفتان، چەند لێكۆڵینەوەیەك لە مێژووی بابان سۆران بۆتان، بەغدا ١٩٨٥.

[2] بڕوانە: واسیلی نیکیتین، س.پ.ل ٥٥٦–٥٦٠، عەزیز شەمزینی، جولانەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد،چ٣، سلێمانی ١٩٩٨، ل٧٣-٧٤، جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، ط٢، بيروت، ١٩٧١، ص٧٤–٧٦: د. عبدالفتاح علي البوتاني، م.س. ص٢٧–٢٨: عبدالعزيز سليمان نوار، تاريخ العراق الحديث (من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكم مدحت باشا) القاهرة ١٩٦٨، ص١٣٥.

[3] لمحة عن الاكراد، ت: محمد شريف عثمان، النجف ١٩٧٣، ص١٤.

وەلاتانی دەسەڵاتی تورکدا خۆی دەرخستووە، جاری یەکەمیان ڕاپەڕینی عەبدولرەحمان پاشای بابان بوو لە ساڵی ١٨٠٦، دووەمیش هەوڵەکانی محەمەد پاشای میری سۆران بوو لە ساڵی ١٨٣٢، جاری سێیەمیشیان ڕاپەڕینی بەدرخان پاشای بۆتان بوو لە ساڵی ١٨٤٢[1].

شایانی باسە هەندێ بۆچوون تەنیا ئاماژە بە ڕاپەڕینی بەدرخان پاشای بۆتان دەکەن وەك سەرەتای بزاڤی رزگاریخوازی کوردی، بەوپێیەی ئامانجە نیشتیمانی و نەتەوەییەکان لەو ڕاپەڕینەدا ڕوون و ئاشکراتر بوون،بە تایبەتی مەسەلەی ڕێکخستن و رزگارکردنی دەڤەرەکانی کوردستان بە بەشی ژێردەسەڵاتی ئێرانیشەوە کە لەلایەن دەوڵەتی قاجارییەوە حوکم دەکرا[2]. لە کاتێکدا لەو لایەنەوە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان ڕاپەڕینەکەی بەدرخان و ڕاپەڕینەکانی تری ئەو سەردەمەدا نەبوو، بە تایبەتی ڕاپەڕینی محەمەد پاشای سۆران کە لە ڕووی گرنگی و ئامانجی فراوانکردنی دەسەڵاتیدا لە ڕاپەڕینەکەی بەدرخان کەمتر نەبوو، بە تایبەتی کە ئەو میرەش هەوڵی یەکخستنی ناوچەکانی کوردستانی دەدا لە ژێر دەسەڵاتی خۆیدا، کە ئەمەش واتای پێکهێنانی قەوارەیەکی نەتەوەیی کوردی دەگەیاند[3]. تەنانەت میری سۆران هەوڵیدا ناوچەکانی کوردستانی

---

[1] رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين وكردستان، ت: فؤاد جميل، ج٢، ط١، بغداد ١٩٧١، ص١٤٨.

[2] بڕوانە: مینۆرسکی، الاكراد/ملاحظات وانطباعات، ت: معروف خەزنەدار، بغداد ١٩٦٨، ص٢٦، بلەج شێرکۆ، کێشەی مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمە باقی، چ٣، ب.ش ١٩٩١، ل٣٨-٤٠، شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، بغداد ١٩٥٩، ص٢٥: ماليسانژ، بدرخانيو جزيرة بوتان، ت: شكور مصطفى، هەولێر، ١٩٩٨، ص٤١.

[3] ئەوەتا میری ناوبراو خۆی دەڵێت: ((ئەو حکومەتانەی لەدەست دەربەگی کوردستانی دان، خودا تۆفیقم بدات زەبت و تەسخیریان دەکەم)). مەلا ئەسعەد خەیلانی (١٨٥٤-١٩٣١ز)، تەئریخی سۆران (دەستنووس)، بە وەرگرتن لە: جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نەبیری ((قەومیەت))ی ڕۆژهەلاتی و نەبیری ((ناسیۆنالیزم))ی ڕۆژئاوایی یە، ستۆکهۆلم ١٩٨٤، ل ٣٦.

ڕۆژهەڵاتیش بخاتە چوارچێوەی ئەو قەوارە نەتەوەییەی کە هەوڵی دامەزراندنی دەدا، وەئەگەر تێکۆشانی بەدرخان پاشا بۆ یەکخستنی ناوچەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات لەگەڵ کوردستانی عوسمانی تەنیا لە چوارچێوەی (پەیمان پیرۆز) دابوو کە لە هەوڵێکی تیۆری ناکاریگەر زیاتر نەبوو، ئەوا میری سۆران بەکردار ویستی ئەم ناوچە نێوبراوانە بهێنێتە نێو قەڵەمڕەوی خۆی و تاڕادەیەکیش لەم لایەنەدا سەرکەوتوو بوو[1]. بەڵام دیارە لەبەر ئەوەی ڕاپەڕینی بۆتان کاردانەوەیەکی نێودەوڵەتی دیاری لێکەوتەوە بە تایبەتی بە هۆی مەسەلەی ئاسووریەکانەوە[2]، بۆیە ئەم ڕاپەڕینە بەرچاوترە و لە مێژوودا ناو و دەنگێکی زیاتری هەیە.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بە تێڕوانینی توێژەرێکی هاوچەرخ بکەم کە هەبوونی ناسیۆنالیزمی کوردی لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ڕەتدەکاتەوە لەبەرئەوەی گوایا لەو ماوەیەدا ((جولانەوەیەکی سیاسی ڕێکخراو یان کۆمەڵەو پارتێکی سیاسی، ڕۆژنامە، گۆڤار، بزاڤێکی کولتوری لە تەواوی کوردستاندا بوونی نەبووە...)) هەروەها لەلای ئەم توێژەرە کە بەم شێوەیە لە دەلاقەی سەدەی بیستەمەوە سەیری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم دەکات، ناسیۆنالیزمی کوردی لەو ماوە ناوبراوەدا تەنیا وا بەستەی میرە کوردەکان بوو (بەتایبەتیش ئاماژە بە میر بەدرخان دەکات) نەك هەموو خەڵکی کورد[3].

بەڵام (عەبدولفەتاح بۆتانی) دەڵێ هەرچەندە هۆشیاری نەتەوەیی لە سەرەتا تەنیا لای بژاردە (واتە سەرکردەکان و دەوروبەریان) گەڵاڵەبوو، بەڵام ئەم

---

[1] لە باردی ڕووداوەکانی ئەم دوو ڕاپەڕینە بڕوانە: جمال نبز، الامیر الکردي میر محمد الرواندوزي الملقب بـ(میری کورە)، ت: فخري سلاحشور، ستۆکهۆلم ١٩٩٤، هەروەها: صلاح هروری، امارة بوتان في عهد الامیر بدرخان ١٨٢١ — ١٨٤٧، دهوك ٢٠٠٠.

[2] میر بەدرخان بە کوشتاری ئاسووریەکانی ژێردەسەڵاتی میرنشینەکەی تاوانبارکرا و ئەمەش نارەزاییەکی گشتی لە ئەوروپا لێکەوتەوە بە تایبەتی لای دەوڵەتە زلهێزەکان، لەم باردیەوە بڕوانە صلاح هروری، م. س.، ص١١٠ وما بعدها.

[3] بڕوانە: جەعفەر عەلی، س.پ.، ل١٤٨-١٥٠.

ڕاپەرینانەی ئەمانە بەرپایان کرد سۆز و پاڵپشتی هەموو کوردی بەدەست هێنا، لەبەر ئەوەی ئەم ڕاپەڕینانە ڕەنگدانەوەی کێشە و گیروگرفتەکانیان بوون[1]. هەروەها (خالفین)یش باس لەوە دەکات کە داوای یەزدانشیر بۆ ڕاپەڕین لە ساڵی ١٨٥٤ و ئەو دروشمەی بەرزی کردبۆوە بۆ دەسەڵاتی عوسمانی پاڵپشتی فراوانی لێکرا لە لایەن کوردەکانی هەکاری و بۆتان و ناوچەکانی تری کوردستان لە پاڵ ئاسووری و ئەرمەنەکانیش[2].

بەم پێیە زۆرینەی خەڵکی کوردستان بوونە بەشێك لەو ڕاپەڕین و بزاڤە چەکداریانەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم کە ئامانج و هیوای ڕزگاری نەتەوایەتییان هەڵگرتبوو وەك پێشتر بۆمان بە دیارکەوت[3]، لە بزاڤی ڕزگاریخوازیشدا ئەم لایەنە جێگەی سەرنجە، چونکە لەوانەیە ئەم ئامانجانە تەنیا لە لایەن میر و سەرکردەکان بڕیاری لەسەر درابێ، بەڵام گرنگ ئەوەیە خەڵکی ئاسایی بوونە کەرەستەی ئەم بزاڤە و هەوڵیان بۆدا با لە هەموو ڕەهەندەکانی ڕزگاری نەتەوەییش تێنەگەیشتبن. لە لایەکی تر ناتوانین بڕیاری ئەوە بدەین کە خەڵکی ئاسایی کورد هۆشی نەتەوەییان بە تەواوی نەبووە، لەبەر ئەوەی ئەم خەڵکە ئامرازێکیان نەبووە جگە لە بەشداری کردن لەو بزاڤانە بۆ دەربڕینی ئەم هۆشیاری و ویستەیان. بەڵام سەرەڕای ئەمەش هەرکاتێك دەرفەتیان بۆ ڕەخسابێ ئەم هەستەیان لە شێوەی ڕق و کینە بەرامبەر دەسەڵاتی بیانی[4] پیشانداوە، بە

---

[1] بدايات الشعور القومي...، ص٥٠-٥١.

[2] الصراع على كردستان، ص٧٩.

[3] بۆ بەهێزتر کردنی ئەم ڕاستیە و زیاتر لێ تێگەیشتنی بڕوانە: محمود ملا عزت، دیپلۆماسێتی بزوتنەوەی کوردایەتی، سلێمانی ١٩٧٣، ل٦٣، ٦٥، ٦٨-٦٩.

[4] مەبەست لە دەسەڵاتی بیانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێرانە.

تایبەتی لای گەریدە بیانییەکان کە هەندێ رووداوی لەم جۆرەیان بۆ تۆمار کردووین[1].

پێش ئەوەی کۆتایی بەم بابەتە بێت دەبێ ئاورێك لەسەددکانی شازدەو حەڤدەو هەژدەش بدەینەوە لەبەرئەوەی لەو سەردەمانەش وەکو زانراوە چەندین بزاڤی چەگداری لەکوردستانی مەزندا بەرپابوون، کەدەشێت هەندێکیان ناوی راپەرینی چەکدارییان لێبنرێت،وەك راپەرینی ئەمیر خانی برادۆست[2] لە کوردستانی رۆژهەلات وراپەرینی کوری جان پۆلا[3] لەکوردستانی رۆژئاوا وراپەرینەکانی میرەکانی بابان[4] لەکوردستانی باشوور وچەندین راپەرینی تر لەناوچەو دەڤەرەکانی کوردستان. هەرچەندە هەندێك لەوبزاڤەچەکدارییانە دروشمی رزگاربوون لەدەسەلاتی بیانی ودامەزراندنی (یان بەرقەرارکردنی) قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆیان هەلگرتبوو، وەك راپەرینی سەلیم پاشای بابانی سالی ١٧٤٩ لەدژی

---

[1] بۆ نموونە بروانە: كلوديوس جيمس ريج، رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠، ت: بهاء الدين نوري، ج١، بغداد ١٩٥١، ص ٥١: جيمس بيلي فريزر، رحلة فريزر الى بغداد في ١٨٣٤، ت: جعفر الخياط، ط١، بغداد ١٩٦٤، ص٢٠.

[2] بۆ ئەم راپەرینە بروانە :اسكندر بيك منشئ،تاريخ عالم آراى عباسى،تصحيح:ميرزا محمود تاجركتابفروشى،تبريز ١٣١٤هـ،ص ٥٥٩-٥٧٣.

[3] لەبارەی ئەم راپەرینە بگەرێوە بۆ: محمد المحبي،خلاصة الاثر في اعيان القرن الحادي عشر، ج٢، بيروت، د.ت، ص٨٤-٨٧، هەروەها : سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص١٠٢-١٠٣.

[4] لەبارەی ئەم راپەرینانە بروانە:حسين ناظم بيگ، تاريخ الامارة البابانية، ت: شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس، ط١، هەولێر، ٢٠٠١، هەروەها : سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية وايالتا بغداد و الموصل/ دراسة في العلاقات السياسية و الادارية والاقتصادية في القرنين ١٧ و ١٨، اطروحة دكتوراه غير منشورة، كلية الآداب / جامعة صلاح الدين – أربيل، ٢٠٠١، ص١٩٠-١٩٩.

دەسەڵاتی عوسمانی[1] وهەوڵەکانی هەڵۆخانی میری ئەردەلان بۆ پارێزگاری کردن لەدەسەڵات وسەربەخۆیی میرنشینەکەی لەهەمبەر دەسەڵات و دەستکاریەکانی دەولەتی سەفەوی.[2] بەلآم دەتوانین بلێین زۆربەی ئەم بزاڤانە دەرەنجام وکاردانەوەی سیاسەتە چەوت وستەمکاریەکانی دەسەڵاتدارانی بیانی بوون،هەندێ جاریش هۆکاری ئابووری وخراپی بارودۆخی بژێوی لەپاڵ هۆکاری دەرەکی دەبوونە هاندەری ئەم بزاڤانە. بێگومان نابێ فاکتەری سیاسی ـ دەرەبەگایەتیش لەیاد بکەین کەخۆی لەپارێزگاری کردن لەقەوارە سیاسییە خۆماڵیەکان و فراوانکردنی دەسەڵاتیان دەدۆزیەوە.[3] هەروەها ئەم بزاڤ وڕاپەڕینانە بەبەردەوامی مۆرکی هەرێمایەتی و ناوچەگەرێتییان پێوە دیاربوو،ئەوەتا (تۆمابووا)ئاماژە بەوە دەکات کە((هەموو ڕووداوە شۆڕشگێڕیەکانی کوردستان...)) لەم سەردەمەدا ((تەنیا مۆرکی خۆجێیەتییان هەبوو،بێ ئەوەی هەوڵی کاری هاوبەش بدرێ، چونکە چەندین میرنشین هەبوون کەبەهێزەکەیان جەنگی بەرپا دەکرد تەنیا بۆ پاراستنی دەسەڵاتەکەی یان لەپێناو دابڕینی بەشێك لە خاکی میرنشینەکانی دەوروبەر کە لەو بێ هێز تربوون)).[4]

---

[1] لەبارەی ئەم ڕاپەڕینە و ئامانجەکانی بڕوانە: رسول حاوي الكركوكلي، دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء،ت:موسى كاظم نورس، بيروت، د.ت، ص١١٦، هەروەها: سعدي عثمان حسين، امارة بابان في النصف الاول من القرن الثامن عشر، اربيل ٢٠٠٠،ص٣٩–٦٧.

[2] أسكندر بيك منشي،م.س، ج٢،ص٦٥٢–٦٥٣، ماهشەرەفخانم مەستوورەی کوردستانی، مێژووی ئەردەلان،و: د.حسن جاف وشکور مستەفا، چ١، بەغدا ١٩٨٩، ل٤٢- ٤٥.

[3] لەبارەی هۆکارو پاڵنەری ئەم بزاڤەچەکداریانە بڕوانە: سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص٩٨– ١٠٢.

[4] لمحة عن الاكراد، ص١٤.

کەواتە واتێبینی دەکرێ کە پاڵنەر و ئامانجی نیشتیمانی - نەتەوایەتی لەم بزاڤانە زۆر لاواز بوون، یان هەر هەبوونیان نەبوو لە هەندێ باردا، ئەمەش لەبەر ئەوەی هۆشیاری نەتەوایەتی بەواتا هاوچەرخەکەی لەو سەردەمانەدا لەجیهان بەگشتی[1] و لای کورد بەتایبەتی هێشتا گەڵاڵە نەببوو.[2] بۆیە ڕاپەڕین وبزاڤەکانی ئەو ماوە مێژووییە (واتە سەدەکانی ١٦- ١٨) بەقۆناغی بەرەنگاربوونەوەی نارێکخراو لەقەڵەم دەدرێن، یان بەواتایەکی تر دەتوانین بڵێین ئەمانە ڕەگوڕیشەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیان پێکدەهێنا کە لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا چەکەرەی کردو سەرەتاکانی بەدیار کەوت.

قۆناغەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

بە تاوتوێ کردنی ڕووداوە شۆرشگێڕیەکانی کوردستان و قووڵبوونەوە لە سروشتی خەبات و ڕاپەڕینە کوردیەکان لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا ئەم ساڵانەی دوایی، تێبینی ئەوە دەکرێ کە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لە ڕووی دیاردە و تایبەتمەندی و سیما گشتیەکانەوە بەسێ قۆناغی سەرەکیدا تێپەڕیوە کە ئەوانیش بەم شێوەی خوارەوەن:

قۆناغی یەکەم:

لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم دەست پێدەکات و تا کۆتایی حەفتاکانی سەدەی ناوبراو بەردەوام دەبێت و گرنگترین بزاڤ و ڕاپەڕینەکانی

---

[1] د.فاضل حسین و د. کاظم هاشم، م.س، ص٩٣، د.دڵێر شاوەیس، س.پ، ل٧-٨، جەعفەر عەلی، س. پ، ل٧٧.

[2] جلال الطالباني،م. س،ص٦٧، محمود ملا عزت، دیپلۆماسێتی...، ل٦.

ئەم قۆناغە بریتین لە ڕاپەڕینەکانی عەبدولرەحمان پاشای بابان و محەمەد پاشای میری سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان و ڕاپەڕینەکەی یەزدانشێر و لە کۆتاییشدا ڕاپەڕینی عوسمان پاشا و حوسێن کەنعان پاشای کوڕانی بەدرخان پاشای بۆتان لە ساڵی ١٨٧٨دا.

لە گرنگترین سیما و جیاکەرەوەکانی ئەم قۆناغە ئەوەیە کە سەرکردایەتی و ڕێبەرایەتی ڕاپەڕین و بزاوتەکان بە ڕێژەیەکی زاڵ بە دەست میرەکان و وەچەکانیان بوو هەروەکو لە ناوەکانی سەرەوەدا تێبینی دەکرێت[1]. بۆیە سەرانی کورد لەو ماوەیەدا لە بزاڤەکەیان پشتیان بە قەوارە سیاسیە ـ دەرەبەگایەتیەکانیان دەبەست، واتە زەمینەیەکی ڕەخساویان هەبوو وە پشت ئەستوور بوون بە دەسەڵاتە بۆماوەییە دانپێدانراوەکانیان. بەمەش ئەرکەکانیان تا ڕادەیەك ئاسانتر بوو بە بەراوورد لەگەڵ قۆناغەکانی دواتر، چونکە تەنیا بریتی بوو لە فرەوانکردنی دەسەڵات و پاراستنی.

لە لایەکی تر لەگەڵ ئەوەی دەتوانرێ پێ لەسەر ئەوە دابگیرێ کە ئامانجی ئەم ڕاپەڕین و بزاڤانە ناوەرۆکی نەتەوەیی لە خۆگرتبوو کە بریتی بوو لە بەدەست هێنانی سەربەخۆیی زیاتر و ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی بیانی[2]،

---

[1] بۆ ڕاڤە کردنی بەدەستەوە گرتنی سەرکردایەتی بزوتنەوەی ڕاپەڕینە کوردیەکانی ئەم قۆناغە لەلایەن ئەم توێژەوە، مەحمود مەلا عزەت دەڵێ: ((چونکە ئەو شوێن و هێز و توانایەی کە بتوانێ دەست بەو جۆرە ڕاپەڕینانە بکات هەر لە دەستی ئەو جۆرە پیاو و سەردارانەدا بووە))، دیپلۆماسیێتی ی بزوتنەوەی کوردایەتی، ل٦٥.

[2] بۆ نموونە بڕوانە دەقی نامەی (ئەمیر نیزام)ی سەرداری باشووری ئازربایجانی ئێرانی بۆ باڵیۆزی ئینگلیز لە تاران لە ساڵی ١٨٣٢دا، لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەلان ـ بابان ـ سۆران لە بەڵگەنامەی قاجاریدا (١٧٩٩ – ١٨٤٧) هەولێر ٢٠٠٢، ل ١٥٥-١٥٦، هەروەها، کلودیوس جیمس ریچ، م. س، ج١، ص٤٠. بلەج شێرکۆ، س.پ. ل ٤١-٤٢، ٤٤.جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمبراتۆریەتی عوسمانی، و: د. کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٧، ل١٤٧، ٢٢٣.

بەڵام دەتوانین بڵێین ئەم ئامانجە وەکو دروشم دەرنەبڕابوو[1]. ئەمەش وای کردووە هەست بەوە بکرێت کە ڕاپەڕیوەکان و تەنانەت ڕێبەرەکانیش لە زۆربەی بارەکاندا خاوەن تێڕوانینێکی دیاریکراو نەبوون سەبارەت بە باری دوای ڕاپەڕینەکە. هەر بە هەمان شێوە بزاڤ و ڕاپەڕینەکان خاوەن بەرنامەیەکی تۆکمە و دیارکراو نەبوون. هەروەها نەبوونی ڕێکخستن و ڕیزبەندی کاریگەر لە نێو هێزەکانی ڕاپەڕین لە گیروگرفتەکان دەژمێردران. ئەمانەش لەبەر ئەوەی سەرکردەکان کە تەوەرەی ئەم بزاڤانە بوون زۆربەیان لە شارەزایی سیاسی و سەربازیدا ئاستێکی بەرزیان نەبوو[2].

ئەوەتا محەمەد پاشای سۆران هێشتا کێشەکەی لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی یەکلانەکردبۆوە کە هێرشی کردە سەر ناوچەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات و دەولەتی قاجاریشی لەخۆی کردە دوژمن[3]. هەروەها یەزدانشێر دوای ئەوەی ڕاپەڕینەکەی لەساڵی ١٨٥٥دا گەیشتە ئەوپەڕی پەرەسەندن، بەهۆی ساویلکەیی بە پێی خۆی چووە ئەستامبۆل بۆ گفتوگۆکردن، بەڵام لەوێ دەستگیرکرا[4]. خۆ دواتر کوڕانی بەدرخان (عوسمان و حوسێن کەنعان پاشا) سوودیان لەم ئەزموونەی یەزدانشێر وەرنەگرت و ئەوانیش بەهەمان شێوە هەر لە ڕێگای دانوساندن و گفتوگۆوە کەوتنە دوای بەرپرسانی عوسمانییەوە[5].

---

[1] مەبەست ئەوەیە کە بەڵگەی بەرجەستە و ئاشکرامان بەدەستەوە نیە دڵنیامان بکات لەوەی ڕاپەرینەکان ئەم نیاز و ئامانجەیان ڕاشکاوانە ڕاگەیاندبێ، لەم بارەیەوە بڕوانە: سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص١٣٢.

[2] ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ زەمینەی دەربەگیانەی کۆمەڵگای کوردی ئەو سەردەمە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د. کاوس قەفتان، س.پ.، ل٣٧-٣٨، ٥٢-٥٣.

[3] لەم بارەیەوە بڕوانە دەقی ئەو نامانەی لەنێوان بەرپرسانی قاجاری و عوسمانی و دیپلۆماتکارانی ئینگلیز ئاڵوگۆڕکراون، لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان...، ل١٥١-١٦٢، هەروەها: عبدالعزيز سليمان نوار، م.س.، ص١٠٤-١٠٧.

[4] واسیلی نیکیتین، س.پ، ل٥٦٤: ژیدارد چالیاند، س.پ.، ل٩٠.

[5] بڕوانە: بلەج شێرکو، س.پ.، ل٤٥.

لەو سەردەمەدا لـە کوردسـتان ئەگەرچـی پەیوەندیـەکانی سـەرمایەداری لـە بەرهەمهێناندا لە نەشونماکردن دابـوو، بـەڵام لـە ڕووی کۆمەڵایەتیـەوە هێـشتا زەمینـە و پەیوەندیـەکانی دەرەبەگایـەتی زاڵ بـوو، بـە واتـای ئەمـە قۆنـاغی گواستنەوە لە نێوان ئەم دوو ڕژێمەدا لەم وڵاتـەدا ماوەیـەکی درێـژی کێـشا[1].

ئەمەش تاڕادەیەکی زۆر بەرپرس بوو لەبیر تەسکی سەرانی کورد و نزمی ئاسـتی هۆشیاری سیاسی و دیبلۆماسییان. هەر لە ئەنجامی ئەمەدا سنووری بیرکردنـەوە و زانیاری زۆربەی سەرکردەکانی کوردی ئەم قۆناغە نەگەیشتە ڕادەی تێگەیـشتن لە بارودۆخی نێودەوڵەتی و ڕۆڵی وڵاتانی زلهێزی ئەورووپی لـە هـەردوو دەوڵـەتی عوسمانی و قاجاریدا. لە کاتێکدا ئەم زلهێزانە زۆر جـار ڕۆڵـی دوژمنکارانـەیان هەبوو لە هەمبەر بزاڤی رزگاریخوازی کوردیدا. بەتایبـەتی لـە ڕاپـەڕینی مـیری سۆراندا کە دیبلۆماتکارانی بەریتانی لە ناوچـەکە – لـە نێوانیانـدا (ئیلـیس)ی بالیۆزی بەریتانیا لە تاران و (ریتشارد وود)ی کونسۆلی بەریتانیا لە حەلـەب – لە هەوڵی ئەوەدا بوون هاوئاهەنگییەك لە نێوان هێزەکانی عوسـمانی و قاجاریـدا دروست بکەن بۆ لێدانی ئەو مـیرە کـوردە تـا بکەوێتـە نێـوان هـەردوو سـەری ماشەکەوە[2]. هەروەها دەسەڵاتدارانی روسیا چەك و کەرەستەی جـەنگیان دایـە (ئەمیر نیزام)ی سەرداری باشووری ئازەربایجانی ئێرانی، کـاتێ داوای لـێ کـردن یارمەتی بدەن بۆ شەڕی میری سۆران[3].

---

[1] د. دلێر شاوەیس، س.پ.، ل١٣، ١٧.

[2] بڕوانە دەقی نامەی وەزیری موختاری ئینگلیز بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران لە سالی ١٢٥٠ك / ١٨٣٤ز لە: محەمـەد حەمـە بـاقی، میرنـشینی ئـەردەلان...، ل١٥٧-١٥٨. هەروەها بڕوانە بەڵگەنامە روسییەکان لەم بارەیەوە لە هەردوو سەرچاوەی: خالفین، م.س.، ص٥٣: جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی...، ل١٨٢.

[3] جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی...، ل١٨١. شـایانی باسـکردنە سـەرەڕای ئـەم هەوڵانەی لەسـەرەوەدا باسکرا، بەهۆی نارازیبوونی عوسمانیەکان ڕۆڵی لایـەنی ئێرانـی لـە

بە هەمان شێوە بەدرخان پاشای میری بۆتانیش کە بەرەشەکوژی کریستیانەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی تاوانبار کرا، بووە ئامانجی سیاسەتی دوژمنکارانەی بەریتانیا و فەرەنسا. کە هانی دەسەڵاتدارانی عوسمانییان دا پەلە بکەن لەسەرکوتکردنی ئەم میرە کوردەو یارمەتیشیان بۆ ئەم مەبەستە پێشاندا[1]. بێگومان مەسەلەیەکی ئاشکرایە کە ئەم هەڵوێستەی ئەو دوو وڵاتە زلهێزە لەبەر چاوە ڕەشەکانی کریستیانەکان نەبوو، بەڵکو بەرژەوەندی ئەوان وای دەخواست کەقەوارەیەکی بەهێزی کوردی لەناو دەوڵەتی عوسمانیدا پەیدا نەبێت کەبەهەمان شێوەی دەسەڵاتەکەی (محەمەد عەلی پاشا)ی سەرداری میسر وشام لەهێز وتوانای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کەم دەکاتەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ڕوسیای ڕکەبەری سەرسەختی بەریتانیا وفەرەنسا لەناوچەکەدا.

لەم بوارەدا شایانی باسکردنە هەندێ لە میر و سەرانی کورد تا ڕاددەیەك ئاگایان لە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکانی ئەو سەردەمە هەبوو، وەك (مەحمودپاشای بابان) کە هاوچەرخی گەشتی (ریچ) بوو بۆ سلێمانی لەساڵی ١٨٢٠دا[2]. بەڵام دیارە نە ئەو میرە کوردە لەو ئاستەدا بووە و نە هەڵومەرجە نێودەوڵەتیەکەش بەو شێوەیە بووە لە بەرژەوەندی بزاڤی کوردی بەکار بهێنرێت. هەروەها (یەزدانشێر)یش پاڵپشتی وڵاتە زلهێزەکانی بە هەند هەڵگرتووە بۆ سەرخستنی

=سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکەی میری سۆران، لە وەرگرتنی باری ئامادە باشی لەسەر سنووری خۆیان تێپەری نەکرد. بڕوانە: عبدالقادر کوڕی ڕۆستەمی بابان، ڕەوشی کوردان/ مێژووی کوردستان، و: کەریمی حێسامی، چ١، سوید ١٩٩١، ل١٤٤، هەروەها بڕوانە دەقی نامەی باڵیۆزی ئینگلیز لە ئێران بۆ (ئەمیر نیزام)ی سەرداری باشووری ئازەربایجانی ئێران لە بەرواری ئەیلولی ١٨٣٢ز دا لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەلان...، ل١٥٤-١٥٥.

[1] بڕوانە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٤٠-٤١: هەروەها د. کاوس قەفتان، س.پ، ل٧٠ ودواتر.

[2] رحلة ریج...، ج١، ص٦٨-٧٠.

ڕاپەڕینەکەی وە هەوڵی داوە پەیوەندی بە روسیای دوژمنی دەوڵەتی عوسمانیـەوە بکات، بەڵام هەوڵەکەی لە کات و ساتی خۆیدا نەبوو[1].

لە تایبەتمەندیەکانی تری ئەم قۆناغە ئەوەیە کە هەرچەندە ئەم بزاڤ و ڕاپەڕینانە بە پشتگیری میللی فراوان دەورەدرابوون. بە تایبەتی لە لایەن جووتیارەکـان کـە زۆرینەی زاڵی کۆمەڵگای کوردەواریان پێکدەهێنا[2]، بـەڵام دەتـوانین بڵـێین ئـەم پاڵپشتیە تا ڕادەیەکی زۆر وابەستەی کەسی سەرکردەکە بـوو، وە ئەگەرچـی زۆر جار هۆکارەکانی ڕاپـەڕین لـە کوردسـتاندا لـە شارادابوو بـەڵام ئـەم هۆکارانـە ڕاپەڕینیان بەرپا نەدەکرد تا سـەرکردەیەك بڕیـاری وەرگـرتنی ئـەم هەڵوێـستەی نەدابا[3]. بە واتایەکی تر هەڵگیرسانی ڕاپەڕینەکان پەیوەست بوو بە هەڵوێست و دەست پێشخەری کەسێتیە دیارەکانی کۆمەڵگای کوردەواری[4]. ئەمـەش لەبـەر ئەوەی ڕۆڵی پاڵەوان لە مێژووی[5] کورددا بە گشتی و ئەو سەردەمە بە تایبـەتی زۆر زەق و دیاربوو. سەرکردەش کە میر یا دەرەبەگێکی تاکڕەو بوو لە دەسەڵاتدا، هەرگیز بواری سەرکردایەتی بەکۆمەڵی نەدەدا. هەرئەمـەش زۆرجـار بـە خـراپ دەشکایەوە سەرچارەنووسی ڕاپەڕینەکە، بە جۆرێك کە تەنیا بە نەمانی سەرکردە یان خۆبەدەستەوەدانی یان دەرکردنی بڕیـاری وەسـتاندن لەلایـەن ئەوسـەرکردەیە

---

[1] بڕوانە خالفین، م.س، ص۸۰-۸۱، ژیرارد چالیاند، س.پ، ل۹۰.

[2] لە بارەی کۆمـەڵگای کـوردەواری بڕوانـە: هـادي رشـید الجاوشلي، الحیاة الاجتماعیـة في کردستان، بغداد ۱۹۷۰.

[3] بڕوانە هەڵومەرجی بەرپابوونی ڕاپەڕینی یەزدانشێر و بزووتنەکەی عوسمان پاشـا و حوسـێن کەنعان پاشا لە: خالفین، م.س، ص۷۷-۷۹، ۱۱۱-۱۱۷.

[4] محمود ملا عزت، دیپلۆماسیتی...، ل٦٥.

[5] ڕۆڵی پاڵەوان لە مێژوودا لەلایـــەن ئاراستەیەکی بـــەرچاوی فەلسـەفـەی میــژوو گرنگی پێدەدرێت، بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. هاشم یحیی الملاح واخرون، دراسات في فلسفة التاریخ، جامعة الموصل ۱۹۸۸، ص۱۱۸ –۱۲۱.

ڕاپەڕینەکە دەپووکایەوە و لەناودەچوو، هەروەکو ڕاپەڕینی میر محەمەدی سۆران کە بە گوتەی هەندێ سەرچاوە[1] نزیکەی (٥٠) هەزار جەنگاوەری هەبوو کەچی بەخۆبەدەستەوەدانی میری ناوبراو ئەم هەموو گوڕوتینە بایەخی نەما و کۆتایی هات[2]. هەروەها (یەزدانشێر)یش ئەگەرچی گوایا لە ساڵی ١٨٥٥ (١٠٠) هەزار ڕاپەڕیوی لە پشت بوو بەڵام کاتێ دەستگیر کرا هەموو هێزەکانی پەرتەوازە بوون و بڵاوەیان لێکرد[3].

هەروەها دەتوانین بڵێین سەرانی ئەم بزاڤە لەم قۆناغەدا هەرچەندە ئامانجی نەتەوایەتی و نیشتیمانییان بەرزکردبۆوە بەڵام لە ژێرەوەی ئەم ئامانجانە زۆربەی کات بەرژەوەندی دەرەبەگایەتی و پاڵنەر و سوودی تاکەکەسیش خۆی حەشاردابوو. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم سەرکردانە زادەی زەمینەی دەرەبەگایەتی کۆمەڵگای کوردەواری بوون. بۆ نموونە محەمەد پاشای میری سۆران کە هەوڵیدەدا میرنشین و دەڤەرە کوردیەکانی دەوروبەری خۆی یەکبخات و قەوارەیەکی کوردی مەزن پێکبهێنێت، ئەمە ڕاستەوخۆ ئەوەی دەگەیاند کە دەسەڵاتی ئەو میرە و سنووری میرنشینەکەی فراوان بێت، بۆیە دەیگوت : ((ئەو حکومەتانەی لەدەست دەرەبەگی کوردستانی دان، خودا تۆفیقم بدات زەبت و

---

[1] جیمس بیلی فریزر، م.س، ص١٢، عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری عیراق، بەغدا ١٩٥٩، ل٦٥. بە پێی سەرچاوەیەکی تر کە بە زمانی فارسی لە ساڵی ١٨٧١ز دا دانراوە: میری ناوبراو شەست هەزار چەکداری ڕێکخراوی لە ژێر فەرمان دابوو. عبدالقادر کوڕی ڕۆستەمی بابان، س.پ، ل١٤٣.

[2] لەباردی خۆ بەدەستەوە دانەکەو بۆچوونە جیاوازەکان لەم باردیەوە بڕوانە: سعدي عثمان، کوردستان و الامبراطورية...، ص١٤٠-١٤٢.

[3] خالفین، م.س، ص٨٠، ژیرارد چالیاند، س.پ.، ل٩٠، بێگومان (١٠٠) هەزار چەکدار بۆ ڕاپەڕینێکی کوردی لەو سەردەمەدا ژمارەیەکی خەیاڵیە، بەڵام بەلایەنی کەم ئاماژەیە بۆ زۆری ژمارەی بەشداربووانی ڕاپەڕینەکە.

تەسخیریان دەکەم))[1]. هەروەها (یەزدانشێر) تا بەرژەوەندی و دەسەڵاتەکەی نەکەوتە بەرمەترسی لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە شێوازی راپەڕین و بەرزکردنەوەی دروشمی سەربەخۆیی هەڵنەبژارد[2]. هەر بەهەمان شێوە کورانی بەدرخانیش کاتێ لە ساڵی ۱۸۷۸ لە رووی دەسەڵاتی عوسمانیدا راپەڕین، لەپاڵ ئامانجە نەتەوەییەکان بۆیان دەکرا دەسەڵاتە بۆماوەییەکی بنەماڵەکەشیان زیندوو بکەنەوە کە بریتی بوو لە میرنشینی (بۆتان). هەربۆیەش لە ناوچەکانی بۆتانەوە دەستیان پێکرد[3].

بەڵام خۆ ئەو بەرژەوەندی خواستنە هەر لەو چوارچێوەیەدا نەمایەوە بەڵکو هەندێ جار دەگەیشتە ئاستی خۆپەرستی لای ئەو سەرۆکە کوردانە بە تایبەتی لەکاتی شکست هێنان و کە ژیانیان دەکەوتە بەرمەترسی. دیارترین نمونەش لەم بارەیەوە عەبدولرەحمان پاشای بابان بوو، کە دوای ئەوەی لەشەڕی (کفری) ساڵی ۱۸۱۲دا سەرنەکەوت، خۆی دەربازکرد و جەنگاوەرانی کوردیشی لەژێر بەزەیی دوژمن بەجێهێشت، ئەوانیش چەندین منارەیان لە کەللەسەری کوژراوانی کورد دروست کرد، هەروەکو مێژوو نووسێکی هاوچەرخی رووداوەکە بۆمان دەگێڕێتەوە[4].

---

[1] مەلا ئەسعەد خەیلانی، تەئریخی سۆران (دەستنووس)، بە وەرگرتن لە: جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی...، ل۳٦.

[2] بڕوانە: خالفین، م.س، ص۷۹.

[3] بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٤٤.

[4] عثمان بن سند الوائلي البصري، مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تاريخ العراق من سنة ۱۱۸۸ الى سنة ۱۲٤۲ هـ (۱۷۷٤-۱۸۲٦م)، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف و سهيلة عبدالمجيد القيسي، الموصل ۱۹۹۱، ص۲۷۷، هەروەها بڕوانە: محمدأمین زکی، =تاریخی وولاتی سلێمانی، بەغدا ۱۹۳۹، ل۱۲٤-۱۲۵. شایانی باسە (حسین ناظم بیگ) رووداوەکە بەشێوەیەك باس دەکات کە ئەم کەم و کوڕییەی ئەو میرە لاببات. بڕوانە: تاريخ الاماره البابانيه،ص۲۷۸.

له لایەکی تر لەبەر ئەوەی ڕاپەڕین و بزاڤە کوردیەکانی پێش سەدەی نۆزدە مۆرکی هەرێمایەتی و ناوچەگەرێتییان پێوە دیاربوو، کە لە ئەنجامدا ڕاپەڕینی پچڕ پچڕ لە ڕووی کات و شوێن لە کوردستاندا بەرپابوو[1]، وە ئەمەش بووە هۆی بەفیڕۆچوونی توانا نیشتیمانیەکان لە کاری سنوور تەسك. بۆیە لەم قۆناغەی بزاڤی رزگاریخوازیدا هەست بەم کەم و کوورییەکرا و هەوڵی چارەسەر کردنی درا. ئەوەبوو محەمەد پاشای سۆران هەوڵیدا بەشێکی فراوانی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا یەك بخات و قەوارەیەکی کوردی بەرفراوان پێکبهێنێت و بەمەش بۆ یەکەم جار لەم قۆناغەدا سنووری ناوچە گەرێتی بەزاند، وە توانی هەموو میرنشینی بادینان و ناوچەکانی کوردە ئێزیدیەکان و بەشێکی کوردستانی ڕۆژهەڵات و هەندێ ناوچەی بابان بە سۆرانەوە بلکێنێ[2]. هەروەها بەدرخانیش ویستی لە ڕێگای ئەو هاوپەیمانێتییەی کە ناوی لێنرا (پەیمانی پیرۆز) هەوڵ و تواناکانی ناوچە کوردیە جیاجیاکان یەکبخات وتوانی چەندین سەرکردەی کورد بهێنێتە نێو ئەو پەیمانە کە بۆ رزگاری کوردستان پێکهێنرابوو[3]. بەڵام سەرەڕای ئەمانەش ئەم هەوڵانە بەئاکام نەگەیشتن و نەبوونە هۆی بەرپابوونی شۆرشی سەرتاسەری لە کوردستاندا.

---

[1] سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية...، ص١٨٧، محمود ملا عزت، دیپلۆماسیێتی...، ل٦.

[2] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: دەقی نامەی (ئەمیر نیزام) بۆ باڵیۆزی ئینگلیز لە تاران لە بەرواری ١٢٤٨ك/ ١٨٣٢ز، لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەدەلان...، ل١٥٥-١٥٦. حسین حزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چ٢، هەولێر ١٩٦٢، ل٥٤ ودواتر.

[3] بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٣٨-٣٩: صلاح هروري، امارة بۆتان...، ص٧٤-٧٦.

قۆناغی دووەم

ئەم قۆناغە لە ڕاپەڕینی شێخ عوبێدوللای ساڵی (١٨٨٠)وە دەست پێ دەکات و تا سییەکانی سەدەی بیستەم دەخایەنێت. ئەو بزاڤ و ڕاپەڕینانەی ئەم قۆناغە لەخۆی دەگرێت گرنگترین و دیارترینیان ئەمانەن: ڕاپەڕینی شێخی ناوبراو، ئیبراهیم پاشای میللی (١٩٠٩)، شێخ عەبدولسەلام بارزانی (١٩٠٩-١٩١٤)، ڕاپەڕینی بەدلیس بە سەرکردایەتی مەلا سەلیم و شێخ شەهابەدین (ساڵانی ١٩١٣-١٩١٤)، ڕاپەڕینی سمکۆ (١٩١٩-١٩٣٠)، شێخ مەحمودی حەفید (١٩١٩-١٩٣٢)، شێخ سەعیدی پیران ١٩٢٥، شێخ ئەحمەدی بارزان (١٩٣٢). بەڵام ڕاپەڕینی ئاگری داغ (١٩٢٧-١٩٣٠) ئەگەر چی لە رووی کات و سەردەم لەم قۆناغەدایە، بەڵام لە ڕووی کرۆك وتایبەتمەندیەکان لە قۆناغی دواتر دەژمێردرێت.

لە گرنگترین جیاکاریەکانی ئەم قۆناغە ئەوەیە کە سەرکردایەتی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لە ئەستۆی کەسایەتیە ئاینیەکان و سەرانی هۆزەکاندایە، ئەوەتا لە تێبینی کردنی ناوی ئەو کەسانەی سەرەوە کە لەو ماوەیەدا ڕێبەرایەتی ڕاپەڕینەکانیان کردووە بەدیاردەکەوێت کە ئەمانە زۆربەیان خاوەن دەسەڵاتەگیانیەکان (ڕۆحی) وشێخانی تەریقەتە سۆفیگەرەکانن، ئەوانی تریش سەرۆکی هۆزن، هەندێکیشیان هەردوو دەسەڵاتی ئاینی و هۆزایەتیان هەبووە بەیەکەوە، وەك شێخ ئەحمەدی بارزان کە لە یەك کاتدا شێخێکی تەریقەتی نەقشبەندی بوو لە ناوچەکە و هەروەها سەرۆکی هۆزەکانی بارزانیش بوو[1]. شێخ عوبێدوڵلای نەهری کە یەکەم سەرکردەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردییە لە دوای

---

[1] لە باردی بنەماڵەی بارزان و دەسەڵاتیان بڕوانە: دبلیو. أی. ویگرام و ادگار. تی. أی. ویگرام، مهد البشرية/ الحياة في شرق كردستان، ت: جرجيس فتح الله، بغداد ١٩٧٢، ص١٣٠ ومابعدها، فاسيل نيكيتين، العائلة البارزانية، ت: د. كاوس قفطان، مجلة (شمس كردستان)، ع(٥) س(٢) بغداد، آب ١٩٧٣.

میرەکان، ڕاپەڕینەکەی بە خالّی وەرچەرخان و دەستپێك و دیارترین نموونەی ئەم قۆناغە دادەنرێت، لەبەر ئەوەی یەکەم جار بوو شێخێکی کورد ڕێبەرایەتی ئەم بزاڤە بکات، بەلاّم نموونەی تری زۆری بە دوادادەهات، بەجۆرێك دەتوانین بلّێین کە شێخی ناوبراو ئەو ڕێچکەیەی لە کوردستان دانا کە دەسەلاّتی ئاینی و ڕامیاری تێکەلّ بەیەك بکرێن بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە نیشتیمانیەکانی کورد.

لەم قۆناغەدا سەرکردەکانی بزاڤەکە پشتیان بە قەوارە و دەسەلاّتە ڕامیارییە بۆماوەییەکانی خۆیان نەبەست وەك ئەوانەی قۆناغی پێشوو، بەلّکو دەسەلاّتی ئاینی و پێگەی هۆزایەتی خۆیان لە کۆمەلّگادا قۆستەوە و کردیانە ئامرازێك بۆ بەدەستهێنان وپیادەکردنی دەسەلاّتی ڕامیاری وڕێبەرایەتی کردنی خەباتی ڕزگاری نەتەوەیی کورد. لێرەشدا سوودیان لەم بۆشاییە ڕامیارییە بینی کە بە نەمانی میرنشینەکان لە کۆمەلّگای کوردەواریدا پەیدا بوو[1]. هەر لەبەر ئەو زەمینەیەی کە سەرکردەکان تیایدا سەریانهەلّدا سەرۆکایەتی بزاڤەکە لەم قۆناغەشدا بە تاکڕەوی دەناسرا.

هەروەها لەم قۆناغەدا بەهۆی زیاتر خەملاّنی هۆشیاری نەتەوایەتی[2] بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی گەیشتە ئاستێکی پەرەسەندووتر لە پێگەیشتن، بەجۆرێك لەم ماوەیەدا ئالاّی سەربەخۆیی بە ئاشکرا هەلّکرا و دروشمی ڕزگاری کوردستان ڕاشکاوانە گوزارشی لێدەکرا. لەم بارەیەوە دەتوانین ئاماژە بە چەندین سەرچاوەی

---

[1] ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعید، ل١٦و دواتر، لە بارەی پەیدابوونی ڕێبەرانی ئاینی و هۆزایەتی لە کوردستاندا، بڕوانە: عبدالرؤوف سنو، النزعات الكيانية الاسلامية في الدولة العثمانية ١٨٧٧ –١٨٨١، بلاد الشام، الحجاز، كردستان، البانيا، بيروت ١٩٩٩، ص١٢١–١٢٨، هەروەها: د. ڕەشاد میران، ڕەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چ٢، کوردستان ٢٠٠٠.

[2] لەم بارەیەوە بڕوانە: جەعفەر عەلی، س.پ، ل١٦٠-١٦٨: د.دلێر شاودیس، س.پ، ل١٤-١٥.

مێژوویی و بەڵگەنامەی ڕەسمی بکەین کە ئەم لایەنە دەسەلمێنن، ئەوەتا شێخ عوبێدوڵڵا خۆی لە نامەیەکدا بۆ دکتۆر کۆهران (کە مژدەدەرێکی ئەمریکی بوو لە ناوچەکەدا) لە بەرواری (٥)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠، بێ پێچ و پەنا ڕادەگەیەنێ کە: ((گوتەی سەرۆکەکانی کوردستان بەهەردوو بەشی عوسمانی و ئێرانیەوە لەگەڵ هەموو دانیشتوانی کورد یەکیگرتووە و بڕیاریان داوە کە چیتر ناتوانن لەگەڵ ئەم دوو حکومەتە ژیان بەسەر ببەن))[1]. هەروەها لە بەڵگەنامەیەکی بەریتانیش دا هاتووە کە شێخ و سەرۆك خێڵەکانی کوردستان ((دەخوازن کوردستان لەسەر بنچینەیەکی یەکگرتوو وە سەربەخۆ دابمەزرێنن))[2].

هەروەها لە شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانیش ئەگەرچی ڕژێمی تورکیای کەمالی لەپڕوپاگەندەکانی هەولێدا ڕواڵەتی ئیسلامچێتی و کۆنەپەرستی بکاتە بەر ڕێبەرانی ئەم شۆڕشە، بەڵام دواتر لەدادگایی کردنیاندا ڕاشکاوانە تاوانی ((دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی))یان دراوەتە پاڵ[3]. ئەوەتا شێخ مەحمودی حەفیدیش لە نامەیەکیدا بۆ نوێنەری باڵای بەریتانیا لە بەغدا کەلە (١٧)ی ئەیلولی ١٩٣٠ دا ناردوویەتی ڕاشکاوانە دەڵێ: ((بەنێوی ئەو میللەتە ئارییە

---

[1] بڕوانە دەقی نامەکە لەگەڵ دوو نامەی تری ناوبراو لە: د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل...، ص٥-٧.

[2] بڕوانە دەقی نامەی (مستەر تۆمسن)ی باڵیۆزی بەریتانیا لە تاران بۆ وەزیری دەرەوەی وڵاتەکەی (ئێرل گرانڤیل) کە لە بەرواری (٣٠)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ ناردوویەتی، لە: جمال میرزا عەزیز (وەرگێران)، لە تاریکی یەوە بۆ ڕووناکی/ بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠، چ١، سلێمانی ١٩٩٩، ل٢٧.

[3] بڕوانە بەشێك لە دەقەکانی فایلی دادگاییکردنی شێخ سەعید و هاوڕێکانی لە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٨١-٨٤، هەروەها بڕوانە: د.کمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥ في کردستان ترکیا/ دراسة تحلیلیة، رابطة کاوا، بیروت ٢٠٠١ الفصل الرابع، ص٧٥-١٢٣، ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعید، ل٢٤٨-٢٦٠.

هەموو کوردەکـان داواتـان لێدەکـەین کـە ڕزگـاربکرێن و لـە عـەرەب جوێیـان بکەنەوە...))[1].

شایانی باسکردنە هەندێك لەو ڕاپەڕینانە بە تایبەتی ئەوەی شێخ عوبێـدوڵڵای نەهری هەوڵی یەکخستنی هەردوو بەشی ئەو سەردەمەی کوردستانی (واتە بەشی عوسمانی و قاجاری) دەدا و بۆ پێکهێنانی قەوارەیەکی نەتـەوەیی تێدەکۆشـا کـە هەموو کوردستانی مەزن بگرێتەوە. لەم بارەیەوە ئاماژە بە پوختەی ئەو نامەیـە دەدەین کە شێخی ناوبراو لە (١٥)ی ئـەیلولی ١٨٨٠ بـۆ (ئیقبـال ئەلدەولـە)ی سەرداری قاجاری لە ورمێ ناردووە، کە تیایدا هاتووە: ((ڕای کوردەکانی تورکیا و ئێران لەسەر یـەکێتی و پێکهێنـانی نەتەوەیـەکی یـەکگرتوو جێگیربـووە))[2] هەروەها لە بەڵگەنامە ڕووسـیەکانیش ئەمـە دووپـات کراوەتـەوە[3]. تەنانـەت بەڵگەنامە فەرەنسیەکانی ساڵی ١٩١٩ دەریدەخەن کـە لـە سـەردەمی هـەردوو ڕاپەڕینی شێخ مەحمود و سمکۆشدا هەوڵدراوە هامناهەنگیەك لە نێـوان ئـەم دوو ڕێبەرەدا بێتە ئاراوە بۆ دروستکردنی قەوارەیەکی یەکگرتووی کوردی[4]. ئـەوەتا لە یەکێك لەو بەڵگەنامانە لەسەر زاری (ویلسن)ی نوێنەری باڵای بـەریتانیا لـە بەغدا داهاتووە: ((کەوا کوردەکان دەیانەوێ یەکێتی کوردەکانی فارس و تـورکی بەدەست بهێنن بۆ دروستکردنی دەولەتێکی سەربەخۆ))[5].

---

[1] F.O.371/14523. بە وەرگرتن لە: ولیـد حمـدي، الکـرد وکردسـتان في الوثـائق البریطانیـة/ دراسة تاریخیة وثائقیة، لندن ١٩٩١، ص٢٩٩.

[2] د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل...، ص٦.

[3] بڕوانە: خالفین، م.س، ص١٣٢-١٣٣.

[4] بڕوانە دەقی تەلگرامی کۆنسولی فەرەنسا لە بەغدا بۆ وەزیـری هەنـدەرانی وڵاتەکـەی بـە ژمارە (٢١٢) و بەرواری (٤)ی نیـسانی ١٩١٩ لـە: نـەجاتی عەبـدوڵڵا، کوردسـتان لـە بەڵگەنامەکانی کونسوڵی فرەنسی لە بەغدا ساڵی ١٩١٩، ب ا، سلێمانی ٢٠٠٤، ل٢٠.

[5] تەلگرامێکی تری هەمان کونسوڵی ناوبراو لە بەرواری (٢٦)ی ئایاری ١٩١٩، لە: هـەمان سەرچاوە، ل٦١.

هەر لەم قۆناغەدا سەرکردە و ڕێبەرانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی تارادەیەك ئاگاداری هەلومەرجی نێودەوڵەتی بوون و لە بایەخی هەڵوێستی وڵاتە زلهێزەکان و پاڵپشتیان بۆ ڕاپەڕینەکوردیەکان تێگەیشتن. بۆیە لە هەموو ڕاپەڕین و بزاڤەکانی ئەم قۆناغەدا هەوڵی بەدەستهێنانی ئەم پاڵپشتیە درا، لە پێش هەموویاندا شێخ عوبێدوڵلا کە لە هەوڵی بێ وچاندابوو بۆ ئەوەی دەنگی بگەیەنێتە نێوەندە دەولیەکان و ڕووی ڕاستەقینەی کێشەی میللەتەکەی بۆیان ساغ بکاتەوە[1] شایانی باسە لەم پێناوەدا شێخ ئەگەرچی ئامادەبوو پاڵبداتە ڕووسیاش بەڵام دیارە زیاتر بە تەنگ بەدەستهێنانی یارمەتی بەریتانیا بوو، ئەوەتا لەو چاوپێکەوتنەی کە (ئابوت)ی کۆنسوڵی ئینگلیز لە تەوریز لە ساڵی ١٨٨٠ لەگەڵیدا ئەنجامیدا شێخ ڕایگەیاند کە ئەو زۆر پێویستی بە پاڵپشتی واتایی بەریتانیا هەیە بۆ کارەکەی[2].

هەروەها شێخ عەبدولسەلام بارزانیش پەیوەندی بە نوێنەرانی هەردوو دەولەتی بەریتانیا[3] و ڕوسیا کرد لە ناوچەکەدا، تەنانەت دوای هەرەسهێنانی ڕاپەڕینەکەشێخی بارزان خۆی چوو بۆ ڕوسیا بە مەبەستی دابینکردنی یارمەتی

---

[1] لە بارەی ئەم هەولانە بڕوانە: د. احمد عثمان ابوبكر، نصوص ثلاث رسائل...، هەروەها دەقی چەند بەلگەنامەیەکی بەریتانی لە: جەمال میرزا عەزیز، س.پ، ل٦٨-٧٠، ٨٠-٨٦.

[2] ازاد گرمياني، لقاء تاريخي فريد مع الشيخ عبيد الله/ قائد انتفاضة كردستان ١٨٨١، مجلة (ئالاي ئيسلام) ع (٢، ٣) س (٩) نوفمبر ١٩٩٥، ص٥٦-٥٩ (والمقال عبارة عن نص مترجم للوثيقة البريطانية التالية:F.O. 60 \441,1\10\1881, Tabriz, no.23

[3] بڕوانە دەقی ئەو بروسکە شیفرەکراوەی لە ویلایەتی موسلەوە نێردراوە بۆ وەزارەتی ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی لە بەرواری (١٧)ی ئەیلولی ١٣٢٥ی ڕۆمی/ سەرەتای تشرینی یەکەمی ١٩٠٩ز کە تایبەتە بەو گەشتەی جێگری کۆنسولی بەریتانی لە موسڵ ئەنجامیدا لە ناوچەکەدا، لە:

Osmanli Arsiv Daire Baskanligi، Musul-Kerkuk ile ilgili Arsiv Balgeleri (1525-1919), Ankara 1993, S.313-314.

ئەم دەوڵەتە بۆ زامنکردنــی مافــەکانی کــورد[1]. هەربەهــەمان شــێوە سمکــۆی شکاکی ڕێبەری بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستانی ڕۆژهەڵات لە بیستەکانی سەدەی بیستەمدا، چەندین جار لە ڕێگەی نامە و نێردراودا نیازی خــۆی پێــشانداوە بــۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ بەرپرسانی بەریتانی لە ناوچەکەدا، لە پێنــاو پاڵپــشتیکردنی ئەم دەوڵەتە زلهێزە لە بزاڤەکەی[2]. شایانی تێڕامانە ئەو ڕێبەرە کوردە لە پێنــاو ((بەرژەوەندیە نەتەوایەتیەکانی کورد))، تەنانەت ئامادەبوو ((خــۆی بخاتــە ژێــر چەتری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە)) وەك لە بەڵگەنامەیەکی فەرەنسیدا بە دیاردەکەویٚ[3]. هەر لەم بارەیەوە جێگەی سەرنجە کە عەبدولرەزاق بەدرخان ـ کە یەکێك بوو لە کەسایەتیە دیار و نیشتیمانپەروەرانی کورد ـ هەوڵی دابینکردنــی دۆستایەتی روسیا و داکۆکی کردنی لە مافەکانی کــورد، کردبــووە ڕێبازێــك لــە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لەم قۆناغەدا[4]. سەرەڕای هەموو ئەمانەش بەگــشتی دەکریٚ بگوتریٚ کە ئەم وڵاتە زلهێزانــە لــەم قۆناغــەدا ڕۆڵێکــی نەگەتیڤانــەیان هەبوو لەهەمبەر بزاڤی رزگاریخوازی کوردیدا.

---

[1] فاسیل نیکیتین، العائله البارزانیه....، ص١٢.

[2] ازاد گرمیانی، مصطفى پاشا یاملکی في لقاء تاریخي مع سمکو، مجلة (ئاڵای ئیــسلام) ع (٢) س(١) تموز ١٩٩٦، ص٤٤-٥١ (والمقال عبارة عن نص مترجم للوثيقة البريطانية التالية:
F. O. 371\7781, 12\121921
هەروەها بڕوانە دەقی ئەو نامەیەی کە سمکۆ لە ڕێگەی بابەکراغای پشدەری بۆ بەرپرســانی بەریتانی ناردووە لــە: د.عزیز الحاج، القضیة الکردیة في العشرینات، ط٢، بیروت ١٩٨٥، ص١٧٠.

[3] بڕوانە دەقی نامەیەکی کۆنسۆلی فەرەنسی لە بەغدا بۆ وەزارەتی هەندەرانی وڵاتەکەی بــە ژمارە (٢١٢) و بەرواری (٤)ی نیسانی ١٩١٩، لــە: نــەجاتی عەبــدوڵڵا، کوردســتان لــە بەڵگەنامەکانی کۆنسۆلی...، ل٢٠.

[4] لەم بارەیەوە بڕوانە: جەلیلی جەلیل (وەرگێڕ و ئامادەکار)، بیرەوەریی عەبدوڕەزاق بەدرخان، شوکور مستەفا کردوویە بە کــوردیی باشــوور، هەولێر ٢٠٠٠، شــایانی باســە (جــەلیلی جەلیل) ناوی لەم ئاراستەیە ناوە (ڕێبازی ســەر بە ڕوس بوون) بڕوانە: هەنــدێ ســیمای...، ل١٠٥ و دواتر.

له تایبەتمەندیەکانی تری ئەم قۆناغە بایەخدانی سەرانی کورد بووبە رۆشنبیری و پەرەپێدانی کۆمەڵگای کوردەواری لەم لایەنەوە. ئەمەش دوای ئەوەی توێژێکی خوێندەواری هاوچەرخ لە نێو کوردان پێگەیشتن، کە ئەمانە لە گرنگی رۆشنبیری تێگەیشتن بۆ هۆشیارکردنەوەی رۆڵەکانی نەتەوەکەیان و دامەزراندنی بناغەیەکی پتەو و بەهێز بۆ بزاڤی رزگاریخوازی کوردی. لە ئەنجامدا بووژانەوەیەکی رۆشنبیری و سیاسی لە کوردستاندا (بە تایبەتی لە بەشی سەر بە دەوڵەتی عوسمانیدا)[1] هاتە ئاراوە.

لەم بووژانەوەیەدا بنەماڵەی (بەدرخان) بە پێشەنگ و رابەر دادەنرێن، بە تایبەتی میقداد مدحەت بەدرخان کە لە (٢٢)ی نیسانی ١٨٩٨ توانی لە شاری قاهیرە (کردستان)[2]ی نۆبەرەی رۆژنامەگەریی کوردی دەربکات، لە ساڵانی دواتریش هەنگاوی تری بەدواداهات، بە تایبەتی لە دوای کودەتای ساڵی (١٩٠٨)ی ئیتیحادیەکان کە ئازادیەکی رێژەیی بۆ چالاکی سیاسی و رۆشنبیری لە دەوڵەتی عوسمانیدا رەخسا، لەو چوارچێوەیەدا چەند گۆڤار و رۆژنامەیەکی تری کوردی دەرکران وەك (کرد تعاون وترقی غزتسی — واتە: رۆژنامەی هاریکاری و گەشەسەندنی کورد) کە لە ساڵانی ١٩٠٨-١٩٠٩ دەرچوو[3]، و

---

[1] بۆ راڤەکردنی مەسەلەی پێشەنگیی ئەم بەشەی کوردستان لەم بوارەدا بڕوانە: سعدي عثمان حسين، الحركة التحررية الوطنية في كردستان الشرقية ١٩٠٠-١٩٣٩، (ق١) مجلة (گولان العربي) ع(٢٦) س(٣) ٢٥ تموز ١٩٩٨، ص٧٢.

[2] بۆ دەقی ژمارەکانی رۆژنامەی (کردستان) بڕوانە: کوردستان/ یەکەمین رۆژنامەی کوردی ١٨٩٨-١٩٠٢، کۆکردنەوە و پێشەکی: کەمال فۆاد، وەرگێرانی بەشە تورکیەکەی: شێرزاد عەبدولکەریم، سلێمانی ٢٠٠٠.

[3] لە بارەی ئەم رۆژنامەیە بڕوانە: د. جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژووی کورد، سلێمانی ١٩٩٩، بابەتی ("کورد" و چەند زانیاریەکی نوێ) ل٦-١٧. بۆ دەقی ژمارەکانی ئەم رۆژنامەیەش بڕوانە:

Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi, Govara Kurdi-Tirki 1908-1909, werger Ji Tipen Erebi Bo Tipen Latini: M. Emin Boz Arsalan. Uppsala-Sweden.

گۆڤاری (ڕۆژ کورد)[1] کە لە ساڵی ۱۹۱۳ بڵاوکرایەوە. هەروەها لەم ماوەیەدا کتێبێکیش بە زمانی کوردی چاپکرا[2]. هەر لەو چوار چێوەیەدا و بۆ خوێندەوارکردنی ڕۆڵەکانی کورد و بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری کوردی نیشتیمانپەروەرانی کورد کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیریان دامەزراند بە ناوی (کورد نشر معارف جمعیتی ـ واتە: کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانینی کوردی) کە توانی لە ساڵی ۱۹۰۹ قوتابخانەیەکی کوردی لە شاری ئەستەمبۆل بکاتەوە[3].

هەر لەم ماوەیەدا ـ بەڵام کەمێك درەنگتر ـ عەبدولرەزاق بەدرخان بە هاوکاری سمکۆی شکاك بزاڤێکی لەم جۆرەی لە ناوچەکانی باکووری کوردستانی ڕۆژهەڵات لە ساڵانی بەر لە جەنگی جیهانی یەکەم دەستپێکرد. کە لە گرنگترین بەرهەمەکانی دامەزراندنی قوتابخانەیەك بوو بۆ منداڵانی کورد لە شاری (خوی) بە یارمەتی روسیا[4].

هاوکات لەگەڵ ئەم بووژانەوە ڕۆشنبیرییە گەشەکردنێکی سیاسیش لە کوردستاندا ڕوویدا، کە لە ئەنجامدا بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی دەستی بەهەڵهێنانی هەنگاوە بەراییەکانی ڕێکخستنی سیاسی کرد. بەم پێیە خەباتی ڕێکخراوەیی سیاسی هەروەها ڕۆشنبیریش (وەك پێشتر باسمان کرد) هاتە پاڵ

---

[1] لە بارەی ئەم گۆڤارە و دەقی ژمارەکانی بڕوانە جەمال خەزنەدار (بڵاوکردنەوە و پێشەکی نووسین)، ڕۆژی کورد ۱۹۱۳، بەغدا ۱۹۸۱.

[2] وەك کتێبی (ئەلفبای کوردی) لە دانانی (خەلیل خەیالی) کە لە ساڵی ۱۹۰۹ لە چاپخانەی (الامدي) چاپکرا کە خاوەنەکەشی (ئەحمەد رامز) بوو کە ئەویش کوردێکی نەتەوە پەروەر بوو، هوگر طاهر، م.س، ص۲۵۹.

[3] لە بارەی ئەم بووژانەوەیە بڕوانە: جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، هەروەها: هوگر طاهر، م.س: هەروەها: جبار محمد جباري، تاريخ الصحافة الكردية، بغداد ۱۹۷۵.

[4] جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، ل۱۳۰ ودواتر. هەروەها بڕوانە: بیرەوەریی عەبدولرەزاق بەدرخان.

شێوازی ڕاپەڕینی چەکداری، لە کاتێکدا ئەمەی دوایی وەك تاکە شێوازێك لە قۆناغی پێشتردا پیادە دەکرا.

لەبارەی سەرەتای ڕێکخستنی سیاسی کوردی پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە هەندێ لە مێژوو نووس و توێژەران ئەو کۆمەڵەیەی کە شێخ عوبێدوڵڵای نەهری لە کۆبوونەوە و هاودەنگی ڕیش سپی و سەرۆك هۆزانی کوردی پێکهێنا بە یەکەم ڕێکخراوی سیاسی کوردی[1] یان سەرەتای هەستکردن بە پێویستی ڕێکخستنی سیاسی دادەنێن[2]. لە کاتێکدا ئەم پێکهاتەیە بە تەنیا بریتی بوو لە بەدەنگەوە هاتنی سەرانی کورد بۆ بانگەوازی شێخ عوبێدوڵڵا و کۆبوونەوەیان لە دەوری ڕاپەڕینەکەی. تەوەتا بەرپرسانی بەریتانی ئەگەرچی لەسەرەتا کەوتنە هەواڵی ئەم کۆمەڵەیە ناوبراوە بەڵام دواتر گەیشتنە ئەو باوەڕەی کەشتێکی لەو جۆرە نییە کە ((وەك کۆمەڵەیەکی کوردی بتوانرێ باس لە بوونی بکرێت))[3]. هەروەها (دیڤید ماکداول)یش دەڵێ ئەم ئەنجومەنە ئەگەر بە ڕاستیش هەبووبێ، هیچ بڵاوکراوەیەکی دەرنەکردووە و کارێکی بەم ناوە نەکردووە[4].

کەواتە دەتوانین بڵێین کۆمەڵەی (عەزمی قەوی کوردستان) وەك یەکەم ڕێکخراوی سیاسی کوردی لە ساڵی ١٩٠٠ هاتە بوون، ئەگەر چی ئەم کۆمەڵەیە ناو و دەنگێکی زۆری نیە لە مێژووی کورددا بەڵام بەڵگەی مێژوویی هەیە بۆ

---

[1] ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعید...، ل٢٢: جەعفەر عەلی، س.پ، ل١٦١، محەمەد حەمەباقی، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠) لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، هەولێر ٢٠٠٠، ل٧٧.

[2] عبدالفتاح علی البوتانی، بدايات الشعور...، ص٣٥-٣٦.

[3] بڕوانە دەقی ئەو بروسکە و نامانەی لەم بارەیەوە لە نێوان بەرپرسانی ئینگلیز ئاڵوگۆڕکراون، لە: جەمال میرزا عەزیز، س.پ، ل١١، ٢٨، ١٣٣.

[4] مێژووی هاوچەرخی کورد، ل١٢٦.

سەڵماندنی هەبوونی[1] و بایەخێکی گرنگیشی هەیە وەك سەرەتای ڕێکخستنی سیاسی کوردی. بە تایبەتی دوای تێپەڕبوونی هەشت ساڵی تر و لە ئەنجامی گۆڕانی هەلومەرجی سیاسی بە هۆی کودەتای ساڵی ۱۹۰۸ ئینجا کۆمەڵە و ڕێکخراوی تر دامەزران. ئەوەبوو لە هەمان ئەو ساڵەدا لە ئەستەمبوڵ (کۆمەڵەی تەعاون وتەرەقی کورد ـ کرد تعاون وترقی جمعیتی) پێکهێنرا، هەروەها لە ساڵی ۱۹۱۲دا کۆمەڵەی (هێڤی) هەرلەوێ دانرا. هەر لەو ماوەیەشدا کۆمەڵەی (گیهاندن) لە کوردستانی ڕۆژهەلات دانرا. دواتریش چەندین کۆمەڵە و ڕێکخراوی تر بە تایبەتی لە دوای جەنگی جیهانی یەکەمدا دامەزران[2].

سەرەڕای ئەمەش دەتوانین بڵێین ئەم کۆمەڵە و ڕێکخراوانە زۆربەیان بنکەیەکی میللی فراوانیان نەبوو، بە تایبەتی ئەوانەی لە ئەستەمبوڵ دامەزران، کە پەیوەندییەکی ئەوتۆیان بە ناوچەکانی کوردستانەوە نەبوو، تەنیا هەندێکیان نەبێت کە لقیان لە چەند شارێکی گەورەی کوردستان کردەوە[3]. بۆیە نەیانتوانی ڕۆڵێکی شۆڕشگێری سەرەکی لە بزافی ڕزگاریخوازی کوردیدا ببینن و ڕێبەرایەتی

---

[1] محمدأمين زكي، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، ت: محمد علي عوني، ط٢، بغداد ١٩٦١، ص٣٥٢، زنار سلوبى، في سبيل كردستان (مذكرات)، ت: ر. علي، بيروت ١٩٨٧، ص٢٣: سروة اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤–١٩٢٦، اربيل ٢٠٠١، ص٢٢.

[2] جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، ل٦٢، ٨٢، ١٣٠، لە بارەی ئەم ڕێکخراو و کۆمەڵە کوردیانە بڕوانە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٥٠ ودواتر، عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات الكردية في نصف قرن ١٩٠٨–١٩٥٨، ط١، بغداد ١٩٨٩: د. عبدالفتاح علي البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكردية التحررية/ ملاحظات تاريخية ودراسات اولية، اربيل ٢٠٠١، ص٤٧٠ ومابعدها.

[3] وەك کۆمەڵەی تەعاون وتەرەقی کورد کە لقی لە دیار بەکر و بتلیس و مووش و هەندێ شاری تر کردەوە، بڕوانە: جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، ل٧٥: د. جەبار قادر، س.پ، ل١٥.

بزاڤەکە لەدەست شێخ و سەرۆك هۆزەکان وەرگرن وببنە ئەلتەرناتیڤی ئەم ڕێبەرە تەقلیدی و تاکڕەوانە، ئەگەرچی خۆشیان زۆربەیان لەم توێژانەبوون[1]. بەلاّم لە لایەکی تر ئەم ڕێکخراوانە کاریگەری خۆیان پێشاندا لە گەشەپێدانی هۆشیاری ڕۆشنبیری و سیاسی نەتەوەیی کوردی.

یەکێك لە دیاردەکانی تری ئەم قۆناغە ئەوەیە کە هێزە نیشتیمانیەکانی کورد هەندێ جار بەهۆی چەواشەبوونەوە بەشداری لە بزاڤی نیشتیمانی گشتیدا دەکەن لە چوارچێوەی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و قاجاریدا. ئەوەتا دوو لە دامەزرێنەرە سەرەکیەکانی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) کە دروشمی دەستوری هەڵگرتبوو لە دەوڵەتی عوسمانیدا کوردبوون، ئەوانیش (عەبدوڵلاّ جەودەت)[2] و (ئیسحاق سکوتی)ن[3]. هەروەها لە بزاڤی (مەشروتە)ش کە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لە دژی ڕژێمی قاجاری بەرپابوو، کوردان بەشداریان هەبوو[4]. ئەم بەشدارییانە ئەگەرچی وەك ئەزموونێك وابوون بۆ فێربوونی شێوازەکانی بزاڤی نیشتیمانی بەلاّم لەلایەکی تر بەفیڕۆدانی تواناکانی کورد بوو لە زۆرانبازییەك کە هی خۆی نەبوو.

هەر لەو قۆناغەدا کێشەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی قووڵتربۆوە بەهۆی دووبارە دابەشکردنەوەی کوردستان وەك دەرەنجامێك لە دەرەنجامەکانی جەنگی

---

[1] جێگەی تێبینیە کۆمەڵەی (خوییبوون) جیاوازی هەبوو لەم بارەیەوە لەوانیتر، وەکو دواتر باسی لێوەدەکەین.

[2] لەبارەی ئەم کەسایەتیە بڕوانە: مالمیسانژ، القومیة الکردیة و د. عبدالله جودت، ت: شکور مصطفی، اربیل ٢٠٠٠: د. جەبار قادر، س.پ، بابەتی (ڕۆناکبیری کورد دکتۆر عەبدوڵاّ جەودەت ١٨٦٩-١٩٣٢) ل٤٠ ودواتر.

[3] زنار سلوپی/ م. س، ص٢٣: عبدالستار طاهر شریف، م.س، ص١٤-١٧، لە بارەی (ئیسحاق سکوتی)ش بڕوانە ئەم سەرچاوەی دوایی.

[4] کمال مظهر احمد، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، بغداد ١٩٨٥، ص٢٤١، هەروەها بڕوانە: یاسین سەردەشتی، گەلی کورد و بزاڤی مەشروتە خوازی لە ئێران ١٩٠٥-١٩١١، سلێمانی ٢٠٠١.

جیهانی یەکەم، کە لە ئەنجامدا ئەم وڵاتە لە دوو پارچەوە بوو بە چوار پارچە. سەرباری ئەمەش ئەم پارچانەی کوردستان رووبەرووی داگیرکردنی جووت لایەنە بوونەوە. چونکە هەرلایەنێك لە لایەنە داگیرکەرەکانی کوردستان خۆشی لەژێر دەسەڵاتی داگیرکەری ئیستیعماریدا بوو[1]. ئەمەش هێزە نەتەوەییە کوردیەکانی دابەشکرد و هەروەها ئەرکەکانی بزاڤی کوردی زیاتر و گرانتر کرد. هەر لە ئەنجامی ئەمەدا ئاراستەکانی هەرێمچییەتی و پارچە بوون و لێکترازان لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردیدا زیاتر ریشەی داکوتا. بەجۆرێك دروشمەکانی (کوردستانی مەزنی یەکگرتوو) چیتر نەکەوتە بەرگوێیان و هەوڵەکانی پێکهێنانی یەکێتی کوردان نەکەوتە بەرچاوان وەك ئەوەی پێشتر لە راپەرینی شێخ عوبێدوڵڵادا رەنگیدابۆوە. بەڵکو فراوانترین ئامانج و داواکاریەکانی بزاڤی رزگاریخوازی هەرپارچەیەك لە پارچەکانی کوردستان بریتی بوو لە داخوازی سەربەخۆیی ئەم پارچەیە. هەروەکو لە راپەرینەکانی شێخ مەحمود[2] و سمکۆی شکاك[3] و هەروەها شێخ سەعیدی پیراندا[4] تێبینی دەکرێ. لە هەندێ باری دەگمەنیش

---

[1] بۆ ودستان لەسەر ئەم هەلومەرجە نوێیەی کوردستان بەدرێژی بروانە: م.س. لازاریف، المسالة الكردية ١٩١٧-١٩٢٣، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت ١٩٩١: هەروەها: سروە اسعد صابر، م.س، الفصل الثاني.

[2] لەبارەی ئەم ئامانجە لای شێخ مەحمود بروانە دەقی بەڵگەنامەی بەریتانی: ب. هولت: مذكرة حول الشيخ محمود، ت: د.ازاد گرمیانی، مجلة (ئاڵای ئیسلام)، ع(١) اذار ١٩٩٦، ص٥٠: هەفتەنامەی (رۆژی کوردستان) ژ(٧)ی بەرواری (٣٠)ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢، لە: جەمال خەزنەدار (کۆکردنەوە و پێشەکی) رۆژی کوردستان ١٩٢٢-١٩٢٣. بەغد ١٩٧٣، ل٤١.

[3] لە بارەی ئامانجەکانی راپەرینی سمکۆ بروانە: ازاد گرمیانی، مصطفى باشا ياملكي في لقاء...، ص٤٥: لا هوزتی، کوردستان و کورد، و: د. جەبار قادر، گۆڤاری (هەزار مێرد) ژ(٣) س(١) ئازار ١٩٩٨، ل١٧١-١٧٢. (شایانی باسە نووسەری ئەم ووتاردی دوایی هاوچەرخی راپەرینەکەی سمکۆ بووە و نزیك بووە لە رووداوەکانی ئێرانی ئەو سەردەمە).

[4] یەکێك لەو تاوانانەی درانە پاڵ شێخ سەعید و هاوەڵەکانی لە دادگایی کردنەکاندا بریتی بوو لە هەوڵی دابرینی کوردستانی تورکیا و پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ

هەولّی هەماهەنگی دەدرا لە نێوان بزاڤەکانی چەند بەشێکی کوردستان،بەڵام ئەمانە تەنیا هەولّی تیۆری سۆزئامێزبوون و نەچوونە باری کردارییەوە. وەك ئەو پرۆژەیەی لەکاتی هەردوو ڕاپەڕینی شێخ مەحمود و سمكۆدا پێشنیارکرا کە پێشتر ئاماژەمان بۆکرد.

لە کۆتاییدا ئەوە ماوە بڵێین کە لەم قۆناغەشدا جووتیاران پێگەوبنکە فراوانەکەی ڕاپەڕینەکانیان پێکدەهێنا و هەر ئەوانیش قوربانی زۆریان لەم پێناوەدا بێ ئەوەی بەشێکیان هەبێت لە سەرکردایەتی کردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی، وەك لە زۆربەی باروشوێندا هەروابوو[1]. بۆیە شێخ و سەرۆك هۆزەکان وەك هێزی کۆمەڵایەتی پاتریارکی دەسەڵاتێکی تاکڕەوییان لە ئاراستەکردنی ڕاپەڕینەکاندا پیادەدەکرد. وەك لەمەو پێش باسمانکرد.

قۆناغی سێیەم

ئەم قۆناغە لە سییەکانەوە دەست بەدیارکەوتن دەکات و تا ئەم ساڵانەی دوایی لەخۆ دەگرێت، بەڵام تێبینی ئەوە دەکرێ کە هەندێ دیاردەی ئەم قۆناغە لە کۆتایی بیستەکانەوە سەرهەڵدەدەن، لێرەشدا زیاتر مەبەست لە (کۆمەڵەی خۆیبوون)ـە، کە هەرچەندە لە ڕووی سەردەم و کاتدا لە قۆناغی دووەمدایە، بەو پێیەی یەکێکە لەو کۆمەڵ و ڕێکخراوە کوردیانەی لە بیستەکاندا دامەزران، بەڵام نابێ ئەم کۆمەڵەیە لەگەڵ ئەوانی تر ئەژمار بکرێ، چونکە سروشت و پێکهاتەی پەرەسەندووی خۆیبوون و ڕۆڵ و کاریگەری بەرچاوی لە ڕاپەڕینی

=تیایدا. بڕوانە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٨٤، ژیرارد چالیاند، س.پ، ل١٣٨، هەروەها بڕوانە: د. کمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥...، ص٨٧-٨٨.

[1] ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دواکەوتنی ئەم چینە لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە و هەروەها هەلومەرجی ئابوری-کۆمەڵایەتی. د. الیاس فرح، م.س، ص١٤٩.

(ئاگری)[1]دا وا دەکەن لە قۆناغی سێیەمدا دابنرێ. بە پێچەوانەی ئەمەش ڕاپەڕینی دەرسیمی کوردستانی باکوور ئەگەرچی تا ساڵی ١٩٣٧ بەردەوام بوو، بەڵام سروشتی ڕاپەڕینەکە بە تایبەتی لە ڕووی ڕێبەرایەتی کردنەوە کە لە لایەن سەرکردەیەکی تەقلیدیانە بوو (ئەویش سەید رەزای دەرسیمی یە)، دەبێتە هۆی ئەوەی هەر لە قۆناغی دووەم بژمێردرێت[2]. کەواتە دەتوانین بڵێین تێکهەڵچوونێك هەیە لە نێوان قۆناغی دووەم و سێیەمدا لە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەمدا، بۆیە دەکرێ ئەو ماوەیە بەماوەی گواستنەوە دابنێین لە نێوان هەردوو قۆناغدا.

گرنگترین تایبەتمەندیە جیاکەرەوەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لەم قۆناغەدا ئەوەیە کە پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکان ڕێبەرایەتی ئەم بزاڤەیان کرد، کاتێ لەو ماوەیەدا زۆربەی هێز و لایەنە نەتەوەیی و نیشتیمانیەکان گلۆت بوون و لە هەنگاوێکی هاوچەرخانە خۆیان لە چوارچێوەی کۆمەڵە و ڕێکخراوەکاندا ڕێکخست. لە ئەنجامدا چەندین پارت و ڕێکخراوی کوردی بە دیارکەوتن کە ڕۆڵیان بینی لە بەرپاکردنی (یان خۆشکردنی) بلێسەی شۆڕش و ڕاپەڕین لە هەموو بەشەکانی کوردستان.

---

[1] بڕوانە پەیڕەو و پرۆگرامی خۆیبوون و ڕۆڵی ڕاستەوخۆی لە شۆڕشی ئاگری لە: روهات ئالاکۆم، س.پ. ل١٦-١٩، ٤٧ و دواتر. وە بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی شۆڕشی ئاگریٰ بڕوانە ئیحسان نوری پاشا، ڕاپەڕینی ئاگری، و: ئەرسەلان بایز، پێداچوونەوە: ڕێکار ئەحمەد، چ١، کوردستان ١٩٩١.

[2] لە بارەی ئەم ڕاپەڕینە و سەرکردەکەی بڕوانە: د.نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، و: ئەحمەد فەتاح دزەیی، هەولێر ٢٠٠١.

له پاڵ کۆمەڵەی خۆپیبوون و ڕاپەرینی ئـاگری گـرنگترین ڕێکخـراو و ڕووداوە شۆڕشگێڕیەکانی ئەم قۆناغە ئەمانەن: دامەزرانی کۆماری مەهاباد (١٩٤٦)[١]، پارتی دیموکراتی کوردستان[٢] و هـەردوو شۆڕشـی ئـەیلول (١٩٦١)[٣] و گـولان (١٩٧٦)[٤]، یەکێتی نیشتیمانی کوردستان و شۆڕشی نوێی کوردستانی باشـوور (١٩٧٦)[٥]، حیزبـی دیمـوکراتی کوردسـتانی ئێـران و شۆڕشـی هاوچـەرخی کوردستانی ڕۆژهەڵات[٦]، هەروەها خەباتی پارت و ڕێکخراوەکـانی کوردسـتانی باکوور لە نێویانـدا پـارتی کرێکـارانی کوردسـتان PKK[٧]، لەگـەڵ ڕێکخـراوە کوردییەکانی کوردستانی ڕۆژئاوا[٨]. هەر لەم چوارچێوەیە نابێ ڕاپەڕینی بارزانی سـاڵانی (١٩٤٣-١٩٤٥)یـش لەیادبکـەین، چـونکە ئەگەرچـی لەسـەرەتا بـە

---

[١] لە بارەی کۆماری مەهاباد بڕوانە: ولیم ایگلـتن الابـن، جمهوریـة مهابـاد / جمهوریـة ١٩٤٦ الكردية، ت: جرجيس فـتح الله، ط٢، اربيـل ١٩٩٩، هـەروەها: هـوزان سـليمان الدوسـكي، جمهوريه كوردستان/ دراسة تاريخية – سياسية، اربيل ٢٠٠٥.

[٢] لە بارەی ئەم پارتە بڕوانە: حبيب محمد كريم، تاريخ الحزب الديمقراطي الكردستاني– العراق (في محطات رئيسية) ١٩٤٦–١٩٩٣، ط١، دهوك ١٩٩٨.

[٣] لە بارەی شۆڕشی ئەیلول بڕوانە: ميڤان عارف عبـدالرحمن بـادي، الحركـة القوميـة الكورديـة التحررية في كوردستان الجنوبية (العراق)/ ١٤ تموز ١٩٥٨ – ٨ شباط ١٩٦٣، رسالة ماجستير كلية الاداب/ جامعة صلاح الدين – اربيل ٢٠٠٢، الفصل الثالث ص٧٥–١١٧.

[٤] لە بارەی ئەم شۆڕشە بڕوانە: حبيب محمد كريم، م.س.

[٥] لە بارەی یەکێتی و شۆڕشی نوێ بگەڕێوە بۆ: دیڤید ماکداول، س.پ، ل٥٦٣ ودواتر.

[٦] لە بارەی ئەم پارتە و خەباتی لەم شۆڕشەدا بڕوانە: عبدالرحمن قاسملو، اربعون عاماً من الكفـاح من اجل الحرية، ت: د.عزالدين مصطفى رسول، اربيل ١٩٩١.

[٧] لەم بارەیەوە بڕوانە: رعد عبدالجليل مصطفى الخليل، صراع الاستيعاب والانفصال / دراسـة في تجربة (حزب العمـال الكردسـتاني) في تركيـا، بحـث ضـمن كتـاب (الوحـدة الوطنيـة ومـشكلة الاقليات في العالم الثالث) الذي الفه مجموعة من الباحثين باشراف مركز دراسات العالم الثالـث في كلية العلوم السياسية بجامعة بغداد، الموصل ١٩٨٩، ص١٠٢–١٢٨.

[٨] بڕوانە ڕەوشی سیاسی کوردستانی ڕۆژئاوا لە: ژێرارد چالیاند، س.پ، ل٣٥١-٣٦١.

ڕێبەرایەتی سەرکردەیەکی تەقلیدی (واتە وەك سەرکردەکانی قۆناغی پێشوو) بەرپابوو بەڵام دواتر پارتی هیوا ڕۆڵێکی کاریگەری تیادا بینی[1].

سەرەڕای ئەمەش بەهۆی گەشەنەکردنی سەرمایەداری لە کوردستان و مانەوەی کاریگەری زەمینەی نیمچە دەرەبەگایەتی و هۆزایەتی تیایدا[2]، ئەم پارت و ڕێکخراوانە لە زۆربەی کاتدا دەبوونە ئامرازێك بە دەستی کەسایەتی و سەرکردایەتیە تاکرەوە کوردیەکان، کە ئەوانەش زۆربەیان پێگەیەکی کۆمەڵایەتی هاوشێوەی سەرکردەکانی قۆناغی پێشوویان هەبوو کە لەم بوارەدا سوودیان لێدەبینیێ. ئەوەتا (قازی محەمەد) کە خاوەن پێگەیەکی کۆمەڵایەتی دیاربوو لە شاری مەهاباد[3]، کاتێك هاتە ناو (کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان) کە لە ساڵی ١٩٤٢ هەر لەم شارەدا دامەزرابوو، کەسایەتی خۆی بەسەر کۆمەڵەکەدا زاڵکرد و ئەو سەرکردایەتیە بە کۆمەڵەی لە ئارادابوو هەبوونی نەما[4]. تەنانەت داتر توانی ئەم کۆمەڵەیە هەڵبوەشێنێتەوە و دامەزرانی ڕێکخراوێکی تر بە ناوی (حیزبی دیموکراتی کوردستان) لە (١٦)ی ئابی ١٩٤٥ ڕابگەیەنێ[5]، بۆ ئەوەی

---

[1] لە بارەی ئەم ڕاپەڕینە و ڕووداوە پەیوەستەکان بڕوانە: مسعود البارزاني: البارزاني والحركة التحررية الكردية، ثورة بارزان ١٩٤٣—١٩٤٥، كردستان ١٩٨٦، عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩—١٩٤٥، دهوك ٢٠٠٢، ص١٢٧ ومابعدها.

[2] لەم بارەیەوە بڕوانە: فەرید ئەسەسەرد، گەشەکردنی سەرمایەداری لە کوردستان و زەمینەی ئابووریانەی بزووتنەوەی نەتەوایەتی، چ١، (ب.ش) ١٩٨٦.

[3] محمد بهاء الدين ملا صاحب، پێشەوا قازی محەمەد و کۆماری مەهاباد، سلێمانی ١٩٧١، ل١٣-١٤.

[4] نادر ئینتیسار، ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، و: عەتا قەرەداغی، سلێمانی ٢٠٠٤، ل٤٧، ٥٠، عبدالستار طاهر شريف، م.س.، ص٢٢١—٢٢٢.

[5] بڕوانە دەقی ڕاگەیاندنەکە لە: محمود مەلا عزەت، دەوڵەتی جمهوری کوردستان / نامە و دۆکۆمێنت، ب١، سلێمانی ٢٠٠٣، ل٤٦-٤٩.

خـۆی ڕۆڵ و کاریگـەری سـەرەکی هـەبێ لـە دامەزرانـدنی ئـەو ڕێکخـراوەی سەرکردایەتی دەکات. هەر بۆیەش لە سەرەتاوە کۆمەڵەی ژێکاف دوو دڵ بوو لـە وەرگرتنی کەسایەتییەکی وەك قازی محەمـەد لـە ڕیزەکـانی خۆیـدا[١]. هـەروەها پارتی (هیوا) کە لە ساڵی ١٩٣٩ لە ڕێگەی هەوڵ و کۆشـشی چـەند گـەنجێکی نیشتیمان پەروەر دامەزرا، دوای ماوەیەك گیرۆدەی دەردی تاکڕەوی و تاکپەرستی بوو لە سەرکردایەتی کردندا[٢]. لە ڕاستیشدا کارێکی ئاسایی بـوو کـە (ڕەفیـق حیلمی) وەك ڕێبەرێکی نیشتیمان پەروەر بەو هەموو تەمـەن و ئەزموونـەی کـە هەیبوو سێبەری خۆی بکێشێ بەسەر ئـەو گەنجـە نێوبراوانـە کـە زۆربـەیان لـە سەرەتای تێکەڵاوبوونیان بوون بە خەباتی سیاسی و ڕێکخراوەیی[٣].

لەگەڵ ئەمەشدا ئەم پارت و ڕێکخراوانە شـوێن پەنجـەیان دیـاربوو لـە بزاڤـی ڕزگاریخوازی کوردی لەم قۆناغەدا و تاڕادەیەکی دیار مـۆرکی خۆیـان بەسـەریدا سەپاند، بە جۆرێك خەباتی سیاسی و ڕێکخستنیش بایەخی پێدرا لەپاڵ شـێوازی سەربازی، کە پێشتر ڕێبازێکی سەرەکی بوو لە تێکۆشاندا. تەنانەت لە ڕاپەڕینی بارزانی ساڵانی (١٩٤٣-١٩٤٥)یشدا هەرچەندە خەباتی چەکداری وەك ستراتیژی سەرەکی پیادەکرا، بەڵام پارتی هیوا کاریگەری بەسەرەوە دیاربوو بە تایبەتی لـە بواری دابینکردنی پشتیوانی سیاسی و میللیدا[٤]. هەر لە ئەنجامی هەسـتکردن

---

[١] ولیم ایگلتن الابن، م. س، ص٧٩، نادر ئینتیسار، س.پ، ل٤٧.

[٢] فاتح ڕەسول، بنچینەی مێـژووی بیرۆکـەی چـەپ لـە کوردسـتان، چ٢، سـلێمانی ٢٠٠٥، ل٣١٦.

[٣] لە ڕاستیشدا هەر لەبەر ئەم هۆکارە نێوبراوەبوو کە دامەزرێنەرانی پارتی هیوا پەیوەندییان بە ڕەفیق حیلمی کرد و ڕەزامەندیان پێشاندا ببێتە سەرۆکی پارتەکە. بڕوانـە: عبدالـستار طاهر شریف، م.س.، ص٩٨: جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی...، ل١٦٤.

[٤] بڕوانە: فەیسەل دەباغ، حیزبی هیـوا و شۆڕشـی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بـارزان، چ١، هـەولێر ١٩٩٧: د. اسماعیل شكر رسول، اربیل / دراسة تاریخیة في دورها الفكري والسیاسي ١٩٣٩-١٩٥٨، ط٢، السلیمانیة، ٢٠٠٥، ص١٩٥ ومابعدها. هەروەها بڕوانە دەقی ئـەو ڕاگەیاندنـەی

به بایەخی ڕێکخستنی سیاسی، لەژێر سایەی ڕێبەرایەتی ڕاپەڕینەکەدا (لیژنەی ئازادی) پێکهێنرا بۆ هێنانەدی هەماهەنگی پێویست لە نێوان ڕاپەڕین و ڕێکخراوە کوردیەکان بە گشتی و پارتی (هیوا) بە تایبەتی[1]. بێگومان ڕۆڵی (خۆیبوون) لە ڕاپەڕینی (ئاگری)دا و هەروەها کاری حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە کۆماری مەهاباد و پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراقیش لە شۆڕشی سالانی (١٩٦١-١٩٧٥)ی کوردستانی باشوور کە بە شۆڕشی ئەیلول بەناوبانگە. مەسەلەیەکی بەلگەنەویستە و لەمەوپێش ئاماژەمان پێکردووە.

هەر لەوچوارچێوەیەدا و لە پێناو دەنگدانەوەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و هەرێمیدا، هەروەها بۆ گەیاندنی دەنگی ئەم بزاڤە بە ڕۆڵەکانی میللەتی کورد و ئاوێتەبوونیان لەگەڵی، بایەخ بە لایەنی ڕۆشنبیری درا و هەروەها ڕۆڵی ڕاگەیاند و کاریگەری (میدیا) دەرکەوت، لەم بوارەدا دەتوانین بڵێین زۆربەی ڕێکخراو و ڕاپەڕینە کوردیەکان لەم قۆناغەدا خاوەنی زمانحاڵی خۆیان بوون. ئەوەتا کۆماری مەهاباد سەرەڕای تەمەنی کورتی کە لە یازدە مانگ تێپەڕی نەکرد توانی چاپخانەیەك دابمەزرێنێ و ژمارەیەکی بەرچاو گۆڤار و ڕۆژنامە و کتێب دەربکات[2]. هەروەها لە شۆڕشی (ئەیلول)یش ئەم لایەنە لە یاد نەکرا و گرنگی پێدرا، بەلکو توانرا ئێزگەیەکی ڕادیۆش دابمەزرێنرێ کە دەنگ و

=کە پارتی هیوا لە بارەی ڕاپەڕینی ناوبراو بلاوی کردۆتەوە لە: عبدالفتاح علي البوتاني، وثائق عن الحركة القومية...، ص٥٣٦-٥٣٨.

[1] مسعود البارزاني، م.س.، ص٥٣-٥٤، عەلائەددین سەجادی، س. پ.ل١٨٠-١٨٢، بۆ دەقی ئەو نامانەی لە نێوان لیژنەکە و پارتی (هیوا)دا ئالوگۆڕکران بڕوانە سەرچاوەی یەکەم، ل٥٤-٦١.

[2] بڕوانە: د.هیمدادی حوسێن، ڕۆژنامەنووسی کوردی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٢-١٩٤٧، سلێمانی ٢٠٠١.

هەواڵەکانی ئەم شۆڕشە تا چوارچێوەیەکی باش پەخش بکات[1]. پێشتریش لە ژێرسایەی کۆماری مەهابادا ئێزگەیەکی لەم جۆرە دامەزرابوو[2]. بێگومان ئەمەش پەرەسەندنێکی دیاربوو لەم بوارەدا لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا هاتە ئاراوە.

لە ئەنجامی هەموو ئەمانەدا ڕۆڵی چین و توێژەکۆمەلایەتیە ڕەنجدەر و چەوساوەکان لە ئاراستەکردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا تا ڕادەیەك بەرچاوکەوت، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو قوربانیە زۆرانە و ئەو ئەرکە گرینگانەبوو کە لە خەبات و تێکۆشانی ڕزگاریخوازیدا لە ئەستۆیاندابوو. ئەم لایەنەش لە پارت و ڕێکخراوە چەپڕەو و نیمچە چەپڕەوەکان زیاتر ڕەنگدانەوەی هەبوو، کە بە حوکمی بنەمای هزری و بیروباوەڕیان وەك هەر ڕێکخراوێکی تری کۆمۆنیستی یان سۆشیالیستی بایەخێکی گرنگیان بەوچین و توێژانە دەدا لە ڕێکخستن و ئامانجەکانیشیاندا[3].

لە ڕاستیدا دەرکەوتنی ئەم ڕێکخراوە چەپڕەو و نیمچەچەپڕەوانەش یەکێك بوو لە دیاردەکانی ئەم قۆناغە، ئەوەبوو لە ژێرکاریگەری ئاراستە شۆڕشگێریە پێشکەوتنخوازەکان کە لە کۆتایی سییەکان و سەرەتای چلەکان لە بزاڤی کوردایەتیدا لە نەشونماکردن دابوو[4]، لەو ماوەیەدا چەندین پارت و کۆمەڵەی لەم جۆرە لە کوردستاندا دامەزران و هاتنەبوون. وەك کۆمەڵەی (ڕزگاریخوازی

---

[1] بڕوانە: باوەکر عوبێد صالح، کاریگەری شۆڕشی ئەیلول لەسەر پێشخستنی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە کوردستانی خوارووداا ۱۹٦۱-۱۹۷٥، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب/ زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر ۲۰۰۳، ل٦۲ ودواتر.

[2] ڕۆژنامەی (کوردستان) ژ(٤۳) س(۱) مهاباد، گولان ۱۹٤٦، بەوەرگرتن لە: هۆزان سلیمان الدوسکی، م. س، ص۱۲۱.

[3] د. الیاس فرح، م. س، ص١٤٥ ومابعدها.

[4] د.اسماعیل شکر، م. س.، ص١٤١-١٤٥، ۲۷۳، فاتح ڕەسول، س. پ، ل۳۱۳ ودواتر.

کوردستان) کە لە ساڵی ١٩٣٩ لە شاری مەهاباد دامەزراو بە پێشەنگی بیرۆکەی چەپ دادەنرێت لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا[1]. هەر لەم بەشەی کوردستان و لە پایزی ١٩٤٢ کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان (ژ.ك) پێکهێنرا. ئەم کۆمەڵەیە کە لە سەرەتا لەسەر بناغەی نەتەوەیی دامەزرا بەرەبەرە ئاراستەی چەپڕەوی تێکەڵی دەبوو[2]. تەنانەت بنەماکانی چاکسازی ئابووری — کۆمەڵایەتی بە ئاراستەیەکی هاوشێوەی سۆشیالیستی لە بەرنامەی کاری پارتی دیموکراتی کوردستانیش گوزارشی لێوەکرابوو کە لە (١٦)ی ئابی ١٩٤٥ دامەزراو بوو بە ڕێبەری بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی لە کوردستانی ڕۆژهەڵات لەم قۆناغەدا[3].

لە کوردستانی باشووریش ئەگەرچی دەرکەوتنی بەراییەکانی گروپی چەپڕەوی مارکسی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی ١٩٤٢-١٩٤٣[4]، بەڵام لە ریزەکانی پارتی (هیوا)ش دوای دامەزراندنی لە ساڵی ١٩٣٩ ئاراستە و گلۆتی مارکسی پەیدابوو، هەر ئەمەش بە یەکێك لە هۆکارەکانی هەڵوەشاندنەوەی ئەم پارتە دادەنرێت[5]. هەرچۆنێك بێت لە ساڵانی دواتر چەندین کۆمەڵە و ڕێکخراوی کوردی پێکهێنران کە دەتوانین بڵێین هەڵگری بیروباوەڕی چەپڕەوی بوون، بەڵام لە

---

[1] برهان ابابكر ياسين، كوردستان في سياسة القوى العظمى ١٩٤١-١٩٤٧، ت: هوراس، ط١، دهوك ٢٠٠٢، ص١٢٦، هەروەها بڕوانە: کەریمی حیسامی، پێداچوونەوە، گەشتێك بە نێو بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە کوردستانی ئێران، سوید ١٩٩٦، ل١٦١-١٦٢.

[2] دیڤید ماکداول، س، پ، ل٣٩٠-٣٩٥: نادر ئینتیسار، س. پ، ل٤٦، فاتح ڕەسول، س. پ، ل ١٧٥-١٧٨.

[3] ژیرارد چالیاند، س. پ، ل٢١٤-٢١٦.

[4] مەهدی محەمەد قادر، پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عیراق ١٩٤٥-١٩٥٨، سلێمانی ٢٠٠٥، ل٧٢: هەروەها بڕوانە: فاتح ڕەسول، س. پ، ل٣١٣-٣١٤.

[5] دیڤید ماکداول، س. پ، ل٤٨٢: د. اسماعیل شكر، م. س، ص ١٤٢.

زۆربەی بارەکاندا ئاوێتەی بیری نەتەوەیی ببوو، وەك پارتی (شۆڕش) کە لە ساڵی ١٩٤٥ و پارتی (ڕزگاری کورد) لە هەمان ساڵدا دامەزران[١]. هەروەها پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراقیش کە لە (١٦)ی ئابی ١٩٤٦ پێکهێنرا، لە کۆنگرەی سێیەمی خۆیدا کە لە کانوونی دووەمی ١٩٥٣ بەسترا ((بەرنامەیەکی چەپی بڕیارلێدا))[٢].

لە کوردستانی باکووریش لە کۆتایی شەستەکانەوە ژمارەیەك پارت و ڕێکخراوی کوردی پێکهێنران کە زۆربەیان مۆرکی مارکسی و چەپڕەویان پێوە دیاربوو[٣]. وەك پارتی سۆشیالیستی کوردستانی تورکیا، پارتی دیموکراتی کوردستان لە تورکیا، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان، هەروەها پارتی کرێکارانی کوردستان و چەندانی تر[٤].

شایانی باسکردنە بڵاوبوونەوەی ئاراستەی چەپڕەوی لە نێو بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا لە لایەك دەگەڕێتەوە بۆ تەشەنەکردنی بیرۆکەی چەپ لەو ماوەیەدا لە جیهانی سێیەمدا بە گشتی و لە لایەکی تریش بۆ بێ ئومێدبوونی هێزە نیشتیمانیە کوردیەکان لە بەدەستهێنانی پاڵپشتی وڵاتانی زلهێزی ڕۆژئاوا بۆ دۆزی کورد دوای ئاشکرابوونی هەڵوێستە ئامەردانەکانیان لەهەمبەر ئەم دۆزە لە

---

[١] لە بارەی ئەم دوو پارتە بڕوانە: عبدالستار طاهر شریف، م. س.، ص١١٠-١٢٢، د.اسماعیل شکر، م. س، ص١٥٦-١٦٠، مەهدی محەمەد قادر، س. پ، ل٨٩-١٠٤. شایانی باسکردنە لە سەرچاوەی یەکەمدا هاتووە کە پارتی (شۆڕش) لە ساڵی ١٩٤٤ دامەزراوە (بڕوانە: ل١١٠) لە ڕاستیشدا لێڵییەك هەیە لە مەسەلەی ساڵی دامەزراندنی ئەم دوو پارتە.

[٢] دیڤید ماکداول، س.پ، ل٤٨٧، مەهدی محەمەد قادر، س. پ، ل١١٦، ١٣١.

[٣] فاتح رسول، س. پ، ل٩٠.

[٤] ژیرارد چالیاند، س. پ، ل١٧٤.

ماوەی دوای جەنگی جیهانی یەکەمدا کە ماوەیەکی مێژوویی چارەنوسساز بوو بۆ گەلی کورد.

هەر پەیوەست بەم لایەنەی پێشوو دیاردەیەکی تر لەم قۆناغەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بەرچاو دەکەوێت،ئەویش ئەوەیە کەلێکترازان و جوودابوونەوە لەریزەکانی ڕێکخراوە سیاسیە کوردیەکان ڕوویدا، ئەمەش دوای ئەوەی بەهۆی جیاوازی بۆچوون و ناکۆکی ئایدیۆلۆژی گلۆتی جیاجیا لەنێو ڕیزەکانی ئەم ڕێکخراوانە پەیدابوون.لەگرنگترین ئەو لێکترازانانەی کەلەو ماوەیەدا ڕوویاندا بریتی بوو لەجیابوونەوەی هەموو مەکتەبی سیاسی و زۆربەی ئەندامانی لیژنەی ناوەندی پارتی دیموکراتی کوردستان لەساڵی ١٩٦٤[1]، کە کۆسپێکی گەورەی لەبەردەم شۆڕشی کوردیدا دروست کرد و یەکریزی هێزە نیشتیمانیەکانی تێکدا.

لە سیما و دیاردەکانی تری ئەم قۆناغە ئەوەیە کە بەهۆی ڕیشەداکوتان و جێگیر بوونی لکاندنی پارچەکانی کوردستان بە دەوڵەتانی تورکیا و ئێران و عێراق و سوریاوە، کوردەکان وەك قۆناغی پێشوو بەشداری لە خەباتی گشتی ئەم وڵاتانەدا دەکەن[2]. ئەوەتا کوردان ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە ڕاپەڕینی کانوونی ١٩٤٨ لە عیراقدا[3]. هەروەها دامەزراندنی پارتە کۆمۆنیستەکانی وڵاتانی داگیرکەری کوردستان کە دروشمی ڕێبەرایەتی کردنی چەوساوەکانی ئەم وڵاتانەیان هەلگرتبوو بەوسنوورانەی کە هەیانبوو، ڕۆڵی هەبوو لە چەواشەکردنی هێزولایەنە

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم جیابوونەوەیە بڕوانە: د.عبدالفتاح علي البوتاني،وثائق عن...،ص٦٤٣ ومابعدها.

[2] دلێر شاوەیس ئەم دیاردەیە دەگێرێتەوە بۆ داگیرکردنی دوولایەنەی کوردستان، کە بووەتە هۆی ناوێتەبوونی خەباتی کوردی لەگەڵ خەباتی گەلانی ناوەندی ئەم وولاتانەی کوردستانیان پێوەلکاوە. بڕوانە: نەتەوە و نەتەوایەتی...، ل١٨.

[3] بڕوانە د. اسماعیل شکر، م. س، ص٢٨٩ ومابعدها، مەهدی محەمەد قادر، س. پ، ل٢٦٠، لە بارەی ڕاپەڕینی ناوبراویش بگەڕێوە بۆ هەمان دوو سەرچاوە.

نیشتیمانیەکانی کورد[1] و لە ئەنجامدا لە مەیدانێکدا قوربانی زۆریانـدا کـە بـۆ کورد و نیـشتیمانەکەیان بەرژەوەندیـەکی ئـەوتۆی تێدانـەبوو. ئـەوەتا لـە نێـو ریزەکانی پارتی کۆمۆنیـستی عـیراق کـە لـە (٣١)ی ئـاداری ١٩٣٤ دامـەزرا رێژەیـەکی بەرچـاوی ئەنـدامانی کـورد هـەبوون چ لـە پێگـەی پارتەکـە یـان سەرکردایەتیەکەی کـە (دیڤیـد ماکـداول) بـە نزیکـەی٥٣٪ی دەقـەبلێنێت[2].
هەروەها لە کوردسـتانی بـاکووریش ژمارەیـەکی زۆری خـەباتکارانی کـورد لـە ریزەکانی (پارتی کرێکارانی تورکیا) پـەرەیان بـە تێکۆشـانی خۆیانـدا کـە وەك رێکخراوێکی چەپڕەوانە لەسەر شـانۆی سیاسـی تورکیـا ڕۆڵـی خـۆی دەبـینی و هەڵوێستێکی بوێرانەی هەبوو لەهەمبەر دۆزی کورد لەم وڵاتەدا[3].

هەر لەم قۆناغەدا لە ئەنجامی پیادەکردنی خـەباتی دیبلۆماسـی و هاوتـەریب بوونی ئامانجەکانی کورد لەگـەڵ بەرژەوەندیـەکانی وڵاتـە زلهێزەکـان – ئەگـەر بۆماوەیەکی کاتیش بێت – بزاڤی رزگاریخوازی کورد تا ڕاددەیەك پاڵپشتی وڵاتە زلهێزەکانی دابینکرد، چ لە لایەنی سەربازگەی رۆژهەڵات کە خۆی لە پەیوەنـدی نێوان کۆماری مەهاباد و سۆڤیەتدا دەبینیەوە، یان لـە لایـەنی وڵاتـانی بلـۆکی رۆژئاوا کە لە پشتیوانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆ شۆرشـی ئـەیلولی کوردستانی باشوور بەرجەستە دەبوو. تەنانەت کەسـایەتیەکی نیـشتیمانپەروەری شاری هەولێر لە ماوەی جەنگی جیهانی دووەمدا هەوڵیدا پشتیوانی دەوڵـەتێکی فاشـستی وەك ئـەڵمانیای نـازی دەسـتەبەر بکـات بـۆ گەیـشتن بـە ئامانجـە

---

[1] کوردۆ عەلی، بزووتنەوەی کوردایەتی لە نێوان لێژنی سەربەخۆیی و گێـژەنی ئۆتۆنۆمیـدا، پاساو ١٩٩٨، ل١١.

[2] مێژووی هاوچەرخی کورد، ل٤٨٣. بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم پارتە و ڕۆڵی کورد تیایدا بروانە: حنا بطاطو، العراق / الكتاب الثاني، الحزب الشيوعي، ت: عفيفة الرزاز، ط١، بيروت ١٩٩٢، ص٢٦٧-٣٦٩.

[3] ژێرارد چالیاند، س.پ، ل١٥٨: فاتح رەسول، س.پ، ل٩٠-٩٣.

نەتەوەییەکان[1]. بەڵام ئەم پشتیوانیە یان ساختە و فێڵاوی بوو وەك لە باری یەکەمدا بە دیارکەوت[2]. یان نا پاك و بێ بەڵێنانەبوو وەك لە باری دووەمدا ڕوویدا[3]، یانیش بۆ مەبەستێکی سەربازی ڕووت بوو کە دیارە نیازی ئەلمانیا بوو لە بەکارهێنانی (ڕەمزی نافع) کە کەسایەتیەکەی هەولێر بوو. کەواتە دەتوانین بڵێین کۆمەکی وڵاتە زلهێزەکان بۆ بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی تا ئەو ڕاددەیەی بۆ گەلی کورد پێویست و زیندەگی بوو، ئەوەندەش لە بنەڕەتدا بێ متمانە و درۆئامێزبوو، بە تایبەتی کە ئەم وڵاتانە لەسەر ئاستی ستراتیژی مامەڵەیان لەگەڵ دۆزی کورد نەدەکرد بەڵکو تەنیا وەك تاکتیك پەنایان بۆ دەبرد، یان بە واتایەکی ڕاشکاوانەتر بڵێین ئەوان کوردیان تەنیا وەك (کاغەزی یاری) بەکاردەهێنا.

دیاردەیەکی تری ئەم قۆناغە بریتی بوو لە هاریکاری کردنی نێوان دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان لە دژی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی. لەم چوار چێوەیەدا دەوڵەتانی ناوبراو بەشدارییان کرد لە بەستن و پێکهێنانی چەندین پەیماننامە و

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. اسماعیل شکر، م.س، ص١٦٣-١٦٦. هەروەها: مەسعود محەمەد، ڕەمزی نافع/ قوربانیە زلەکەی هەولێر، گۆڤاری (کاروان) ژ(٣٣) حوزەیرانی ١٩٨٥، ل٥-١١.

[2] لەم بارەیەوە (لوسیان رامبۆ)ی کوردناسی فەرەنسی دەڵێ: کاتێ ڕووسەکان لە ساڵی ١٩٤١دا لە ئێران دابەزین، هیوای کورد بە پشتیوانی ئەوان بۆ بزاڤەکەیان گەشایەوە ((بەڵام هەڵوێستی ڕاستەقینەیان دواتر ئەوەی لە کورد گەیاند کە هیواکەیان سەراب بوو)). الکرد والحق، ت: عزیز عبدالاحد نباتی، اربیل ١٩٩٨. ص١٣٠. هەروەها بڕوانە: نەوشیروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان/ ڕێبەندانی ١٣٢٤- سەرماوەزی ١٣٢٥، کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا، چ٢، هەولێر ١٩٩٣.

[3] بڕوانە ژیرارد چالیاند، س.پ، ل٣١١-٣١٥، لەبارەی سیاسەتی وڵاتە زلهێزەکان بە گشتی لە هەمبەر دۆزی کورد بڕوانە: لازارییف، ئەو هۆکارانەی مەسەلەی کورد پێك دێنن، و: سعد عبدالله، (ب.ش) (ب.س)، ل٣٨-٤١.

گلۆتی سەربازی کە یەکێك لە ئەرکە سەرەکیەکانیان لێدان و سەرکوت کردنی ئەم بزاڤە بوو[1]. ئەوەتا ڕوویەڕوو بوونەوەی کێشەی کورد و مەترسیەکانی هۆکارێکی گرنگی بەستنی پەیمانی (سەعد ئاباد) بوو کە ساڵی ١٩٣٧ لە نێوان دەوڵـەتانی تورکیا و ئێران وعیراق لەگەڵ ئەفغانـستان مـۆرکرا، بـە جۆرێـك کـە (ڕۆبـەرت ئۆلسن) دەڵێت سەرنج و بایەخی مۆرکەرانی ئەم پەیمانە (جگە لـە ئەفغانـستان) زیاتر بەلای ئەم کێشەوە بوو، بۆیە لە نێو (١٠) مـاددە بنەرەتیەکـەی چـواریان تایبەت بوون بە پێویستی کۆنترۆلکردنی کورد[2].

شایانی باسکردنە (پـەیمانی بەغـدا)ی سـاڵی (١٩٥٥)یـش لـە ئامانجەکانیـدا هەمان هەڵوێست و مەبەستی هەبوو سەبارەت بە کورد و دۆزەکەی، بە تایبـەتی بەلای سێ دەوڵەتە داگیرکەرە سەرەکیەکەی کوردستان، بەڵکو ئەم پەیمانە ((تەنیا لە کاری دژایەتی بزاڤی ڕزگاریخوازی گەلی کورددا تـوانی ڕۆڵـی سـەرەکی خـۆی ببینێ))[3]. هەروەها لە سەردەمی شۆڕشی ئەیلولیش هاریکاری و هەماهـەنگی هەبوو لە نێوان حکومەتی عیراق و هەریەکە لە تورکیا و سوریا. بە تایبەتی لـە بواری دەستگیرکردن و گێڕانەوەی گومانلێکراوان و پەنابەرانی کوردستانی باشوور بۆ دەستی دەسەڵاتدارانی عیراقی[4]. بێگومان مەسەلەیەکی شاردراوەش نیە کـە

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. جبار قادر، س.پ، بابـەتی (هاوکـاری دەوڵـەتانی داگیرکەری کوردستان دژی گەلی کورد)، ل٥٥-٨٨.

[2] المسالة الكردية في العلاقات التركية – الايرانيـة، ت: محمـد احـسان، اربيـل ٢٠٠١، ص٣٩، لـە بارەی دەقی خاڵەکانی پەیمانەکەش بڕوانە هەمان سەرچاوە پاشـکۆی ژمـارە (٢) ل١٠٠-١٠٤.

[3] د. جبار قادر، س.پ، ل٧٢-٧٥.

[4] بڕوانە دەقی ئەو بەڵگەنامـە عیراقیانەی کە بڵاوکراوەتەوە لـە: د.عبـدالفتاح علـي البوتـاني، الحركة القومية الكوردية التحررية/ دراسات ووثائق، دارسپيريز للنشر، دهوك ٢٠٠٤، ص٣٥١-٣٦٨.

پەیمانی (٦)ی ئاداری ساڵی ١٩٧٥ی نێوان عێراق و ئێرانیش کە بە پەیمانی جەزائیر بەناوبانگە، کاریگەری بەهێزی هەبوو لە دارمانی ئەم شۆڕشەی کوردستانی باشوور[١].

دواتایبەتمەندی قۆناغی سێیەمی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی بریتییە لە کورژبوونەوەی داواکاری و ئامانجە نەتەوایەتیە بالاکانی ئەم بزاڤە، بە جۆرێك لەم قۆناغەدا داوای سەربەخۆیی تەنانەت بۆ بەشێکی خاکی کوردان لە ئارادا نەما و ئیتر پێکهێنانی کوردستانی مەزنی سەربەخۆ بوو بە خەون و خەیاڵ. چونکە داواکاریەکانی بزاڤی کوردایەتی و ئەو ئامانجانەی کە چەندەها قوربانی بۆ دەدرا لەهەر پارچەیەکی کوردستاندا تایبەت بوو بەو پارچەیە و زیاتر لە قاوغی (ئۆتۆنۆمی)دا خۆی دەبینیەوە[٢]. ئەوەتا ئەو دروشمە لەبەرنامەی زۆربەی رێکخراوە سیاسیەکان و ئامانجی راپەرینە چەکداریە کوردیەکانی ئەم قۆناغەدا رەنگی داوەتەوە، وەك (کۆمەڵەی ژێکاف) و هەردوو پارتی (شۆڕش) و (رزگاری) و هەروەها راپەرینی (بارزان)ی ساڵانی ١٩٤٣-١٩٤٥، ئەگەر چی هەندێکیان تەنیا وەك هەنگاوی یەکەم گوزارشیان لێکردبوو[٣]. تەنانەت لە کۆماری مەهاباد

---

[١] لازارییف، ئەو هۆکارانەی...، ل٤٢-٤٣، بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە ژیرارد چالیاند. س.پ، ل٣١٣-٣١٨: د. جەبار قادر، س، پ، ل٧٨-٨١.

[٢] بۆ راڤەکردنی رەهەند و لایەنەکانی ئەم داکشانە لە ئامانجەکانی بزاڤی رزگاریخوازی کوردیدا بڕوانە: کوردۆ عەلی، س. پ، هەروەها: د. سەعدی عوسمان، راپەرینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤-١٩٤٥/ توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکاردکان و ئامانجەکان، گۆڤاری (زانکۆ) ژ(٢٥) حوزەیرانی ٢٠٠٥، ل٦٦٣-٦٦٤.

[٣] بۆ نموونە بڕوانە: عبدالستار طاهر شريف، م. س، ص١١١-١٢١، دیڤید ماکداول، س. پ، ل٤٨٢، مەهدی محەمەد قادر، س، پ، ل٥٨، ٩٤، ١٠٥. معروف جياووك، مأساة بارزان المظلومة، ط٢، اربيل ٢٠٠١، ص١٢٠-١٢٦.

و شۆڕشی ئەیلولیش ئاواتی کورد لە ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆییەکی کارگێری سنووردار تێپەڕی نەدەکرد[1].

سەرەڕای ئەمەش لە هەندێ باری دەگمەن و کەمیشدا ئالآی کوردستانی مەزن و دروشمی سەربەخۆیی بەرزکراوەتەوە و گوزارشی لێوەکراوە، بەڵام ئەمە یان لە لایەن ئەو ڕێکخراوانەوەبوو کە خاوەن کێشی سیاسی ئەوتۆ نەبوون لە بزاڤی کوردایەتیدا، وەك (کۆمەڵەی ئازادی و ژیانەوەی یەکێتی کوردستان — کاژیك) کە لە (١٤)ی نیسانی ١٩٥٩ دامەزرا[2]. یان تەنیا هەستێکی سۆز ئامێزی بێ زەمینە وینەمای کرداری بوو وەك (پەیمانی سێ سنوور) کە لەئابی ١٩٤٤ لەخالی بەیەکگەیشتنی سنووری نێوان عێراق وتورکیا وئێران مۆرکرا و تیایدانوێنەرانی ئەم سێ پارچەیەی کوردستان بەلێنی هاریکاری ویەکدەنگییان دا بۆ گەیشتن بەمافەکانی کورد[3]. و یان بۆ دەستەبەر کردنی ئامانجێکی بچووکتر سازشی پێکراوە. ئەوەتا (پارتی کرێکارانی کوردستانی تورکیا) ئەگەرچی

---

[1] لەبارەی ئامانجەکانی حیزبی دیوکراتی کە ڕێبەرایەتی کۆماری مەهابادی دەکرد بڕوانە دەقی ڕاگەیاندنی حیزبی ناوبراو لە: مەحمود مەلا عززەت، دەولەتی جمهوری کوردستان، ب١، ل٤٨، هەروەها، نەوشێروان مستەفا ئەمین، س. پ، ل١٣٨-١٣٩. وە لە بارەی ئامانجەکانی شۆڕشی ئەیلول بڕوانە دەقی ئەو یاداشتەی کە ڕێبەرایەتی شۆڕش لە ١٩٦٤/١٠/١١ پێشکەشی حکومەتی عێراقی کرد لە: عبدالفتاح علي البوتاني، وثائق عن الحركة...، ص٣١٢-٣٢٢، هەروەها دیڤید ماکداول، س.پ، ل٥٣٦. شایانی باسکردنە لەم چەند ساڵەی دواییدا ئەم ئامانجە تاڕاددەیەك پەرەسەندنی بەخۆوە بینی کاتێ هێزە نیشتیمانیە سەرەکیەکانی کوردستانی باشوور دروشمی (فیدرالیزم)یان بەرزکردەوە، بڕوانە: دیڤید ماکداول، س، پ، ل٦٢٣.

[2] بڕوانە دەقی نووسراوی (بەڕێوەبەرایەتی ئاسایشی ناوچەی سلێمانی) بۆ (مەتەسەریفی لیوای سلێمانی) بە ژمارە (ق.س/٩٨) و لە بەرواری ١٩٦٤/٨/٢٩. بە وەرگرتن لە: د. عبدالفتاح علي البوتاني، وثائق عن...، ص٥٢٠-٥٢٢.

[3] زنار سلۆپی،م.س،ص٢٣٠، هەروەها بڕوانە: نادر ئینتیسار،س. پ،ل٤٦.

((بەتووندی قسەی لە دروستکردنی کوردستانێکی سەربەخۆ)) دەکرد[1] بەڵام لە ساڵی ١٩٩١دا سەرکردەی ئەم پارتە ڕەزامەندی خۆی لەسەر ڕێگاچارەی فیدرالی لە چوارچێوەی تورکیادا بەئاشکرا دەربڕی[2]. لە کۆتاییدا نابێ ئەوەش لەیاد بکەین کە دروشمی سەربەخۆیی لە لایەن کۆمەڵەی (خۆیبوون)یش بەرزکراوەتەوە[3] تەنانەت ناوی کۆمەڵەکەش هەر واتای ئەم زاراوەیە دەگەیەنێ، بەڵام دەتوانین بڵێین ئەمە بە هۆی بەردەوامی کاریگەری قۆناغی دووەمەوە بوو، بە تایبەتی کە ئەم ڕێکخراوە لە ماوەی گواستنەوەی نێوان هەردوو قۆناغدا دامەزرا.

دەرئەنجام:

ئەم توێژینەوەیە بە پێی مەبەستە سەرەکیەکانی گەیشتە ئەم دەرەنجامانەی خوارەوە:

أ- بزاڤ و ڕاپەڕینەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم بەسەرەتای سەرهەڵدانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی دادەنرێن، بەو پێیەی پاڵنەری نەتەوەیی کاریگەری هەبوو لەبەرپابوونی ئەم ڕاپەڕینانە و هەروەها نیاز و دەرەنجامە کرداریەکانیش لە کۆتاییدا بریتی بوو لە وەلانانی دەسەڵاتی بیانی (عوسمانی و ئێرانی) و گۆڕینی قەوارە خۆماڵیەکان بۆ قەوارەی نەتەوەیی سەربەخۆ یان بەلایەنی کەم نیمچە سەربەخۆ.

---

[1] لە بارەی بیری سەربەخۆیی لای ئەم پارتە بڕوانە: رعد عبدالجلیل مصطفى، م. س، ص١١٨ ومابعدها.

[2] دیڤید ماکداول، س. پ، ل٧٠٥، ژیرارد چالیاند، س. پ، ل٤٣٧.

[3] ڕۆهات ئالاکوم، س. پ، ل١٦.

ب- خەباتی رزگاریخوازی کوردی بە پێی سیما و دیاردە گشتیەکانی لە سەرەتاوە تا ئەم ساڵانەی دوایی بەسێ قۆناغی سەرەکیدا تێپەریوە کە ئەمانەن:

قۆناغی یەکەم: لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە دەست پێدەکات و تا کۆتایی حەفتاکانی هەمان سەدە دەخایەنێت، وە گرنگترین سیماکانی ئەمانەن:

١- لەم قۆناغەدا توێژی میرەکان و نەوەکانیان رێبەرایەتی راپەرینەکان دەکەن وەك محەمەد پاشای سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان و یەزدانشێر.

٢- راپەرینەکانی ئەم قۆناغە خاوەن بەرنامەیەکی دیاریکراو و تۆکمە نەبوون، هەروەها لە رووی رێکخستن و ریزبەندی هێزەکانیش لە ئاستێکی باشدا نەبوون.

٣- رێبەرانی ئەم قۆناغە لەرووی هۆشیاری سیاسی و دیبلوماسی لە ئاستێکی نزمدا بوون بۆیە سنووری بیرکردنەوە و تێگەیشتنیان لەهەلومەرجی نێودەولەتی بەرتەسك بوو.

٤- لەگەل ئەمەی سەرەوەش رێبەرانی ئەم قۆناغە رۆلێکی تەوەرەییان دەگێرا لە رووداوەکان و هەلوێستی خەلکی رەشۆکی لە هەلوێستی ئەواندا رەنگیدەدایەوە، لە کاتێکدا زۆرجار رێبەرەکان لەپاڵ ئامانجە نەتەوەییەکان بەرژەوەندی خۆیان رەچاودەکرد.

قۆناغی دووەم: لە راپەرینی ساڵی (١٨٨٠)ەوە دەگرێتەوە تا سییەکانی سەدەی بیستەم، گرنگترین تایبەتمەندیەکانیشی ئەمانەن:

١- لەم قۆناغەدا ریبەرایەتی بزاڤەکە لە ئەستۆی کەسایەتیە ئایینیەکان (وەك شێخ عوبێدوڵلای نەهری و شێخ مەحمودی حەفید و شێخ سەعیدی پیران) و سەرانی هۆزەکان(وەك سمکۆی شکاك) دا بوو، کە دەسەڵاتێکی تاکرەوییان لەئاراستەکردنی بزاڤەکە پیادە دەکرد.

٢- لەم قۆناغەدا دروشمی سەربەخۆیی و تەنانەت کوردستانی مەزنیش بە روونی و راشکاوانە بەرزکرایەوە.

٣- ڕێبەرانی ئەم قۆناغە هەڵوێستی وڵاتە زلهێزەکانیان بەهەند هەڵگرت و هەوڵیاندا دەنگیان بگەیەننە ئەم وڵاتانە و پاڵپشتیان بۆ بزاڤی کوردی دەستەبەربکەن.

٤- لەم قۆناغەدا سەرەتاکانی خەباتی رۆشنبیری و سیاسی و رێکخراوەیی بەدیارکەوت و هەولدرا لەپاڵ شێوازی چەکداری (کە تاکە شێواز بوو لە قۆناغی پێشوودا) پیادەبکرێت.

قۆناغی سێیەم: لەسییەکانی سەدەی بیستەمەوە تا ئەم ساڵانەی دوایی لەخۆدەگرێت و گرنگترین تایبەتمەندی و سیماکانی ئەمانەن:

١- لەم قۆناغەدا پارت و رێکخراوە سیاسیەکان ڕێبەرایەتی بزاڤەکەیان گرتە ئەستۆ دوای ئەوەیی زۆربەی هێزە نیشتمانیەکان خۆیان لەچوارچێوەی ئەم رێکخراوانەدا رێکخست.

٢- سەرەرای مانەوەی کاریگەری سەرکردە تەقلیدیەکان لە ئاراستەکردنی ئەم رێکخراوانە هێشتا خەباتی سیاسی و مۆرکی رێکخراوەکان بەسەر بزاڤی رزگاریخوازیدا دیاربوو. بە تایبەتی لەبەکارهێنانی هۆیەکانی راگەیاندن و بەدیار کەوتنی رۆڵی چین و توێژە کۆمەڵایەتیە رەنجدەر و چەوساوەکان.

٣- سەرهەڵدانی بیری چەپڕەوی لە نێو نیشتمانپەروەرانی کورد، ئەمەش رەنگدانەوەی هەبوو لەسەر بزاڤی رزگاریخوازی کوردی و بنەما هزریەکانی.

٤- دروستبوونی جۆرێك لە پەیوەندی لە نێوان بزاڤی رزگاریخوازی کوردی و وڵاتە زلهێزەکان کە خۆیان وەك پشتیوانی کورد پیشاندا بەلاّم بێ ئەمەك بوون.

٥- بچووکبوونەوەی ئامانجە نەتەوایەتیەکانی کورد و وازهێنان لە داوای سەربەخۆیی و پێکهێنانی کوردستانی مەزن لە پێناو دروشمی ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی کارگێری سنووردار.

باسی دووەم

ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤ — ١٩٤٥

(توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکارەکان و ئامانجەکان)

پێشەکی..

زاراوەکانی (شۆڕش، ڕاپەڕین، خەباتی چەکداری) هەرچەندە لە ڕووی ڕوخسار و تایبەتمەندی لەیەکتر جیا بن و لێکدانەوەی جیاوازیان بۆ بکرێت، هەموویان لە ڕووی ناوەڕۆك و ئامانجی گشتیدا یەکدەگرنەوە" کە بریتی‌یە لە وەرگرتنی هەڵوێستێکی پۆزەتیف و کاریگەر بەرامبەر هەر ستەمکاری و داپلۆسینێك چ لە ڕووی سیاسی یان ئابووری یان کۆمەڵایەتی و هەروەها ڕۆشنبیری بێت. میللەتی کوردیش کە سەدەهای ساڵە بە دەست داپلۆسێن و چەوسانەوەی نەتەوایەتی بە هەموو شێوەکانیەوە دەناڵێنێت، ڕاپەڕینی کردووە بە شێوازێکی گرنگ و دیاری بزاڤە ڕزگاریخوازەکەی. لە کاتێکدا بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی زاراوەیەکی فراوانە و لە پاڵ ڕاپەڕین چالاکی ڕێکخراوەیی و پەیوەندی و هەوڵی دبلۆماسی و خەباتی ڕۆشنبیریش دەگرێتەوە، بۆیە مێژووی کوردستان کە لە ڕاستیدا بریتی‌یە لە مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتمانی کورد، بە شێوەیەکی ڕوونتر گوزارشە لە مێژووی ڕاپەڕینەکانی کورد. دیارە پەنا بردنە بەر ئەم شێوازەش، سیاسەتەکانی داگیرکەرانی کوردستان لە لایەك و تایبەتمەندی کۆمەڵگەی کوردەواری لە لایەکی تر دیاریان کردووە. مەبەست لەو تایبەتمەندییە پابەندی مرۆڤی کوردە بەچەك و ئامادە بوونیەتی بۆ قوربانیدان، گومانیش لەوەدا نیە کە قوربانیدان بنەمای سەرەکی ڕاپەڕین و سووتەمەنی هەڵسوڕاندنی ڕەوڕەوەکەیتی.

هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی ڕاپەڕینەکان و بزاڤی چەکداری کورد لە نێوان سالانی ١٩١٤ – ١٩٤٥ مەسەلەیەکی بایەخدار و پڕ سوودە، چونکە ئەو ماوەیە خاڵی وەرچەرخانی گرنگ لە خۆ دەگرێ سەبارەت بە دۆزی کورد و ئایندەی کوردستان، کە بریتی‌یە لە دووبارە دابەشکردنەوەی کوردستان لە چوارچێوەی دەرەنجامەکانی جەنگی جیهانی یەکەم،هەروەها ڕاپەڕینە چارەنووسسازەکانی ئەو ماوەیەی کوردستان و کاردانەوەکانی دەوڵەتە زلهێزەکان و وڵاتە هەرێمی یە داگیر کەرەکان بڕیاردەر و نەخشە کێشی ڕەوتی مێژووی کوردستان بوون. سەبارەت بە چوارچێوە

زەمەنیەکەی باسەکەش کە دەستپێکی جەنگی جیهانی یەکەم و کۆتایی جەنگی دووەمە، لەوەوە هاتووە کە ئەو ماوەیە بە زۆری ڕاپەڕینەکان دەناسرێ لەو پارچەیەی کوردستان لە ئەنجامی ئەو بارودۆخە نوێیەی کە دوای جەنگ وەری گرت، هەروەها لە دوای ساڵی ١٩٤٥ هیچ ڕاپەڕینێکی چەکداری ئەوتۆ لە کوردستانی باشووردا بەرپا نەبوو تا شۆڕشی ئەیلولی ساڵی ١٩٦١.

ئەم توێژینەوەیە پشتی بە چەندین سەرچاوەبەستووە کە لەپێش هەموویان بەڵگەنامەکان دێن، کە لە نێویاندا لە هەموویان گرنگتر یاداشتێکی رەسمیە بەرپرسێکی بەریتانی بەناوی (ب. هۆلت) لەبارەی (شێخ محمود)ەوە نووسیویەتی، دەقەکەی بە زمانی کوردی لەلایەن (ئازاد گەرمیانی) لە گۆڤاری (ئاڵای ئیسلام) بڵاوکراوەتەوە. بایەخی ئەم بەڵگەنامەیە لەوە دایە زۆر لایەنی شاراوەی تایبەت بە هەڵوێستی بەریتانیا بەرامبەر شێخ و بزاڤەکەی بەڕاشکاوی دەخاتە ڕوو، لەپاڵ ئەمە چەندین بەڵگەنامەی بەریتانی تر سوودی لێ بینراوە، ئەویش لە ڕێگەی هەردوو کتێبی (کردستان فی عهد السلام — د.احمد عثمان ابوبکر) و (الکرد و کردستان فی الوثائق البریطانیة — د. ولید حمدی). هەروەها مێژوو نووس (عبدالفتاح بۆتانی)ش چەندین بەڵگەنامەی بەریتانی و عیراقی رەسمی لە کتێبی (وثائق عن الحرکة القومیة الکردیة التحرریة) بڵاوکردۆتەوە کە زانیاری گرنگیان بۆ باسەکە دابینکردووە. لە دوای ئەمە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکان یاداشتەکان دێن، کە ئەوانیش سەرچاوەی ڕەسەنن بەتایبەتی کە نووسەرەکانیان بەشداریان لە زۆربەی ئەو ڕووداوانە کردووە کە دەیانخەنە ڕوو بە تایبەتی هەریەکە لە (ڕەفیق حلمی) و (ئەحمەد خواجە). سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم باسە هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان)ـە کە لە نێوان ساڵانی ١٩٢٢ — ١٩٢٣ وەك زمان حاڵی حکومەتی شێخ مەحمود لە سلێمانی دەردەچوو تیایدا چەندین ڕووداوی وورد و هەروەها بۆچوونی حکومەتی شێخ خراوەتە ڕوو. لەپاڵ ئەمانە کتێبە چاپکراوەکانیش سوودێکی گرنگیان بە باسەکە گەیاندووە بە تایبەتی هەندێکیان کە دانەرەکانیان ڕۆڵیان لە ڕووداوەکاندا هەبووە یان هاوچەرخی ڕووداوەکان بوون.

وەك: (ارنلد ويلسون – بلاد مابين النهرين بين ولائين) و (مس بيل – فصول من تاريخ العراق القريب) و (دبليو. ار. هي. – سنتان في كردستان) كە ئەوانە هەموويان بەرپرسی بەریتانی بوون لەو سەردەمەی توێژینەوە کە دەیگرێتەوە. هەر لە نێوان ئەو کتێبانە هەندێکی تر زانیاری دەگمەن و زانستی و پڕ بایەخیان تێدایە وەك (رەسول هاوار – شێخ مەحمودی قارەمان و دەولەتەکەی خوارووی کوردستان) و (مسعود البارزانی – البارزاني والحركة التحررية الكردية) و (جبار قادر – چەند بابەتێکی مێژووی کورد) و چەندانی تر کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ناویان هاتووە.

دەروازەیەکی مێژوویی

داهاتنی بەرەبەیانی سەدەی بیستەم گۆڕانکاری پۆزەتیڤانەی لەگەڵ خۆی بۆ کوردستان نەهێنا. کوردستانی خوارو کە بەشێك بوو لەو زەمینە فرەوانەی کوردستان کە هەر لە دوای شەڕی چالدێرانی[1] ساڵی ١٥١٤ چارەنووسی بە ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە گرێدرا، لە سەرەتای ئەم سەدەیە لە بارودۆخێکدا دەژیا کە پێی دەگوترێ (سەردەمی ستەمکاری حەمیدی)، چونکە سەرەڕای دارمانی ژێرخانی ئابووری دەولەت و گەندەڵی دامودەزگاکانی، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦ - ١٩٠٩) دەسەڵاتێکی دکتاتۆریانەی دڕندەی پیادە دەکرد[2]. لە ژێر سایەی ئەم بارودۆخەدا کوردستان بێجگە لە داپلۆسینی نەتەوەیی و نەناسینی ئازادی سیاسی دووچاری چەندەها ستەمی تر دەبۆوە،

---

[1] لە بارەی ئەم شەڕە و دەرەنجامەکانی لەسەر کوردستان بڕوانە: سعدي عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية / دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤ – ١٨٥١، اطروحة ماجستير، كلية الآداب / جامعة صلاح الدين – اربيل ١٩٩٥، ص ٢٦-٣١.

[2] لە بارەی سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بڕوانە: د. آلما وتلن، عبدالحميد ظل الله على الأرض.

سەربازگرتنی بە زۆری (التجنید الاجباری) دەستبژێری لاوەکانی کوردی دەکرد و کوردستانی لە گرنگترین بەشی هێزی کارکەر بێبەش دەکرد، بەرتیل خۆری مووچە خۆرانی عوسمانی و باج و پیتاکە زۆر و هەمە جۆرەکانی دەولەت تا ئەو رادەیە درندە بوو کە هەندێ جار جووتیارانی کورد ناچار دەکران کچەمنداڵەکانی خۆیان لە جیاتی باج دەست لێ هەلگرن[1]. هەروەها تاڵانکردنی کەرەستەی خۆراکی و ئازووقە لە کورد و هێنانەکایەی قاتوقڕی بۆیان کارێکی ئاسایی بوو بەلای لەشکر و سەربازانی عوسمانی.

ئەمانە بە بەردەوامی هۆکاری دژایەتی کردنی دەولەتی عوسمانییان لەلای کورد دروست دەکرد، بۆیە پێشوازییان لەهەر گۆڕانێك دەکرد کە بەسەر ئەو ڕژێم و بار و دۆخەدا بهاتبایە. هەر لە سۆنگەی ئەمەشەوە کودەتای ساڵی ١٩٠٨ی کۆمەڵەی (ئیتتحاد و تەرەقی) بووە مایەی خۆشحالی کورد و بڕوا وابوو کە دەروازەیەکی نوێی هیوا لە بەردەم هەموو گەلانی دەولەتی عوسمانی کرایەوە[2]. لە ڕاستیشدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی میللەتانی عوسمانی لە نێویدا هی کوردیش تەکانێکی پێدرا. بەلاّم هەر زوو بە زوو بەدیارکەوت کە هیچ گۆڕانکارییەکی ئەو تۆ بەسەر سیاسەتی نێوەندە دەسەلاّتدارە عوسمانییەکاندا نەهات دوای سەرکەوتنی کودەتای ١٩٠٨، بەلکو بە پێچەوانەی ئەمە نا ئومێدییەکی تەواو نێوەند و لایەنە ئازادیخوازەکانی دەولەتی عوسمانی گرتەوە، لە ئەنجامی ئەو سیاسەتە توند و تیژ و شۆڤینستانەی کە ئیتتحادییەکان بەرامبەر نەتەوە نا

---

[1] صدیق الدملوجي، امارة بهدینان الكردية، ط٢، مراجعة وتقديم: د. عبدالفتاح علي يحيى، اربيل ١٩٩٩، ص٥٠ – ٥١.

[2] یوسف عزالدين، تطور الفكر الحديث، ص٣٨. بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی کۆمەڵەی ناوبراو و کودەتای ١٩٠٨ بڕوانە: ارنست رامزاور، تركيا الفتاة وثورة ١٩٠٨، ت: صالح احمد العلي، بيروت١٩٦٠.

تورکەکان پیادەیان کرد. ئەمەش هۆکاری بزوێنەری نوێی بۆ جوولانەوە ڕزگاریخوازەکان هێنا کایەوە[1].

کوردستانی باشووریش هاوکات لەگەڵ ناوچەکانی تری کوردستانی عوسمانی چووە باری ورووژانەوە. لە کۆتایی ساڵی ١٩٠٨ و سەرەتای ١٩٠٩ سلێمانی بووە مەڵبەندی بزاڤ دژ بە دەسەڵاتدارانی تورك لەم بەشە ناوبراوەی کوردستان و بنەماڵەی سەرۆکی ئاینی کوردی (شێخ سەعید) کە لە سلێمانی باڵا دەست بوو پێشەوایەتی ئەم جوولانەوەیەی دەکرد. دەسەڵاتداران بە مەبەستی هێور کردنەوەی بارودۆخ (شێخ سەعید) و چەند ئەندامێکی بنەماڵەکەیان دوور خستەوە بۆ موسڵ، بەڵام ئەم هەنگاوە بووە هۆی تەشەنەکردنی جولانەوەکە نەك دامرکاندنەوەی، کاتێك لەوێ لە بارودۆخێکی نادیاردا ژمارەیەك لەو دوورخراوانە کە شێخی ناوبراویشیان لە نێودا بوو کوژران[2].

ئەم ڕووداوە بووە هۆی کۆبوونەوەی کورد لە دەوری (شێخ مەحمودی کوڕی شێخ سەعید) بە تایبەتی هۆزی جەربەزەی (هەمەوەند)[3]، ڕاپەڕیوان بە درێژایی ساڵی ١٩٠٩ لە چالاکی نواندن دا بوون و چەند جارێك هێزەکانی عوسمانییان تێکشکاند و هەڕەشەیان لە دەسەڵاتی حکومەت لە سلێمانی کرد. بۆیە فەرماندەی هێزەکانی عوسمانی لەو ناوچەیە ناچاربوو هێزێکی زۆر بخاتە مەیدان بۆ زاڵبوون بەسەر ڕاپەڕینەکە و هەر لەو چوارچێوەیەدا (٤٠) گوندی کوردی

---

[1] بلەج شێرکۆ، کێشەی مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمە باقی، چ٣، ب.ش. ١٩٩٢، ل ٥٤ — ٥٦: هەروەها بڕوانە: د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ت: محمد الملا عبدالكريم، ط٢، بغداد ١٩٨٤، ص١١٤.

[2] ڕەفیق حلمی، یاddاشت / کوردستانی عیراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، ب أ،چ١، هەولێر ١٩٨٨، ل ٣٩ — ٤٠: عبدالمنعم الغلامي، الضحايا الثلاث، الموصل ١٩٥٥،ص٦، وە بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە سەرهەمان دوو سەرچاوە.

[3] مس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب، ت: جعفر الخياط، ط٢ بغداد ١٩٧١، ص١٢٧.

سوتاند و تالآنکرد. له کۆتاییشدا بەهۆی سوود بینینێکی زیرەکانە لە ناکۆکییە هۆزایەتی و چینایەتییەکان توانی تاڕادەیەك بارودۆخەکە هێمن بکاتەوە[1]. بەڵام شێخ مەحمود دەستبەرداری چالاکییە سیاسی و دیبلۆماسییەکانی نەبوو بۆ دابینکردنی مافی کورد.

لەگەڵ پەرەسەندنی سیاسەتی توندڕەوانەی دەسەلآتدارانی ئیتتحاد و تەرەقی، بزاڤی کوردیش وەك کاردانەوەی ئەمە بە گوڕوتین تر و ڕێکخراوتر دەبوو، شان بە شانی خەباتی چەکداری هەوڵی سیاسی و ڕۆشنبیریش بەرەوی پێدرا و (ئەستەمبۆل)ی پایتەختی عوسمانی بووە لانەی خەباتکارانی ڕۆشەنبیر و سیاسەتمەدارانی کورد[2].

له چوار چێوەی بلآو کردنەوەی بنەماکانی ئەم بزاڤە بە ناوچە فراوانەکانی کوردستان، ڕۆناکی و تیشکی ئەم خەباتە گەیشتە ناوچەی (بارزان)یش، دیارە هەبوونی پەیوەندی لە نێوان (شێخ عەبدولسەلام بارزانی)[3] و ڕۆشنبیرانی کورد لە ئەستەمبۆل[4] و گەیشتنی بلآوکراوە و چەمکەکانی ئەم بزاڤە ڕۆشنبیری و سیاسییە بۆ بارزان و خوێندنەوە و تێگەیشتنی لە لایەن خەڵکی ئەوێ[5] کاریگەری گرنگی هەبوو لە بەرەوپێشەوەچوونی بزاڤی کورد لەو مەڵبەندە کوردە سەخت و ڕەسەنە.

---

[1] جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ت: د. عبدي حاجي، ط۱، بيروت ۱۹۹۲، ص٦٩.

[2] لەبارەی ئەم چالآکیانە بڕوانە: د. جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية والقومية في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين، ط۱، بيروت ۱۹۸٦.

[3] کوڕی شێخ محەمەدی شێخ عەبدولسەلام بارزانی یەو لە ساڵی ۱۹۰۲ لە تەمەنی (۲۸) ساڵی لە شوێنی باوکی بووەتە شێخی تەکیەی بارزانی نەقشبەندی.

[4] پێ ڕەش، بارزان وحركة الوعي القومي الكردي ۱۸۲٦ — ۱۹۱٤، (د.م) ۱۹۸۰، ص ۲٤ — ۲٥.

[5] صديق الدملوجي، م. س، ص ۹٤.

شێخ عەبدولسەلام کە ئاگادار بوون لە هەموو خراپەکارییەکانی حکومەتی عوسمانی و ناهەمواری بارودۆخی کوردستان لە ژێر سایەی ئەم حکومەتە، هەوڵیدا خۆی تەنها بە چوار چێوەی بارزان گۆشەگیر نەکات و بەڵکو لە کارکردندابوو بۆ فراوانکردنی سنووری هەوڵ و پەیوەندییەکانی. لە کۆنگرەیەکدا لە ساڵی ۱۹۰۷ شێخ توانی ژمارەیەکی زۆر لە ریش سپی و سەرەك هۆزانی ناوچەی بادینان لە گوندی (بریفکان) کۆبکاتەوە و بە ناوی هەمووان بروسکەیەك بۆ ئەستەمبۆل رەوانە بکەن، کە لە گرنگترین خاڵەکانیدا مەسەلەی بە رەسمی کردنی زمانی کوردی لە ناوچە کوردییەکان و بە کوردی کردنی خوێندن خرابووە روو[1]. لەو بروسکەیەدا هەرچەندە بە ئاشکرا هۆشیاری نەتەوەیی و رۆشەنبیری و تەنانەت ئابووریش بە دیار دەکەوێت، بەڵام لەلایەکی تر بیری ناوچە گەرێتی پێوە دیاربوو چونکە ئەم داواکاریانە تەنیا ناوچەی بادینانی دەگرتەوە.

دەسەڵاتدارانی عوسمانی کە بەهیچ جۆرێك ئامادەی بیستنی بانگەوازی بەرەوپێشبردنی ناوچە کوردییەکان نەبوون، ئەم داواکارییانەیان بە راگەیاندنی راپەرین لە قەڵەم دا و بە گورجی کەوتنە خۆ ئامادە کردن بۆ سەرکوتکردنی ئەم راپەرینە، بە تایبەتیش کە ئاگاداری فراوانی دەسەڵاتی رۆحی شێخ عەبدولسەلام و هەستیاری بارودۆخی کات و شوێنی راپەرینەکە بوون، هەر لەم بارەیەوە دەتوانین پێ لەسەر ئەوە دابگرین کە پەیوەندی کردنی شێخ بە نوێنەرانی هەردوو دەولەتی روسیا و بەریتانیا لەو ناوچەکە، گومانی لە دڵی دەسەڵاتدارانی عوسمانی دروستکرد هەروەکو بەڵگەنامە عوسمانییەکان بە دیاری دەخەن، وە زیاتر هانیدان بۆ بەلەزکردنی ئامادەکارییەکانیان[2].

---

[1] م. ن.، ص ٩٦، لە بارەی دەقی داواکارییەکانیش بگەڕێوە هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

[2] Osmanli Arsiv Daire Baskanligi، Musul- Kerkuk ile ilgili Arsiv Balgeleri (1525 – 1919), Ankara, 1993, S. 313, 317.

هەروەها بڕوانە: د. عەبدولفەتاح عەلی بۆتانی، بزاڤی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی) ژ (٩) کانوونی یەکەمی ١٩٩٨، ل ٢٠.

لە ساڵی ١٩٠٩ دەسەڵاتدارانی عوسمانی هێزی سەربازییان خستەگەڕ، بەڵام لەم بارەیەوە سەرکەوتنێکی سەقامگیرانەیان بەدی نەهێنا، بۆیە ڕێگای دانووساندنیان گرتە بەر و لە بەهاری ١٩١١ لەسەر چەند خاڵێك ڕێك کەوتن، کە زۆر بە ڕوونی بەهێزی هەڵوێستی ڕاپەڕیوان و شلۆقی بارودۆخی سەربازی عوسمانی بەدیار دەخەن[١]. بەڵام لە ئاداری ١٩١٤ دووبارە ڕاپەڕین لە بارزان بەرپابوویەوە بەهۆی گۆڕانی سیاسەتی عوسمانی و هەوڵدانیان بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر ئەم ناوچەیە، هەرچەندە ڕاپەڕینەکەی ئەم جارە فراوانتر بوو[٢] بەڵام لە بەرامبەریدا هێرشی عوسمانیش بەهێزتر و دڕندانەتر بوو،بۆیە ڕاپەڕیوان خۆیان زۆر پێ ڕانەگیرا و شێخ لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە لایەنگیرانی پاشەکشەیان کرد بۆ (ورمێ)[٣] و لەوێشەوە چوو بۆ ڕوسیا بۆ باسکردنی مەسەلەی کورد، بەڵام دیارە ڕووسەکان هەڵوێستێکی سەلبیان دەربڕیوە[٤] تا لە ئەنجامدا دوای گەڕانەوە بەهۆی دەستی ناپاك دەستگیر دەکرێت و لە ١٩١٤/١٢/١ لە موسڵ لەگەڵ سێ کەس لە هاوەڵانی لە سێدارەدران[٥].

هەڵوێست لە کوردستانی باشوور لە ساڵانی جەنگی جیهانی یەکەمدا

لە پایزی ١٩١٤ هەموو جیهان بەرەو ئاگری شەڕێکی بەرفراوان چوو کە جەنگی جیهانی یەکەم بوو، بەشداری کردنی دەوڵەتی عوسمانیش لەو جەنگە لە سەرەتاکانی تشرینی دووەمی ١٩١٤ بووە بڕیاردەری چارەنووسی دەسەڵاتی

---

[١] مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضة بارزان الاولى، كردستان ١٩٨٦، ص١٩، عبدالفتاح بوتانی، بزاڤی شێخ عەبدولسەلام، ل١٣-١٤، لەبارەی خاڵەکانیش بڕوانە سەرچاوەی دوایی.

[٢] جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية، ص٨٢.

[٣] دەکەوێتەڕۆژئاوای دەریاچەی (ورمێ) و ئەو سەردەمە لەژێر دەسەڵاتی قاجاری دابوو.

[٤] ڤاسیل نکیتین، العائلة البارزانية،ت: د. كاوس قفطان، مجلة (شمس كردستان) ع(٥).

[٥] صديق الدملوجي، م.س.، ص ١٠٢ — ١٠٣.

عوسمانی له کوردستانی باشووردا، بەڵکو زیاتر لەمەش دواتر چارەنووسی هەموو ئیمپراتۆریەتەکەی دیاریکرد.

له ساڵانی جەنگ سێ دیاردە لە هەڵوێستی کوردستانی باشوور بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی بەرچاو دەکەوێت، یەکەمیان: چەواشە بوونی کورد – بە تایبەتی لە سەرەتاکانی جەنگ - بەهۆی بانگەوازی (غەزا) کە دەوڵەت ڕایگەیاندبوو بۆ سوود وەرگرتن لە توانا مرۆییەکان لە ڕووی سەربازی. هەر بۆ نموونە لە نیسانی ١٩١٥ شێخ مەحمود و ژمارەیەك لە چەکدارانی لەگەڵ کۆمەڵێك سەرۆك هۆز و خانەدانانی کورد بە بڕوای غەزا لە شەری شوعەیبە بەشداریان کرد دژی هێزەکانی بەریتانیا[1] کە لە باشوری عیراقی ئێستا بە ئاراستەی باکوور هێرشیان دەبرد. دووەمیان: بەکاریگەری ئەو تێکشکانە یەك لە دوای یەکانەی کە دەوڵەتی عوسمانی لە مەیدانەکانی جەنگ دوچاری هات و فراوانبوونی چوارچێوەی بزاڤی ڕزگاری زۆربەی میللەتانی ژێردەستی عوسمانی، هەڵوێستی کورد دواتر شێوازی یاخیبوونی وەرگرت لە بەرامبەر دەسەڵاتی عوسمانی، هەروەکو یاخیبوونەکانی دانیشتووانی ئامێدی و سلێمانی و ناوچەی تری کوردستان[2]. مەبەست لەو یاخیبوونانەش بریتی بوو لە بەشداری نەکردن لە جەنگ و پێشکەش نەکردنی یارمەتی و ئازووقە بە دەوڵەت[3]. دیاردەی سێیەمیش بریتی بوو لە پەیوەندی کردنی کورد بە هاوپەیمانان بەمەبەستی ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی عوسمانی بە تایبەتی لە دوا ساڵەکانی جەنگ کە

---

[1] بڕوانە بەڵگەنامەی بەریتانی: ب. هرلت،مذكرة حول الشيخ محمود، ت: د. ازاد گرمیانی،مجلة(ئاڵای ئیسلام) ع(١) آذار ١٩٩٦،ص ٤٨.

[2] كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب، ص٢٠٠.

[3] د. وليد حمدي، الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية/ دراسة تاريخية وثائقية، لندن ١٩٩١، ص٢٢.

هێزەکانی روسیا و بەریتانیا لە کوردستانی باشوور نزیك ببوونەوە. ئەوە تا شێخ مەحمود بۆ ئەو مەبەستە و بۆ بەدەستهێنانی یارمەتی بۆ کورد پەیوەندی بە دەسەڵاتدارانی رووس کرد[1]. بێگومان ئەم دیاردەیەش هاوبەندە لەگەڵ دیاردەی دووەم، وە ئەگەر تەنیا یاخیبوون و مامەلە نەکردن هەڵوێستێکی نەگەتیڤانە بێت لە بزاڤی کوردی ئەو سەردەمە، ئەوا پەیوەندی کردن بە دوژمنانی دەولەتی عوسمانی (داگیر کەر و ستەمکار) بۆ کاری هاوبەش هەڵوێستێکی پۆزەتیڤانەی ئەو بزاڤەیە.

سەبارەت بەم لایەنە پەیوەندییەکان لەگەڵ بەرپرسانی بەریتانیا فراوانتر و گرنگتر بوون، لەبەر هەبوونی کاریگەرانەی بەریتانیا لە ناوچەکە و مەرامە ئابووری و سیاسی و سەربازییەکانی لەوێ. بۆ یەکەم جار لە سەرەتای سالی ١٩١٨ کە هێزەکانی بەریتانیا گەیشتبوونە خانەقین پەیوەندی لە نێوان ئینگلیز و شێخ مەحمود هاتە ئاراوە هەروەکو بەڵگەنامە بەریتانیەکان دەری دەخەن[2]. هێزەکانی بەریتانی لە پێشرەوی بەرەو باکوور بەردەوام بوون تا لە ئایاری ١٩١٨ شاری کەرکوکیش داگیر کرا[3] و لە ئەنجامدا هێزەکانی عوسمانی لە شاری سلێمانیش هەڵوێستیان شلۆق بوو. ئەم سەرکەوتنانەی بەریتانیا جێگەی خۆشحالی کورد بوو بە هۆی بێزاری لە ستەمکاری عوسمانییەکان لە لایەك و چاوەڕوانی هێنانەدی ئەو بەڵێنانەی کە بەریتانیا پێی دابوون لە لایەکی تر. لەو

---

[1] کەمال نوری مەعروف (ساغ کردنەوە)، یاداشتەکانی شێخ لەتیفی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، کوردستان ١٩٩٥، ل٢٩، جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص٩٧.

[2] ب. هولت، م.س. ص٤٩.

[3] ارنلد، تي. ويلسون، بلاد ما بين النهرين بين ولائين، ت: فؤاد جميل، ط١، بغداد ١٩٧١، ج٢، ص١٥٧" د. احمد عثمان ابوبكر، كردستان في عهد السلام، مطبعة اوفسيت، اربيل ٢٠٠٢، ص٩.

چوار چێوەیەدا هۆزی بەناوبانگی (هەمەوەند)چەندەها نامەی پشتگیری و دۆستایەتی بۆ بەرپرسانی هێزەکانی بەریتانیا هەنارد[1]. لە سلێمانیش ریش سپی و سەرەك هۆزەکانی شار و ناوچەکە کۆ بوونەوە بۆ دیاریکردنی نایندەی کورد، لەو کۆبوونەوەیەدا بڕیاری هاریکاری کردنیان لەگەڵ بەریتانیا دا بەمەرجێك مافەکانی کورد فەرامۆش نەکرێت، بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم هەڵوێستە شێخ مەحمود نامەی بۆ بەرپرسانی بەریتانی لە ناوچەکە نارد[2].

بەڵام ئەم پەیوەندی و هەوڵانەی بەهۆی داگیر کردنەوەی کەرکوك لەلایەن هێزەکانی عوسمانی لە (٢٧)ی ئایار تەگەرەیەکی کاتی هاتە پێش چونکە عوسمانییەکان دەستیان کرد بە تۆڵە سەندنەوە لەو کەس و لایەنانەی کە پەیوەندیان بە ئینگلیزەوە کردبوو، لەو چوار چێوەیەدا (شێخ مەحمود)یان دەستگیر کرد و لە کەرکوك دوای دادگایی کردنێکی سەرزارەکی فەرمانی لە سێدارەدانیان بۆ دەرکرد. بەڵام دواتر بە نیازی سوود وەرگرتن لە دەسەڵاتی شێخ لە ناوچەکە لەو بارو دۆخە ئاڵۆزە و دژوارە، بە ڕێزلێنانەوە ڕەوانەی سلێمانییان کردەوە[3].

سەرەڕای ئەمە یەکەم هەنگاوی شێخ دوای گەڕانەوە هەروەکو بەڵگەنامە بەریتانیەکان باسی دەکەن بریتی بوو لە ناردنی نامە بۆ حکومەتی بەریتانیا بۆ ئەوەی کورد لە نێو ئەو نەتەوانە هەڵاوێر نەکەن کە لە دوای جەنگ سەربەخۆییان پێدەدرێت[4]. چونکە هیچ هیوایەك بە دەولەتی عوسمانی نەمابوو کە سەروەری لە

---

[1] احمد عثمان ابوبکر، م.س.، ص٩: ولید حمدي،م.س.، ص٤٤.

[2] مس بیل، م.س. ص١٥٢: رەفیق حلمی، س.پ،ب.١، ل٥١، ارنلد ویلسون، م.س.، ج٢، ص٢٨٨.

[3] م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەولەتەکەی خوارووی کوردستان، ب١، لەندەن ١٩٩٠، ل٣٥٤ —٣٥٥: رەفیق حلمی، س.پ.ب١، ل٥٢- ٥٤.

[4] ب. هولت. م. س.، ص٤٩. مس بیل، م.س.، ص١٨٧.

ناوچەکە بگرێتەوە دەست، بە تایبەتی کە لە (٢٥)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ هێزەکانی بەریتانیا دووبارە کەرکوکیان گرتەوە دەست و لە پێشڕەوییاندا گەیشتبوونە (پردێ – ئالتون کۆپری). وە کاتێك لە کۆتایی ئەو مانگە تاگر بەستی (مۆدرۆس) کۆتایی بە جەنگ هێنا، وە دوای ئەمەش بێ شەڕ لە (١٠)ی تشرینی دووەم چوونە ناو شاری موسڵ[1]، بەمە هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشوور کەوتە دەست هێزەکانی بەریتانیا و سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی لەوێ بەتەواوی کۆتایی هات.

ڕاپەڕینەکانی سەردەمی داگیرکاری بەریتانی ١٩١٨ - ١٩٢٠

دوای پاشە کشە کردنی هێزەکانی عوسمانی لە سلێمانی دەسەڵاتی کرداری لەم شارە و ناوچەکانی دەوروبەری کەوتە دەست شێخ مەحمود، دەسەڵاتدارانی بەریتانیاش ناچار بوون لە ڕێگای ئەوەوە مامەڵە لەگەڵ ئەو ناوچانە بکەن، چونکە خۆیان ئەم ڕاستییەیان چاك دەزانی کە (٤/٥)ی خەڵکی ناوچەکە پشتگیری لە دەسەڵاتی شێخ دەکەن، بۆیە لەسەر بناغەی دەست پێشخەری شێخ لە (١٦)ی تشرینی دووەمی ١٩١٨ (مێجەر نۆئیل) وەك نوێنەری بەریتانی گەیشتە سلێمانی بۆ هاریکاری کردن بە مەبەستی دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتی خۆجێیی لەو ناوچە کوردیانە[2]. بەم پێیە دان بە دەسەڵاتی شێخ نرا وەك ((حوکمدار)) بۆ بەڕێوەبردنی ئەو ناوچانەی کە لە زێی بادینانەوە (الزاب

---

[1] ولید حمدی، م.س.، ص٤٦. بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی ئەم پەرەسەندنە بڕوانە: ارنلد ویلسون، م.س.، ج٢، ص ١٦٣ – ١٨٢.

[2] بڕوانە دەقی بەڵگەنامەی بەریتانی:

PRO(608) (95) (2395) (No. 659) (23305/44) (Influence of Shaikh Mahmaud) (30 Dec. 1918) (No.125)

بە وەرگرتن لە : احمد عثمان ابوبكر، م.س. ص ٣٧٠ – ٣٧٦.

الكبير)درێژ دەبێتەوە بۆ زێی سیروان (دیالە)[1]. وە زۆربەی هۆزە کوردیەکانی ئەم ناوچانە گوێڕایەڵی خۆیان بۆ دەسەڵاتی شێخ مەحمود دەربڕی[2].

بەڵام زۆری پێنەچوو ڕێڕەوی پەیوەندیەکانی حکومەتی شێخ مەحمود لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بەریتانی تێك چوو و گومان و بێ متمانەیی ئەم پەیوەندیانەی داگرت، دیارە شێخ مەحمود دەیویست سیفەتی سیاسی پلە و پایەکەی بەرزکاتەوە بەسەر سیفەتی کارگێڕی، هەروەها سنووری دەسەڵاتیشی – بەو پێیەی دەسەڵاتێکی نیشتمانی کوردییە – هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشوور بگرێتەوە و حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر سەرپەرشتی بەریتانیا و جیا لە ئیدارەی عیراق پێك بهێنرێت. بەڵام بەرپرسانی بەریتانی پاشگەز ببوونەوە لە هەڵوێستی پێشوویان لە ئاست شێخ و داواکانی بۆ مافی کورد، وە گومان و مەترسی دایگرتبوون لە بەرامبەر فراوانبوون و تەشەنەکردنی دەسەڵاتی شێخ و لە ژێرەوە پیلانی ئەوەیان دەگێڕا تەگەرە بخەنە بەردەم شێخ و لە دەسەڵاتەکەی کەم بکەنەوە، هەروەك بەڵگەنامە بەریتانیەکان خۆیان ئەمە ئاشکرا دەکەن[3].

یەکێك لەو بەڵگەنامانە کە باس لە ئامانجەکانی شێخ دەکات دەڵێت: ((ئەفسەرە سیاسییە ئینگلیزەکان ئەوەندە بەتەنگ بەدیهێنانی شکۆمەندی نەبوون بۆ کورد وەك ئەوەی بایەخیان بە کاروباری کرداری بەڕێوەبردن دەدا بۆ گێڕانەوەی ئاشتی و ئاسایش بۆ ناوچەکە کە جەنگ دابڕدابڕی کردبوو))[4]. هەروەها لە گووتەکانی (مس بێل – سکرتێری حاکمی گشتی بەریتانی لە عیراق)یش بە دیار دەکەوێ مامەڵەکردنی بەرپرسانی بەریتانی لەگەڵ شێخ

---

[1] ب. هولت، م.س.،ص٤٩: زنار سلوپی، في سبيل كردستان، ت: ر. علي، ط١، بيروت ١٩٨٧.
[2] مس بيل، م. س.، ص١٩١.
[3] بڕوانە م. ر. هاوار، س. پ، ل ٤٤٥-٤٥١.
[4] ب. هولت،م. س.، ص ٤٩.

مەحمود تەنها هەنگاوێکی کارگێڕی کاتی بوو کە هەڵ و مەرجی ئەو کاتە و دەسەڵاتی شێخ لە ناوچەکە سەپاندبووی، لە کاتێکدا هیچ سۆز و تێگەیشتنێکیان بەرامبەر مافە نەتەوایەتیەکانی کورد نەبوو، تەنانەت خەباتی شێخیان بە هەوڵ و نیازی تاکە کەسی لە قەڵەم دەدا[1]. لەم بارەیەوە (مێجەر سۆن)کە یەکێك بوو لەو ئەفسەر سیاسییانەی هەڵوێستێکی توندیان بەرامبەر شێخ مەحمود و کێشەی کورد هەبوو ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە داڕشتنی ئەم سیاسەتە ناوبراوە[2].

ئەم بارگرژیەی لە ئەنجامی ئەو سیاسەتە نوێیەدا هات لە (٢١)ی ئایاری ١٩١٩ بووە هۆی تەقینەوەی ڕاپەڕینی کورد بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود دژی دەسەڵاتی بەریتانیا. کاتێك لەو ڕۆژە دوای دەستگیرکردنی هەموو ئەو سەرباز و فەرمانبەرە ئینگلیزانەی ناوشاری سلێمانی، ئالای بەریتانیا لەسەر بارەگای حاکمی سیاسی هێنرایە خوارەوە و دەست بەسەر شارەکە و دەوروبەری داگیرا و ئالای کوردستان هەلکرا[3]. دواتر شێخ مەحمود لە هەوڵی ئەوەدابوو چوار چێوەی ڕاپەڕینەکەی فراوان بکات و لەم بارەیەوەش تارادەیەکی زۆر سەرکەوتوو بوو بە تایبەتی دوای سەرکەوتنە بەراییەکانی، تەنانەت هێزی چەند هۆزێکی کوردستانی ڕۆژهەڵاتیش کۆمەکیان پێشکەش کرد بێجگە لە پشتگیری ماددی و واتایی زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی باشوور[4]. لە نێویاندا ناوچەی بارزان کە شێخ ئەحمەدی بارزانی هەوڵی زۆری دا سەرۆك هۆزەکانی بادینان لە دەوری ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود کۆ بکاتەوە[5].

---

(١) مس بيل، م. س.، ص ١٩٨-١٩٩.

(٢) م. س. لازاريف، المسالة الكردية ١٩١٧ – ١٩٢٣، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت ١٩٩١، ص٤٦. هەروەها بڕوانە: مس بيل، م. س.، ص ١٩٩-٢٠٠.

(٣) م. ر. هاوار، س.پ.، ل٤٨٤ – ٤٨٥، یاداشتنامەکانی شێخ لەتیف، ل ٥٢-٥٥.

(٤) مس بيل، م. س.، ص٢٠٠، جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص ١٢١ – ١٢٢.

(٥) مسعود البارزاني، م.س.، انتفاضة بارزان الاولى، ص٢٢.

ئەو ڕاپەڕینە لە بەهێز بوون و پەرەسەندن دا بـوو تـا ئـەو ڕادەیـەی هەڵمـەتی یەکەمی هێزەکانی بـەریتانی بـۆ سـەرکوتکردنی لـە دەربەنـدی تاسـلوجە دوای لێکەوتنی زیانێکی زۆر پووچەڵ بۆوە، بۆیە ناچار بوون هێزێکی زۆرتر بخەنە کار و هەڵمەتێکی گەورەی سەربازیـیان بـە فەرمانـدەی (جەنـەراڵ فرایـزەر) ناراسـتەی ڕاپەڕیوەکان کرد کە لە دەربەندی بازیان خۆیان قایم کردبـوو. لـە ١٩١٩/٦/١٧ بەهۆی برەوی هێزەکانی بەریتانیا لە ڕووی چـەك و ژمـارە و ڕێکخـستندا، دوای بریندارکردن و بە دیل گرتنی شێخ مـەحمود و کوشـتنی (٤٨) و برینـدارکردن و بەدیل گرتنی ژمارەیەکی زۆرتر لە ڕیزی جەنگاوەرانی کورد توانرا ئەو ڕاپەڕینـە کۆتایی پێ بهێنرێت. لەگـەڵ ئەوەشـدا دوای دوو مـانگ ئینجـا دەسـەڵاتدارانی بەریتانی توانیان بە تەواوی دەسەڵاتی پێشوویان بگێڕنەوە بۆ ناوچـەکە[1]. شـێخ مەحمودیش لە ١٩١٩/٧/٢٥ لە دادگای عورفی لە بەغدا بـە تـاوانی یـاخیبوون سزای مردنی بۆ دەرچوو، بەڵام دواتر بە دەسـت تێـوەردانی فەرمانـدەی گـشتی هێزەکانی بەریتانی گۆڕدرا بۆ (١٠) ساڵ بەندی و دوورخرایەوە بۆ هیندسـتان[2]. بێگومان لەم مەسەلەیە ڕەچاوی پلـە و پایـەی شـێخ لای کـوردان و کاریگـەری کوشتنی لەسەریان کرابوو، کە لەوانە بوو مەترسی و کێشەی زیاتر بۆ دەسـەڵاتی بەریتانی لە ناوچەکە دروست بکات.

لەو سەرکەوتنانە ئینگلیزەکـان سـوودێکی زۆریـان لـە نـاکۆکی هۆزایـەتی و بنەماڵەیی هەروەها دواکەوتوویی بنەمای ئـابووری – کۆمەڵایـەتی کۆمـەڵگای کوردەواری ئەو کاتە بینی. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەرزکردنەوەی دروشمی دەوڵـەتی

---

[1] ڕەفیق حلمی س.پ.، ب١، ل١١٧-١٢٧، کمال مظهر احمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث بغداد ١٩٧٨، ص٨٢.

[2] ب. هولت م.س.، ص٩٠، م.ر. هاوار، س.پ، ل٥٢١-٥٢٤.

کوردستان لە لایەن ڕاپەڕینەکە بەرزی ئاستی هۆشیاری نیشتمانی و گرنگی ڕاپەڕینەکە بە دیاردەخات[1].

ڕاپەڕینەکەی سلێمانی بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود تاکە ڕاپەڕین نەبوو لە کوردستانی باشوور لەو ماوەیەدا، بەڵکو هاوکات لەگەڵی و دوای ئەو ڕاپەڕینە ژمارەیەك ڕاپەڕینی کوردی تر بەرپابوو، هەرچەندە بەرپرسانی بەریتانی بەرپابوونی ئەم ڕاپەڕینانەیان دەگێڕایەوە بۆ هاندانی تورکەکان بۆ کورد و هەوڵی بەدەستهێنانی بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکان لە لایەن سەرۆك هۆز و کەسێتییە دەسەڵاتدارەکانی کورد[2]، بەڵام لە ڕاستیدا چەندەها هۆکاری تری ناوەکی و دەرەکی ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو لەم ڕووداوانە، لە سەرووی ئەو هۆکارانە بێ ئومێد بوونی کورد لە بەڵێن و دروشمە بریقەدارەکانی بەریتانیا کە بە گەلەچەوساوەکان و کوردی دابوو بۆ بەدیهێنانی ئامانجە نەتەوایەتیەکانیان. لەپاڵ هۆکاری ئایینی کە بێگومان وەستان لە دژی هێزەکانی بەریتانیای دەخستە خانەی ئەرکی ئایینی و جیهادەوە. ئینجا نارەزایی میللی دژ بەو سیاسەتە ئیمپریالیزمانەی بەریتانیا کە جگە لە چەوسانەوەی نەتەوەیی چەوسانەوەی ئابووری و کۆمەڵایەتیشی لەگەڵدابوو. وە زیاد بوونی باج و کاری بەزۆری (بێگاری)یش لە دیاردەکانی ئەم سیاسەتە بوون. هەروەها هەڵوێستی نالەبار و دڕندانەی هەندێك لە دەسەڵاتدارانی ئینگلیزیش کاریگەری هەبوو لەم بارەیەوە[3].

---

[1] ل.ن. کوتلوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ت: د. عبدالواحد كرم بغداد ١٩٧١، ص١٥٤.

[2] مس بيل، م. س.، ص٢٢٦.

[3] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم هۆکارانە بگەڕێوە: كمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص١٧ ومابعدها.

هەر ئەو هۆکارەی دوایی بـووە هـۆی ڕاپـەڕینی هـۆزی (گۆیـان) لـە ناوچـەی زاخۆ[1]، کاتێك چەکدارە ڕاپەڕیوەکانی ئـەم هـۆزە لـە کۆتـایی ئـازاری ١٩١٩ بڕیاری ڕووبەڕوو بوونەوەیان دا لەگەڵ هێزەکانی بـەریتانیا و لـە یەکـەم هـەنگاو ئەفسەری سیاسی ناوچەکە (کاپتن پیرسۆن)یـان کوشـت و پاسـەوانەکانیان چـەك کرد. حاکمی سیاسی موسڵ (لیـچمان) خێـرا هـەوڵی دا ڕاپەڕینەکـە سـەرکوت بکاتەوە و بۆ ئەو مەبەستەش فڕۆکەیان بەکارهێنا دژی ڕاپـەڕیوەکان و هـەروەها پەنایان بردە بەر چەندەها شێوازی دڕندانە، بەڵام لەگـەڵ ئەمانـەش تـا کۆتـایی هاوینی ئەم ساڵە ئەمەیان بۆ نەلوا، لەبەر فرەوان بـوونی ڕاپەڕینەکـە و بـەرگری دلێرانەی کوردەکان[2].

ڕاپەڕینی گۆیـان ڕێخۆشـکەر و هانـدەر بـوو بـۆ ڕاپـەڕینی ناوچـەکانی تـری کوردستانی باشوور، بە تایبـەتی هۆزەکـانی بادینـان، لـە ناوەڕاسـتی تـەموزی هەمان ساڵ دانیشتووانی ئامێـدی و دەوروبـەری لـە هەڵـستانێکی جەماوەریـدا (کاپتن ویلی – یاریدەدەری حاکمی سیاسی) و (مولازم ماکدولاند)یـان کوشـت. هۆزەکانی گۆیان و گەلی و سندی و بەرواری لەم ڕاپەڕینەدا بەشداریان کرد و لـە دەربەنـدی (مەزرۆکـە) هێزێکـی بـەریتانیان شـکاند، بـەڵام لـە مـانگی ئـاب بەریتانیەکان هەڵمەتێکی سەرکوتکەرانەیان دەستپێکرد و توانیان دەست بەسـەر ئامێدی دابگرنەوە و بکەونە وێزەی دانیشتووان[3].

ڕاپەڕین وەك ئاگرێکی بـەرپووش بـەربوو وابـوو، بـە جۆرێـك دەسـەڵاتدارانی بەریتانی بە دامرکاندنەوەی ڕانەدەپـەرموون، لـە پـایزی سـاڵی ١٩١٩ ناوچـەی

---

[1] عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، ط٢، بيروت ١٩٨٥، ص١١٣.

[2] كمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص٨٠–٨١؛ عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق، ج١، بغداد، ١٩٦٦، ص٣٤–٤٠.

[3] مس بيل، م.س.، ص٢١٩–٢٢٠. ل.ن. كوتلوف، م.س.، ص١٥٦.

(ئاکرێ)ی گرتەوە و لەوێ لــە دژی کــارە نــا ڕەواکــانی حــاکمی ئــاکرێ (کــاپتن سکوت) شێخ ئەحمەدی بارزان سەرکردایەتی ڕاپەڕینی یەکگرتووی هەردوو هۆزی بارزان و زێباری دەکرد، لە گرنگترین سەرکەوتنەکانیش ڕزگارکردنی ئــاکرێ بــوو دوای کوشتنی حاکمی ناوبراو لەگەڵ(کۆلۆنێل بیل)ی حــاکمی موســڵ. هــەروەها ئەو ڕاپەڕینە لەلایەن چەند هۆز و کەسێتییەکی خاوەن دەسەڵاتی کورد پشتگیری لێدەکرا[1]. وەك هۆزی سورچی لەناوچەی هەریر. بەڵام لەبەر نەبوونی پەیوەندی بە تــین و ڕێکخــستنی کاریگــەر ڕاپــەڕیوان نــەیانتوانی بــۆ ماوەیــەکی درێــژ لــە ڕاپەڕینەکەیان بەردەوام بن[2].

پشکۆی ڕاپەڕینەکان لە هاوینی ساڵی ١٩٢٠ گەیشتە ناوچــەکانی گــەرمیان و خواروو، هۆزە کوردەکانی خانەقین لەم لایەنە دەست پێــشخەر بــوون، لــە یەکــەم لێدانیان لە (١٤)ی ئاب (قزلەبات)[3]یــان ڕزگــار کــرد و دواتــریش (خانــەقین) هەروەها لە (نەفتخانە) و (گۆڕەتــوو)ش چــالاکی دژی دامــەزراوە بەریتانیــەکان ئەنجام درا، بەڵام لە ڕێگای هێنانی هێزی تر لە ئێران و بەکارهێنانی هۆزە کوردە لایەنگیرەکان بەریتانیــەکان توانیــان دەســت بەســەر ئــەو ناوچــانە دابگرنــەوە و شۆڕشگێران کشانەوە شاخەکانی سەر سنووری ئێران[4]. بــەڵام هــەر لــە هــەمان کاتدا (برایم خانی دەلۆ) - کە پێشتریش یەکێك بوو لــە لایــەنگیرە بــەهێزەکانی شێخ مەحمود - سەرکردایەتی ڕاپەڕینی ناوچەی (کفری) دەکرد. لە (٢٤)ی ئــاب دوای دەستگیرکردنی (کاپتن سالمون)ی سەرداری کفــری ئــەم شارۆچــکەیە کەوتــە

---

[1] مــس بیــل، م. س.، ص٢٢٦-٢٢٧" لازاریــف، م.س.، ص٨٢" مــسعود البــارزاني، م.س.، ص٢٣.

[2] دبلیــو. ار. هــي، ســنتان في كردســتان، ت: فــؤاد جمیــل، ج١، ط١، بغــداد ١٩٧٣، ص٢٢٣" كوتلوف، م.س. ص١٥٦،١٥٢.

[3] ئێستا ناوی گۆردراوە بۆ (السعدیة).

[4] كمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص١١٦-١٢٢.

دەست هێزەکانی ڕاپەڕین کە دواتریش ناوچەکانی دەوروبەری گرتەوە. کاتێکیش بەرپرسانی بەریتانی داوای بەرەڵاکردنی کاپتنی ناوبراویان کرد، برایم خان لە بەرامبەردا داوای گەڕانەوەی شێخ مەحمودی کرد لە هیندستان. هەرچۆنێك بێت ئەم ناوچانەی ڕزگارکرابوون زۆر بەدەستی کوردەکان نەمانەوە. بەریتانیەکان لە (٣)ی ئاب دووبارە (کفری)یان داگیرکردەوە، بەڵام نائارامی لە ناوچەکە زوو کۆتایی نەهات[1].

لەم ماوەیە بارودۆخ لە ناوچەی (باتاس)یش بەتەواوی ئالۆز ببوو، چەکدارانی هۆزی سورچی لە یەکی ئەیلولی ١٩٢٠ توانیان ئەم شارۆچکەیە ڕزگار بکەن و لەوێشەوە بەرەو (ڕەواندز) کشان، دوای پاشەکشەکردنی هێزە بەریتانیەکان بۆ هەولێر ئەم شوێنەشیان دەست بەسەر دا گرت، لەگەڵ تێکشکانیان لە شەڕێکی گرنگدا هۆزی سورچی لە ڕاپەڕینەکەدا بەردەوام بوون و هەوڵی ڕزگارکردنی (هەولێر)یان دەدا، لە یەکێك لە هەڵمەتەکاندا تەنیا (١٢) میل مابوو بگەنە ئەو شارە، بۆیە هەڵوێستی بەرپرسانی بەریتانی لەوێ بەتەواوی لەرزۆك ببوو[2].

ئەگەر بێینە سەر هەڵسەنگاندنی ئەم ڕووداوانەی دوایی، دەبینین ئەم ڕاپەڕین و بزاڤە شۆڕشگێڕیانە هەرچەندە لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی باشوور بەرپابوون بەڵام نەیانتوانی بگەنە ئاستی شۆڕشێکی کوردی سەرتاسەری (ثورة شاملة)، بەڵکو خۆیان لە ڕاپەڕینی چەکداری پچڕ پچڕ دەنواند، ئەمەش لەگەڵ نەبوونی سەرکردایەتیەکی یەکگرتووی هۆشیار و بەرنامەیەکی ڕێکخراوی تۆکمەو نەهاتنە دی ڕیز بەندی پێویستی هێزەکان، ئەرکی دەسەڵاتدارانی بەریتانی ئاسانتر دەکرد بۆ لە نێو بردنی ڕاپەڕینەکان.

---

[1] بڕوانە: مستەفا نەریمان، شۆڕشی برایم خانی دەلۆ ١٩٢٠، بەغدا ١٩٨٥.
[2] كمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص١٣٦-١٣٨.

هەروەها تێبینی ئەوە دەکرێ کە ڕاپەڕینە باسکراوەکانی ساڵی ١٩٢٠ بە تایبەتی ئەوانەی گەرمیان و خوارووی کوردستانی باشوور هاوکات بوون لەگەڵ شۆڕشی بیستی عیراق، ئەمەش بۆتە هۆکارێك مێژوو نووسی کورد (کەمال مەزهەر) ئەم ڕاپەڕینانەی کورد بخاتە چوارچێوەی شۆڕشی بیستی عیراق و بەرۆڵی کورد لەو شۆڕشە لە قەڵەمیان بدات و کتێبێکیش بەو نێونیشانە دەربکات[1]. بەڵام دەتوانرێ پێ لەسەر ئەوە دابگیرێ کە هیچ هاودەنگی و هاریکارییەك لە نێوان شۆڕشگێرانی کورد و عەرەب لەو ساڵە لە ئارادا نەبوو، بەڵکو مەسەلەکە تەنیا هاوبەشی بوو لە دوژمن و وێکچوون بوو لە ڕووی کات هەروەکو (لازاریف)یش وا دەڵێت[2]. بە لایەنی کەم نابێ ئەوە لەیاد بکەین کە ئەو کاتە هێشتا کوردستانی باشوور نەببووە بەشێك لە دەوڵەتی عیراق و بەڵکو هێشتا خودی عیراق وەکو دەولەت نەهاتبووە بوون.

ڕاپەڕینەکانی سەردەمی ئینتیدابی بەریتانی لە عیراقدا ١٩٢٠ - ١٩٣٢

هەرچەندە پێکهێنانی حکومەتی کاتی عیراق لە تشرینی دووەمی ١٩٢٠ و دواتریش دامەزراندنی ڕژێمی پاشایەتی لە ساڵی ١٩٢١ بووە هۆی هێور کردنەوەی بارودۆخ لە ناوچە عەرەبنشینەکان لەم وڵاتە[3]، بەڵام ئەم هەنگاوانە لە کوردستانی باشوور هیچ کاریگەریەکی هێمنکەرەوەی نەبوو، بەڵکو زیاتر کوردانی لە هەڵوێستی بەریتانیا بێ ئومێدکرد. ئەمەش بووە هۆی زاڵبوونی باڵی

---

[1] بڕوانە هـ.س.

[2] بروانە، المسألة الكردية، ص٨٤.

[3] لە بارەی دامەزراندنی دەولەتی عیراق بروانە: هنری فوستر، نشاة العراق الحديث، ت: سليم طه التكريتي، ط٢، بغداد، ١٩٨٩، ج١.

لایەنگیری تورك لە بزوتنەوەی نیشتمانی کوردی[1] و برەوپێدانی سیاسەت و پڕوپاگاندە دوو ڕووەکانی حکومەتی تورکی کەمالی لەو ناوچە کوردیانە کە ڕۆژێك لە ڕۆژان ویلایەتی موسڵی سەر بە دەولەتی عوسمانییان پێکدەهێنا، هەر بەو پێودانگەو بۆ بەهێز کردنی داواکانی گێرانەوەی ئەو ویلایەتە تورکەکان بە گورجی کەوتنە قۆستنەوەی ئەو بار و هەلومەرجە و لە سەرەتاکانی ساڵی (١٩٢١)ـەوە دەستیانکرد بە یارمەتی و جۆشدانی ڕاپەڕین و چالاکیەکانی کورد لە ناوچەکانی ڕەواندز و ڕانیە و هەریر و باتاس و شەقلاوە و ئاکرێ و ئامێدی کە لەو هەموو شوێنانە دەسەلاتی ئینگلیز نوشستی دەهێنا. دواتریش (عەلی شەفیق)ی ناسراو بە (ئۆزدە میر) کە سەرهەنگ بوو لە لەشکری تورکی بەخۆی و مەفرەزەیەکی بچووکەوە بە یارمەتی و سەرکێشی کوردە لایەنگیرەکانی هاتە ڕەواندز و دەستی کرد بە چالاکی نواندن بۆ ئاراستەکردنی ئەو سیاسەتە ناوبراوەی تورکەکان[2].

هاتنی ئەو مەفرەزەیە پڕوپاگەندەی تورکەکانی بەهێزکرد و لە ئەنجامدا ڕۆژ بە ڕۆژ لایەنگیرانی ئۆزدەمیر زیاتر دەبوون و ئەویش سوودێکی زۆری لێ بینین بۆ فراوانکردنی سنووری چالاکیەکانی و هەولیدا ناوچەی تری کوردستان لە ژێر دەسەلاتی بەریتانیا دەربهێنێ و زیاتر پەلبهاوێ، لەم چوار چێوەیەدا لە (١٥)ی حوزەیرانی ١٩٢٢ ڕانیە بە یارمەتی یەکێك لە سەرکردەکانی پشدەر خرایە ژێر دەست و دواتر پڕۆپاگەندە و هەڕەشەی گرتنی (سلێمانی)یش بلاو بۆوە. دیارە

---

[1] شایانی باسە ئینگلیزەکان خۆشیان چاك ئاگاداری ئەو نارەزاییەی کورد بوون، بڕوانە بەلگەنامەی بەریتانی:
F.O371/ 6346, 26 August 1921 .

وەرگیراوە لە: ولید حمدی، م.س، ص١٢٩.

[2] ڕەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٥٤٩-٥٥٣" بۆ زانیاری زیاتر لەمەر ئەم ڕووداوانە بگەڕێوە بۆ: ئەحمەد تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا، ڕێکخستن و ئامادەکردن بۆ چاپ: جەلال تەقی، بەغدا ١٩٧٠.

بەرپرسانی بەریتانیش لەم شارە هەستیان بەم مەترسییە و لاوازی هەڵوێستی هێزەکانیان کرد بۆیە (سلێمانی)یان چۆلکرد و پاشە کشەیان کرد[1].

هەر لەو ساڵەدا کردارەکانی ئۆزدەمیر و کوردە لایەنگیرەکانی فراوانتر بوو، بەجۆرێك هەرەشەیان لە دەسەڵاتی بەریتانیا و حکومەتی عیراقی تازە دامەزراوودەستەمۆی ئەو لە ناوچەکانی کوردستانی باشوور دەکرد. لە بەرامبەر ئەو بار و دۆخەدا و بۆ سوود وەرگرتن لە پلە و پایەی شێخ مەحمود و دەسەڵاتی لەو ناوچانە ئینگلیزەکان ((بەهەمان هەنگاو هەڵسان کە پێش چوار ساڵ تورکە عوسمانییەکان لەگەڵ شێخ نابوویان، ئەوەبوو لە بەندیەکەی هیندستان ئازادکراو گوێزرایەوە بۆ کوێت دواتریش بۆ سلێمانی)) هەروەکو بەرپرسێکی بەریتانی خۆی وا دەڵێت[2]. هەروەها ئەو سیاسەتە نوێیەی بەریتانیا بە ئاشکرا لە بەڵگەنامە بەریتانیەکان روونکراوەتەوە[3].

لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ بە پێشوازی کردنێکی شاهانەی گەرم شێخ مەحمود گەڕایەوە سلێمانی و دەستکرا بە پێکهێنانی حکومەتێکی کوردی خۆجێی — کە بە یەکەم حکومەتی فیدرالی یان هەرێمی دادەنرێت لە کوردستانی باشووردا- لە گرنگترین هەنگاوەکانی بە ڕەسمی کردنی زمانی کوردی و هێنانەکایەی ئالاّ و دامودەزگا و لەشکر و پوول و ڕۆژنامەی تایبەت بەخۆی بوو[4].

---

[1] رەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٤٨٢-٤٨٤؛ کریس کۆچیرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩-٢٠ دا، و: محمد ریانی، چ١، تاران ١٣٦٩ هەتاوی، ل١١٥-١١٦.

[2] ب. هولت، م.س.، ص٤٩.

[3] بڕوانە: هـ.س.، ل، هەروەها F. O. 371\7782 16 November 1922 . وەرگیراوە لە: ولید حمدی، م.س.، ص١٥٨.

[4] یاداشتەکانی شێخ لەتیف، ل٨٨-٩٨، کریس کوچیرا، س.پ.، ل١١٨-١١٩.

ڕاپەڕینی دووەمی شێخ مەحمود:

زۆری پێ نەچوو سەرەتای بارگرژی لە نێوان شێخ و بەریتانیا سەری هەڵدا، ئەمیش بەهۆی ساردی بەریتانیەکان لە هەنگاوەکانیان بەرامبەر شێخ مەحمود لە لایەك و لە لایەکی تر لە ئەنجامی هەوڵەکانی حکومەتی بەغدا و هەندێ لایەنی عیراقی بۆ بە یەکجاری لکاندنی کوردستانی باشوور بە دەولەتی عیراق و ئەژمار کردنی دەڤەرەکانی سەر بە دەسەڵاتی شێخ مەحمود بە یەکەیەکی کارگێڕی ئاسایی لەم دەولەتە[1]. دیارە نوێنەری باڵای بەریتانیا لە بەغدا (پێرسی کۆکس) هەست بەم ساردیە دەکات بۆیە لە بروسکەیەکدا کە لە (١٦)ی تشرینی دووەمی ١٩٢٢ بۆ (لەندەن)ی ناردووە لە دەقەکەیدا داوا دەکات: ((بەیانێك دەربکرێت تێیدا هەردوو حکومەتی عیراق و بەریتانیا دان بە مافی کوردەکانی سنووری عیراق دا بنێن، چونکە بەیانێکی لەم جۆرە کاریگەریەکی بەهێزی دەبێت بۆ گورج کردنەوەی کوردەکان و ڕاکێشرانیان بەلای ئێمە [واتە بەریتانیا] و دەبنە چەکێکی بەهێز بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی چالاکی تورکەکان کە ئێستا بە دەستیەوە دەناڵێنین))[2].

دیارە شێخ مەحمودیش بەر لە هاتنەوەی بۆ سلێمانی لە بەغدا بەسەر زارەکی ئەو بەڵێنەی پێدرابوو لە بەرامبەر ئەو ئەرکانەی پێی سپێردرابوو کە بریتی بوون لە کردنە دەرەوەی تورکەکان و کۆتایی هێنان بە چالاکیەکانیان لە کوردستانی باشوور[3]. لە ڕاستیشدا زۆری پێ نەچوو ئەو بەیانە چاوەڕوانکراوە لە کانوونی

---

[1] لە ژمارە (١) و (٣)ی هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) کەلە (١٥)ی تشرینی دووەم و (٦)ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ لە سلێمانی دەرچووە، دوو گوتار بە پێنووسی (عارف سائیب) بلاوکراوەتەوە کە تیایدا وەڵامی چەند هەوڵێکی لەم جۆرە دراوەتەوە. بڕوانە: جەمال خەزنەدار (کۆکردنەوە و پێشەکی)، ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢-١٩٢٣، بەغدا ١٩٧٣، ل١٣.

[2] بڕوانە: ولید حمدی، م.س.، ص١٥٨.

[3] ڕەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٥٢٨ — ٥٣١؛ یاداشتەکانی شێخ لەتیف، ل٨٤-٨٥.

دووەمی ١٩٢٣ دەرچوو کە دەقەکەی بەم جۆرە بوو: ((هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا و حکومەتی عیراق دان بە مافی ئەو کوردانە دادەنێن کە لە سنووری عیراقدا دەژین بۆ پێکهێنانی حکومەتێکی کوردی لە نێو چوار چێوەی ئەو سنوورە و هیوا خوازن کە ڕەگەزە کوردیە جیا جیاکان بە خێرایی لە توانادا بگەنە ڕێککەوتنێك لە نێوان خۆیان لە بارەی مەسەلەی ئەو حکومەتەی کە دەیانەوێ پێکبهێنرێت، وە نێردراو بنێرن بۆ بەغدا بۆ گفتوگۆ کردن لە بارەی پەیوەندییەکان لەگەڵ حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا و عیراق))[1] هەر بۆ نیشاندانی نیاز پاکی بەریتانا کاپتن (لیچمان)ی بریکاری نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا بروسکەیەکی پیرۆزبایی بۆ شێخ مەحمود نارد و لە (٣٠)ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٢ شێخ وەڵامی ئەم بروسکەیەی دایەوە[2].

شایانی باسە لەم بەیانە ناوبراوەدا تێبینی ئەوەدەکرێت کە هەوڵدراوە کورد وەك نەتەوەی لە ڕەگەزی جیا جیا پێکهاتوو لە قەڵەم بدرێت نەوەك نەتەوەیەکی یەك ڕەگەز، هەروەها جێبەجێکردنی بەڵێنەکەش بەستراوەتەوە بە ڕێکەوتنی کوردەکان لە نێوان خۆیان کە دیارە ئەمەشیان کارێکی چاوەڕوانکراو نەبووە، کەواتە بەریتانیا دڵسۆز نەبوو لە دەرکردنی ئەم بەیانە و جێبەجێکردنی.

هەرچۆنێك بێت ئەم بەیانە و هەنگاوەکانی تری دواتر نەبوونە هۆی بەربەستکردنی ئەو بارگرژییە چونکە بەریتانیەکان دووبارە گومانیان لە نیاز و هەنگاوەکانی شێخ پەیداکرد، کاتێك بە پلەی (حکومدار) ڕازی نەبوو کە دانیان بۆی پێنابوو، بەڵکو خۆی کرد بە (پاشای کوردستان)، هەروەها لە هەوڵی ئەوەدا بوو سنووری دەسەڵاتی فراوان بکا، کەچی ئەوان ئەو ڕێگەیان پێنەدەدا، ئەوەتا

---

[1] F.O. 371\9009 ,1 January1923. وەرگیراوە لە: ولید حمدی، م.س.، ص١٦٠.

[2] لە هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) ژ (٧)ی بەرواری (٣٠)ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ هەردوو بروسکە بلاوکراونەتەوە. بڕوانە: جەمال خەزنەدار، س.پ.، ل٤١.

دوای فراوانکردنی دەسەڵاتی حکومەتەکەی شێخ مەحمود بۆ ناوچەکانی تری کوردستان لە (٢٠)ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٢ لە ژمارە (٥)ی هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) کە زمان حاڵی حکومەتی شێخ مەحمود بوو بەرچاو دەکەوێت[1]. بەڵکو بە کردار ئاڵای کوردستان لە ناوچەکانی (هەڵەبجە) و (چەمچەماڵ) و (ڕانیە) لە مانگی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ هەڵکرا[2]. لەم بارەیەوە بەرپرسێکی بەریتانی بە ڕوونی ئەوە دەدرکێنێت کە ((شێخ مەحمود دەستی کرد بە داواکردنی هەموو کوردستان و ویستی دەسەڵاتی بکشێت بەسەر ئەو ناوچە کوردیانەی کە پێشتر نوێنەری باڵای بەریتانیا ڕەتیکربۆوە بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی))[3]. دیارە دانووسانەکانی نێوان هەردوولا بۆ دیاری کردنی بارودۆخی حکومەتی کوردستان و ڕادەی دەسەڵاتەکانی هیچ ئەنجامێکی لێنەکەوتەوە. لە کۆتاییشدا ترسیان لەوە پەیدا کرد کە شێخ ببێ بە لایەنگیری تورك وپشتیان تێبکات، بە تایبەتی ئەوان ئاگاداری ئەم پەیوەندییە نهێنییەی نێوان شێخ و تورکەکان بوون کە دەیانویست بۆ لای سیاسەتی خۆیان ڕایبکێشن. هەموو ئەوانە وایان کرد کە بەرپرسانی بەریتانیا سستی بنوێنن لە جێبەجێکردنی بەڵێن و ئەرکەکانیان بەرامبەر شێخ. دیارە شێخ مەحمودیش هەستی بەمە کرد و ترسی ئەوەی لێ نیشت کە وەکو جاری پێشووی لێبکەن بۆیە لە دوای پشت و پەنا دەگەڕا[4].

لەو بار و دۆخە شێخ مەحمود بانگ کرایە بەغدا، دیارە ئەویش کە ئەو سەردانەی نەکرد لەبەر گومان پەیداکردنی لێیان، ئەمە کۆتایی هێنان بوو بە

---

[1] بڕوانە: هـ. س.، ل٣٥.
[2] ڕۆژی کوردستان (هەفتەنامە) ژ (٤) (٩٥ (٧) س (١٩٢٢) لە: هـ. س. ل٣١، ٣٦، ٤٤.
[3] ب. هولت، م.س.، ص٥٠.
[4] ڕەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٥٦٠-٥٦٩؛ جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية، ص٢٩، هەروەها بڕوانە: ب. هولت، م.س.، ص٥٠.

پەیوەندییەکانی لەگەڵ بەریتانیا و سەرەتای ڕاگەیاندنی ڕاپەڕینی دووەمی بوو لە دژیان، یەکەم وەڵام دانەوەی بەریتانیاش بۆردومانکردنی سلێمانی بوو بە فڕۆکە لە (٣)ی ئاداری ١٩٢٣[١] دوای ئەوەی ماوەیەك پێشتر لە سلێمانی پاشەکشەیان کردبوو[٢]. بەڵام شێخ مەحمود و شۆڕشگێران ورەیان نەڕووخا و بانگی جیهادیان داو لە خەبات بەردەوام بوون، کە جگە لە شێوازی چەکداری شێوازی ڕۆشنبیریشیان پەیڕەو دەکرد. هێزەکانی بەریتانیاش بە هاوبەشی لەگەڵ لەشکری عیراقی بە بەکارهێنانی فڕۆکە و چەکی قورس لە کۆتایی ئاداری ئەم ساڵە دەستیان بە کرداری سەربازی بەرفراوان کرد و توانیان بەشێکی گەورەی کوردستانی باشوور داگیر بکەنەوە، وە لە (٥)ی ئایار فەرمانی دەستپێکردنی هێرشێکی گەورەیان داو لە (١٦)ی ئەو مانگە توانیان بە یارمەتی چەند گروپێکی چەکداری کوردانی دەرەبەگی هەڵپەرست شاری سلێمانی داگیر بکەنەوە، بەڵام زۆری پێنەچوو شێخ مەحمود توانی بچێتەوە نێو ئەو شارە، کەچی ئەمجارەش ناچار کرا لە ١٩٢٤/٦/١٩ بە جێی بهێڵێتەوە و پەنا بباتە بەر شاخ و ئەشکەوتەکان بۆ ئەوەی لەوێوە برەو بە شەری پارتیزانی بدات[٣].

بەڵام دواتر بەهۆی سەختی بارودۆخی بەردەوام بوونی خەبات ناچاربوو ڕێکەوتننامەیەك لەگەڵ بەریتانیەکان و حکومەتی عیراقی ببەستێت کەلە ئەنجامدا ماڵ و مولکی تایبەتی خۆی بۆ گێردرایەوە لە بەرامبەر ئەوەی واز لە شەر بهێنێت و دەست لە سیاسەت وەرنەدات[٤] و لە دەرەوەی سنوور دانیشێت و لەرێگای سەرکار سەرپەرشتی مولکەکانی بکات. لە ڕاستیشدا شێخ پابەند بوو

---

[١] ولید حمدی، م.س.، ص١٦٧.

[٢] هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) ژ (١٥)، (٣)ی ئاداری ١٩٢٣، لە: جەمال خەزنەدار، س.پ.

[٣] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل ١٢٥-١٣٤، جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص١٣٠.

[٤] زنار سلوپی، م.س.، ص٧٦.

بەو مەرجانە تا ئالۆزبوونەوەی بارودۆخ لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٠ کە شێخی ناچار کرد هەمیسان وەك سەرکردەی بزووتنەوەی نیشتمانی کورد بێتەوە سەر شانۆ[١].

لە لایەکی تر پێش ئەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود بە تەواوی خامۆش بێتەوە، بەریتانیا لەسەر ئاستی نێو دەولەتی هەوڵی یەکلا کردنەوەی کێشەی کوردستانی باشووری دەدا، هەرچەندە بەرپرسانی بەریتانی دەیانزانی کە ((زاراوەی عەرەب)) پێشتر و هەمیشە لەلای کورد ووشەیەکی ناحەزە، وە هەر حکومەتێکی عەرەبی دەبێتە جێگەی رق و کینەی کوردەکان هەرچەندە لە فەرمانڕەوایی کردندا دادوەرانە بێت))[٢] بەڵام بەریتانیا بەهۆی پاڵنەری ستراتیجی و ئابووری[٣]. هەموو هەوڵەکانی خۆی خستە گەڕ بۆ ئەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ بەلای عێراقدا بشکێتەوە و کوردستانی باشوور بەم دەولەتە نوێیەدا بلکێنرێت، تا لە ئاکامدا لە ١٦/١٢/١٩٢٥ بڕیاری (کۆمەڵەی گەلان) سەبارەت بەم کێشەیە بەو ئاراستەیەی کە بەریتانیا دەیویست دەرچوو[٤].

بەڵام دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود مانای دەستبەردانی کورد نەبوو لە خەباتی دژایەتی کردنی لکاندنی کوردستانی باشوور بە دەولەتی عێراق، ئەوەتا یەکێك لە ڕاپۆرتەکانی هەواڵگری بەریتانی ناوچەی هەولێر و سلێمانی کە دەگەڕێتەوە بۆ کانوونی یەکەمی ١٩٢٧ دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی سیاسی کوردی بە نێوی (هەڵستان و بڵندی کوردستان) بە دیار دەخات، ئەم کۆمەڵەیە لە

---

[١] ب. هولت، م.س.، ص٥٠.

[٢] مرکز حفظ الوثائق، ج١ (سري ومکتوم) المرجع جو ٤١١/٢٢، مرفق رقم ١٥، ١ کس/ام ٤٥٨٣، وەرگیراوە لە: عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكردية التحررية، ط١، اربيل ٢٠٠١، ص ٥٣-٥٤.

[٣] لە بارەی هەندێك لەو پاڵنەرانە بڕوانە: روبرت اولسن، المسألة الكردية في العلاقات التركية الايرانية، ت: محمد احسان، منشورات آراس، اربيل ٢٠٠١، ص١٥-٢٠.

[٤] فاضل حسين، کێشەی ویلایەتی موسڵ، و: محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاك، چ١، سلێمانی ١٩٩٩، ل٢٤٠.

بەياننامەيەكدا بە ڕاشكاوی ڕادەگەيەنێت كە: ((هەرگيز و لە هەر كاتێكدا دەسەڵاتی عەرەب لە ژێر ناوی حكومەتی عيراقی نايەتە قەبولكردن))و تەنانەت سەركۆنەی ئەو كەسێتييە كورديانە دەكات كە مامەڵە لەگەڵ حكومەتی بەغدا دەكەن[1].

بەرخودانی كۆتايی شێخ مەحمود

بڕياری (كۆمەڵەی گەلان)ی سەبارەت بە كێشەی موسڵ وەك قەرەبوو كردنەوەی پێشێل كردنی مافی نەتەوايەتی كورد هەندێ بەرژەوەندی بۆ كورد لە چوارچێوەی عيراقدا تەرخانكردبوو، كە دواتريش لە پەيماننامەی ساڵی ١٩٢٦ی نێوان عيراق و بەريتانيا – كە بۆ جێبەجێ كردنی بڕيارەكە بەسترا – جێگەی كرابۆوە. ئەويش لەوە زياتر نەبوو كە لە ناوچەكانی كوردستان دادگا و خوێندن بە كوردی بێت و كەسانی كورد لە كارگێڕی و فەرمانگەكانی ناوچەكەدا دابنرێن[2]. بەڵام زۆری پێ نەچوو ئەم جياوكە كەمانەش كەوتنە بەر مەترسی كاتێك مقۆ مقۆی بەستنی پەيماننامەيەكی نوێ لە نێوان عيراق و بەريتانيا بۆ كۆتايی هێنان بە ئينتيدابی بەريتانی بڵاوبۆوە. لە بەرامبەر ئەمەدا نوێنەرانی كورد لە پەرلەمانی عيراقی چەند ياداشتێكيان پێشكەش بە سەرۆك وەزيرانی عيراق و نوێنەری باڵای بەريتانيا لە بەغدا كرد بۆ داواكردنی مافەكانی كورد و فەرامۆش نەكردنی لەو گۆڕانكارييە چاوەڕوانكراوەدا، بەڵام هيچ ئاكامێكی نەبوو[3].

لە (٣٠)ی حوزەيرانی ١٩٣٠ حكومەتی عيراق و بەريتانيا پەيماننامەيەكی نوێيان مۆركرد لە نۆزدەی تەموز دەقەكەی لە ڕۆژنامەكان بڵاوكرايەوە، كە تيايدا بەريتانيا بەڵێنی دابوو پاڵپشتی عيراق بكات بۆ ئەوەی لە ساڵی ١٩٣٢ ببێتە

---

[1] دائرة السجلات العامة، ق٢، وزارة الطيران، ٤١٢/٢٣، اكس / ام ٤٥٨٣، (١٨) و (١٩) وەرگيراوە لە: عبدالفتاح البوتاني، م.س.، ص ٥١٣–٥١٦.

[2] فاضل حسين، س.پ.، ل٢٣٠–٢٣٤.

[3] بڕوانە دەقی ياداشتەكان لە: عبدالفتاح البوتاني، م.س.، ص٥٥–٦٤.

ئەندام لە (کۆمەڵەی گەلان) وەك ولاتێکی سەربەخۆ و لەو بەروارەدا بەریتانیا هەموو بەرپرسیاریەتیەکانی ئینتیدابی لەو ولاتە کۆتایی پێ بێت[1]. بە ڕاگەیاندنی ئەم پەیماننامەیە بێ ئومێدی و نیگەرانی نێوەندە نیشتمانیەکانی کوردستانی باشووری داگرت، بە تایبەتی کە لەو پەیمانەدا هیچ ئاماژەیەك بەو مافانەی کورد نەدرابوو کە چاوەڕوان دەکرا، لە ئەنجامدا نارەزایی کورد چەندەها شێوازی وەرگرت.

شاری سلێمانی بووە مەڵبەندی ئەو نارەزاییانە و لە (٦)ی ئەیلولی ١٩٣٠ خۆپیشاندانێکی بەرفرەوانی بە خۆوە بینی، بەلاّم پیاوانی حکومەت لە پۆلیس و لەشکر تەقەیان لە خۆپیشاندەران کرد و لە بەیەکدادانێکی نا هاوتادا دەیەها کەس کوژرا و بریندار کرا و ژمارەیەکی زۆریش لەبەندیخانە ئاخنران[2]. ئەمە بووە ڕۆژی ڕەشی شەشی ئەیلول کە بە ڕۆژێکی بە ناوبانگ و لاپەرەیەکی ڕوناکی خەباتی ڕزگاری کورد دەژمێردرێت.

شێخ مەحمود هەرچەندە لە گوندی (پیران)ی ئەو دیو سنوور بوویەلاّم خۆی پێ نەگیرا و لە (١٧)ی ئەیلول نامەیەکی نارەزایی بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لە عیراق نارد تێیدا بە توندی ڕقی خۆی دەربڕیبوو بەرامبەر ئەو قەسابخانەیەی کە لەشکری عیراق لە سلێمانی ئەنجامی دابوو، وە ئەوەشی کردبووە بەڵگە بۆ پێکەوە نەژیانی کورد و عەرەب. لە کۆتاییشدا گوتبووی: ((بە نێوی ئەو میللەتە ئارییە هەموو کوردەکان داواتان لێ دەکەین کە ڕزگار بکرێن و لە عەرەب جوێیان بکەنەوە و لەژێر پارێزگاری بەریتانیا دابنرێن))[3]. بێگومان ئەمەش بەڵگەیەکی ئاشکرایە لەسەر ڕوونی ئامانجی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود کە بریتی بوو لە (جیا بوونەوە لە عیراق و دامەزراندنی قەوارەیەکی کوردی).

---

[1] ابراهيم خليل احمد و جعفر عباس حميدي، تاريخ العراق المعاصر، الموصل ١٩٨٩، ص٧٠.

[2] ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب٣، بەغدا ١٩٧٣، ل٨٢-٨٣، کریس کوچیرا، س.پ.، ل١٨٥.

[3] F.O. 371\14523 وەرگیراوە لە: ولید حمدی: م.س.، ص٢٢٩.

کاتێ ئەو نارەزاییانە وەڵامێکی ئیجابییان نەبوو شێخ مەحمود لە ڕۆژی (٢٩)ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٠ هاتەوە ناو سنووری عیراق، دیارە نەخشەی ڕاپەڕینێکی فراوانی کێشابوو، ئەمەش لەو نارەزایی نامە دەردەکەوێ کە لە (٣٠)ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٠ بۆ (کۆمەڵەی گەلان)ی نارد و ڕوونی کردەوە کە چیتر ناتوانرێ بەربەستی کورد بکرێ لەبەرپەرچدانەوەی ئەو ڕاوە دونان و ستەمکارییانەی دەکرێنە سەری، هەروەها لەو نامەیەدا داوا لە بەریتانیا کرابوو لەو پێشهاتە چاوەروانکراوانەدا بێلایەن بوەستێ[1]. ئەوە بوو شێخ دووبارە پەنای بردەوە بەر ڕاپەڕین و ژمارەیەکی زۆر لە کوردە شۆڕشگێرەکانی لەدەور کۆ بۆوە و دەستکرا بە چالاکی شۆڕشگێری و هەوڵدان بۆ فراوان کردنی سنووری ڕاپەڕینەکە. لە بەرامبەر ئەو پێشهاتانە حکومەتی عیراق دەستی کرد بە ناردنی لەشکر بۆ ناوچەکە، لەم لایەنەش هێزەکانی بەریتانیا یارمەتیدەری بوون. سەرباری ئەوەش خەباتکارە کوردەکان توانیان لێدانی بەهێز ئاراستەی ئەو هێزانە بکەن و چەند ناوچەیەکیان ڕزگار کرد لەوانە (پێنجوین) لە (٣)ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠ و (خورماڵ) لە (٩)ی کانونی دووەمی ١٩٣١ هەروەها ناوچەی تریش[2] ڕزگارکرا. لە یەکێك لە گرنگترین لاپەرەکانی ئەم ڕاپەڕینە شەڕی (ئاوباریك) بوو لە (٥)ی نیسانی ١٩٣١ لە مەڵبەندی (کفری) کە توانیان ڕووبەڕووی هێزێکی گەورەی حکومەتی عیراقی ببنەوە لەگەڵ ئەوەی فڕۆکەکانی بەریتانیاش بەسەریانەوە بوون. شایانی باسە لەم ڕاپەڕینەدا هەوڵی رزگارکردنی شاری (کەرکوك)یش درا[3].

---

[1] جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص١٧١–١٧٢.

[2] وليد حمدي، م.س.، ص٢٣١.

[3] ئەحمەد خواجە، س.پ.، ب٣، ل٨٥، ٩٢-٩٥.

بەڵام لە کۆتاییدا ئەو ڕاپەڕینەش بە هۆی زەبر و زەنگی داگیرکەران لە ئایاری ١٩٣١ بە خۆبەدەستەوە دانی شێخ مەحمود کۆتایی هات کە دواتر ڕەوانەی خوارووی عیراق کرا[1] بەڵام دیارە خەباتە ئەپساوەکەی شێخ مەحمود تەنانەت سەرنجی دوژمنەکانیشی ڕاکێشاوە، ئەوەتا بەرپرسێکی بەریتانی خۆی دەڵێت: ((شێخ مەحمود بە ئازایەتی و مەردانە جەنگا، دەبێ دان بەوە دابنێین کە سەرباری گیروگرفتی کەمی ژمارە و چەك و نەبوونی ڕێکخستن بەڵام ئەو شایستانە جەنگا))[2].

ڕاپەڕینی شێخ ئەحمەدی بارزان

هاوکات لەگەڵ ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود ڕاپەڕینێکی تری چەکداری لە ئارادابوو ئەویش لە ناوچەی بارزان، شێخ ئەحمەدی بارزانی یەکێك بوو لە سەرکردە سەرسەختەکانی کوردستانی باشوور کە لە ساڵانێکی زووەوە دژایەتی دەسەڵاتی بەریتانیا و دواییش حکومەتی عیراقی دەکرد و لە هەوڵی بەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتیەکان دابوو، لە ڕاستیشدا ناوچەی بارزان تا ئەوکاتە لە ڕووی کردارییەوە نیمچە سەربەخۆ بوو[3]. سەرەڕای ئەمەش شێخ ئەحمەد یارمەتی کرداری پێشکەش بە ڕاپەڕینی ئارارات[4] دەکرد لە کوردستانی باکوور بە گوتەی هەندێ لە سەرچاوەکان[5].

---

[1] زنار سلوپی، م.س.، ص٧٧، کریس کوچیرا، س.پ.، ل١٨٨.

[2] ب. هولت، م.س.، ص٥٠.

[3] جلیلی جلیل واخرون، الحرکة الکردیة، ص١٧٥.

[4] لە بارەی ئەم ڕاپەڕینە بگەڕێوە بۆ: ئیحسان نوری پاشا، ڕاپەڕینی ئاگری، و: ئەرسەلان بایز، چ١، هەولێر ١٩٩١.

[5] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل١٩٣.

دیاره حکومەتی عیراق ئامادە نەبوو تاسەر خۆی لەڕاست بێدەسەڵاتی لە ناوچەی بارزان بێدەنگ بکات بۆیە لە ساڵی ١٩٣١ بڕیاریدا دەزگاکانی حکومەت و بارەگای پۆلیس لەوناوچەیە دامەزرێنێت، بەڵام ئەم بڕیارە لە لایەن شێخ ئەحمەدەوە بەرپەرچدرایەوە، کەمکوڕ بوو لەسەر پاراستنی سەربەخۆیی ناوچەکە و ملکەچ نەکردنی بۆ دەسەڵاتی بەغدا. بۆیە حکومەتی بەغدا بەهۆی خەریك بوونی بە دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود ئەم کارەی بۆ داهاتوو دواخست. کەچی لەگەڵ ئەوەش بەتەواوی مەسەلەکەی پشت گوێ نەخستبوو، بەڵکو کەوتبووە بەکارهێنانی شەڕی دەروونی و پڕوپاگەندە. دەسەڵاتداران ئەوەیان بڵاو دەکردەوە کە شێخ ئەحمەد وازی لە ئیسلام هێناوە و خەلکەکەی هاندەدات بۆ بە (گاور – کافر) بوون. لەمەشدا مەبەستیان جۆشدانی هۆزە کوردەکانی دەوروبەر بوو بۆ دژایەتی کردنی بزاڤی بارزان[1] دیارە لەم لایەنە هەندێك سەرکەوتن بەدەستهات، ئەوەبوو توانرا ناکۆکی بخرێتە نێوان بارزانییەکان و شێخ ڕەشیدی لۆلان[2] و لەئەنجامدا بەیەکدادان لە نێوانیاندا ڕوویدا. دواتریش حکومەت دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود لە ئایاری ١٩٣١ دەستی واڵابوو بۆ وەرچەرخان بەلای بارزان[3].

---

[1] عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ج٣، ص١٨٠: ئەحمەد خواجە، س.پ.، ب٣، ل١٠٩.

[2] شێخی تەریقەتی سۆفی ناوچەی برادۆستە، لەپاڵ کوردستانی باشوور ژمارەیەکی زۆر مریدی هەبوو لە هەردوو کوردستانی باکوور و ڕۆژهەڵاتیش، لە ڕووداوەکانی مێژووی هاوچەرخی کوردستانی باشووردا ڕۆڵی هەبوو بە تایبەتی لە دژایەتی کردنی بزاڤەکانی بارزان، بڕوانە: میڤان عارف عبدالرحمن بادی، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان الجنوبية (العراق) ١٤ تموز ١٩٥٨ – ٨ شباط ١٩٦٣، رسالة ماجستير، كلية الآداب جامعة صلاح الدين– اربيل، ٢٠٠٢، ص٦٢–٦٤.

[3] کریس کۆچێرا، س.پ.، ل١٩٥؛ عزيز الحاج، م.س.، ص١١٩.

چەندەها بەیەکدادانی خوێناوی لە نێوان هێزەکانی عیراق و ڕاپەڕیوان ڕوویدا کە بەرگری و چالاکی دیاریان نواند بە تایبەتی لە تشرینی دووەمی ١٩٣١، کە شێخ ئەحمەد بە هێزەکانی هێرشی کردە سەر دامەزراوە حکومیە عیراقیەکان لە بارزان و مێرگەسۆر[١]. بەڵام هێزی ئاسمانی بەریتانی ڕۆڵێکی کاریگەری هەبوو لە پشتیوانی کردنی عیراق و گەیاندنی زیانی گیانی و ماڵی گەورە بە بارزانیەکان و گوندەکانیان، ئەوەتا ڕۆژنامەی (تایمز)ی لەندەنی لە (٨)ی حوزەیرانی ١٩٣١ ڕایگەیاند کە فڕۆکەکانی بەریتانیا لە ماوەیەکی کەم لە (٧٩) گوندی کوردنشین (١٣٦٥) خانوویان وێران کردووە و ژمارەیەکی زۆری خەڵکیان کوشتووە. دڕندەیی ئەو بۆمبارانە بووەتە هۆی نائڕەزایی خەڵکی ئینگلتەرا و تەنانەت نارەزایی نوێنەری باڵای پێشووی ئەو وڵاتە لە بەغدا (هنری دۆبس)یشی گرتەوە[٢]. تا لە ئەنجامدا لە (٢٢)ی حوزەیرانی ١٩٣٢ شێخ ئەحمەد و چەکدارەکان ناچاربوون خۆیان بدەنە دەست دەسەڵاتدارانی تورکیا کە دوای چەند ڕۆژێك لەوێ دەرگای زیندانیان لە ڕوو داخرا، بەڵکو زیاتر لەمەش زۆربەی هەڤاڵانی شێخ دوای ماوەیەك درانەوە دەست حکومەتی عیراق و دواجاریش لە بەهاری ساڵی ١٩٣٣ شێخ ئەحمەدیش دووچاری هەمان چارەنووس بوویەوە[٣]. شایانی باسە ئەم هەڵوێستە نامرۆڤانەی تورکیا یەکێك بوو لە بەروبوومەکانی ئەو هاریکارییەی کە لە نێوان تورکیا لە لایەك و بەریتانیا و عیراق لە لایەکی تر هاتبووە ئاراوە دژی کورد و بزاڤە ڕزگاریخوازەکەی، بە پێی پەیماننامەی (٥)ی حوزەیرانی ١٩٢٦ کە لە نێوان وڵاتە نیو براوەکان مۆرکرابوو[٤].

---

[١] ولید حمدی، م.س.، ص٢٣١.

[٢] بڕوانە: حسین مدنی، کردستان / بررسی وتحلیل نهضت های آزادیبخش ملـی در کردستان، (بێ شوێنی چاپ) ١٣٥٧ هەتاوی، ص٥١.

[٣] جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژووی کورد، چ١، سلێمانی ١٩٩٩، ل٦٦، هەروەها بڕوانە: عبدالفتاح البوتاني، م.س.، ص٥٢٧.

[٤] جەبار قادر، س.پ.، ل٥٩.

ڕاپەڕینەکانی دوای سەربەخۆ بوونی عیراق لە ساڵی ١٩٣٢

هەرچەندە دوای دامرکاندنـەوەی ڕاپـەڕینی بـارزان دەسـەڵاتدارێتی حکومـەتی عیراق لەوناوچانەدا دامەزرا، بەڵام ئەم کارە زۆر جێگیر نـەبوو، بـەهۆی دووبـارە دەستپێکردنەوەی خەبات لەلایەن بارزانیەکان ماوەیـەك بـە سـەرۆکایەتی (شـێخ محەمەد سەدیق) و (مەلا مستەفا بارزانی) کە لە کـانوونی یەکـەمی ١٩٣٢ لـە تورکیا گەرابوونەوە و چالاکی پارتیزانیان دژی حکومەت ئەنجام دەدا لەو ناوچانە. ئینجا دوای دەستگیرکرانیان لە سەرەتای ساڵی ١٩٣٤[1] (خەلیل خۆشەوی) کـە لە خزمانی بارزانی بوو ئاڵای رزگاری میللەتی کوردی بەرزکردەوە و دەستی کـرد بە پێکهێنانی گروپە چەکداریەکان، دوای دەستپێکردنی هێرش بۆ سەر بنکەکانی پۆلیس، توانرا هەموو مەڵبەندەکانی دەسـەڵاتی حکومـەت لـە بـارزان دەسـتی بەسەر دابگیرێ، حکومەتی عیراقیش کە لە خۆی ڕانەدیت بـە تـەنیا ڕوویـەڕووی ئەم ڕاپەڕینە ببێتەوە دەستی کرد بە دانووساندن لەگەڵ بەرپرسـانی تورکیـا، لـە ئەنجامدا هەردوولا هاوبەشیان کرد لە هێرش بردنە سەر کـوردە شۆڕشـگێڕەکان و توانیان هەر لە کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٥ هێزە سـەرەکیەکانیان لەناوببـەن، بەڵام تا بەهاری ١٩٣٦ بەتـەواوی ڕاپەڕینەکـە سـەرکوت نەکرایـەوە. دواتـریش سەرکردەی ڕاپـەڕین خـەلیل خۆشـەوی کەوتـە دەسـت و لـە ئاداری ١٩٣٦ لـە سێدارەدرا[2].

شایانی باسە شێخ ئەحمەدی بارزان و ئەندامانی تری بنەماڵەکەی کە لە شـاری موسڵ بوون لەکاتی سەرهەڵدانەکەی خەلیل خۆشەوی، بـەوە تاوانبـار کـران کـە پەیوەندیان هەیە بەم ڕووداوانە بۆیە گوازرانەوە بۆ باشـووری عـیراق ئینجـا دوای

---

[1] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل١٩٨-١٩٩.

[2] جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص١٧٨-١٧٩.

دامرکاندنەوەی بزاڤەکە بەتەواوی هێنرانەوە بۆ سلێمانی و خێزانەکانیشیان بۆ بردران[1].

هەر لەو ماوەیەدا و لە هاوینی ١٩٣٤ بزووتنەوەیەکی چەکداری لەلایەن جوتیارە کوردەکانی ناوچەکانی سەر سنووری ئێران ڕوویدا بەڵام حکومەت زۆر دڕندانە لە نێوی برد و دەستی کرد بە ڕاوەدوونانی ئەو کوردانە کە پەنایان بردبوو بۆ ئێران[2].

لە لایەکی تر دەبینین دەسەڵاتدارێتی حکومەتی عیراقی نوێ وا بە ئاسانی بەسەر کوردە ئێزیدیەکانیش نەسەپێنرا، لە ئەنجامی سەپاندنی یاسای سەربازگرتنی بە زۆری کە لە مانگی ئەیلولی ١٩٣٥ هەوڵدرا لە (ژەنگار - سنجار) پەیرەو بکرێ، کوردە ئێزیدیەکانی ئەوێ ڕاپەڕین و ملیان بۆ ئەو هەنگاوە کەچ نەکرد، بە چەکەوە ئامادە بوون بەرگری بکەن بەڵام لە (١)ی تشرینی یەکەم بە بزواندنی هێزێکی گەورەی نیزامی و بەکارهێنانی فڕۆکەدەستکرا بە داپلۆسینی ئەو کوردانە. بەهۆی نا بەرامبەری ژمارەیەکی زۆر لە ئێزیدیەکان کوژران کە دەگەیشتە زیاتر لە (٢٠٠) کەس و ژمارەیەکیش بریندار و ئاوارە بوون، هەروەها ناوچەکەش زۆری خاپوورکرا، شایانی باسکردنە بەرگری کەرانیس توانیان لە ڕیزی هێرش بەران چەند نیشانەیەك بپێکن، بەڵام لە (١٧)ی تشرینی یەکەم بەیانی زاڵبوونی حکومەت بەسەر ئەو بارودۆخە خوێندرایەوە[3].

---

[1] بڕوانە دەقی ڕاپۆرتی موتەسەریفی لیوای موسڵ لەمەڕ ڕاپەڕینی بارزان لە: عبدالفتاح البوتاني، م.س. ص ٥٣٤-٥٣٦.

[2] جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص١٧٨.

[3] ئەحمەد خواجە، س.پ.، ب٣، ل٣٤-٣٦.

ئەو ڕاپەڕینانەی دوایی هەموویان ڕاپەڕینی ناوچەیی و سنوور تەسك بوون، بەڵام لە ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیدا لە کوردستانی باشوور ڕاپەڕینێکی گرنگ ڕوویدا کە دەتوانرێ ناوی شۆڕشی کوردستانی باشووری لێبنرێ، ئەویش شۆڕشی ساڵی (١٩٤٣)یە بە سەرۆکایەتی مستەفا بارزانی، کە درێژکراوەی ڕاپەڕینەکانی پێشووە و هەمان هۆکار و پاڵنەر کاریان تێکردووە، کە خۆیان لە هەستی نەتەوایەتی و سیاسەتە چەوتەکانی دەسەڵاتی بەغدا بەرامبەر کوردستان بە گشتی و ناوچەی بارزان بەتایبەتی دەنوێنن. ناوبراو دوای ئەوەی بە سوود وەرگرتن لە بارودۆخی جەنگی جیهانی توانی بە یارمەتی پارتی (هیوا)[1] لە شاری سلێمانی – کەلەژێر چاودێری دا بوو – ڕابکات، لە ١٩٤٣/٧/٢٨ گەیشتەوە بارزان و لە ئەیلولی ئەو ساڵە بە لە نێو بردنی بنکە و بارەگاکانی پۆلیسی حکومەت لە ناوچەی بارزان ئەم شۆڕشەی دەست پێکرد[2] و دواتریش بە پشتگیری لێکردنی لە لایەن پارتی (هیوا) بایەخ و گرنگیەکی زیاتری وەرگرت[3]. چونکە ئەو پشتگیرییە لە لایەك ڕەمزی پاڵپشتی بزاڤی نیشتمانی کورد بوو بۆ

---

[1] ئەم پارتە لە ساڵی ١٩٣٩ دامەزراوە و (ڕەفیق حلمی) بوو بە سەرۆکی کە ڕێبەرایەتی خەباتی کوردی کرد تا ساڵی ١٩٤٥ و دروشمی خودموختاری هەڵگرتبوو. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: فەیسەل دەباغ، حزبی هیوا و شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان، چ١، هەولێر ١٩٩٧، هەروەها:د.اسماعیل شکر رسول،اربیل/ دراسە تاریخیە فی دورها الفکری والسیاسی(١٩٣٩-١٩٥٨)اربیل ٢٠٠٣،ص١٢٠ ومابعدها.

[2] عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری عیراق، چ١، بەغدا ١٩٥٩، ل١٧٣.

[3] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل ٢٣١-٢٣٣، ادگار اوبلانس، الثورة الکردیة، ت: فیصل دباغ، جریدە (خەبات) ع(٧٨٢).

ئەم ڕاپەڕینە و لە لایەکی تر بووە هۆی گرێدانی خەباتی سیاسی بە ڕاپەڕینی چەکداری بە شێوەیەکی بەتینتر. لە کاتێکدا هەموو ڕاپەڕینەکانی پێشتر زیاتر بەرجەستە بوونی خەباتی چەکداری کوردی بوون نەك سیاسی. لە ئەنجامی ئەوەدا دەتوانین ئەم شۆڕشە بە خاڵێکی وەرچەرخان دابنێین لە بزافی ڕزگاریخوازی کوردستانی باشوور.

دیاربوو کات و ساتی هەڵایسانی ئەم شۆڕشە کە ساڵانی جەنگی جیهانی بوو ئەویش هەلومەرجێکی هەستیار بوو بەلای بەریتانیا، ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تر لاوازی هەڵوێستی هێزەکانی حکومەتی عیراق بەرامبەری وایکرد کە بەرپرسانی بەریتانی مەترسی لەو شۆڕشە پەیدا بکەن، بۆیە دەستیان کرد بە هاندانی بەرپرسانی عیراقی بۆ کۆتایی هێنان بەمەسەلەکە لەڕێگەی ئاشتی و گفتوگۆکردن. هەر هیچ نەبێت لە پێناو سوود وەرگرتن لەکات. ئەم بۆچوونەش لە بەڵگە نامە بەریتانیەکان ڕوونکراوەتەوە[1]. لە ئەنجامدا دانوساندن دەستی پێکرد و حکومەتی عیراقی ناچار بوو ڕێکەوتننامەیەك لەگەڵ شۆڕشگێرانی کورد مۆر بکات، کە لە گرنگترین خاڵەکانی بریتی بوو لەمانەوەی ئەو ناوچانەی کە ڕزگارکراوە بە دەست شۆڕشگێڕەکانەوە، وەبەردەوام بوونیان لە هەڵگرتنی چەکەکانیان و ئازادکردنی گیراوەکان و بەڕێوەبردنی ناوچە کوردیەکان لەلایەن خۆیان، سەرباری هەندێك خاڵی تری پەیوەندار بە یارمەتی و ئاوەدانکردنەوەی ناوچە کوردیەکان[2].

---

[1] (F.o. 371/ 35013, 16 Dec. 1943). وەرگیراوە لە: ولید حمدی،م.س.، ص٢٤٠.

[2] لەبارەی گفتوگۆکانی نێوان بەرپرسانی عیراقی و ڕاپەڕیوانی کورد و دەرەنجامەکانی بڕوانە: معروف جیاووك، مأساة بارزان المظلومة،ط٢، اربیل ٢٠٠١ص١٢٠-١٢٦، شایانی باسە دانەری ئەم کتێبە نزیك بوو لەم ڕووداوانە وتەنانەت بەشداری تێدا هەبوو.

لێره ئەگەر هەڵوەستەیەك لەسەر ئامانجەكانی ئەم شۆڕشە بكەین، له خاڵەكانی ڕێكەوتننامەكە تێبینی دەكەین كە داواكاری كورد لە (ئۆتۆنۆمی)یەكی سنووردار تێپەڕناكات. بێگومان ئەمەش سەرەتای قۆناغێكی هەڵكشانە لە بزاڤی نیشتمانی ئەم بەشەی كوردستان لە ڕووی دروشم و ئامانجەكانەوە، كە لە كۆتایی سییەكان و سەرەتای چلەكانەوە دەست پێدەكات، چونكە وەك لە لاپەڕەكانی پێشوو بۆمان بە دیاركەوت زۆربەی ڕاپەڕینەكانی سالآنی پێشوو دروشمی سەربەخۆییان هەڵگرتبوو بە تایبەتی ڕاپەڕینەكانی شێخ مەحمودی حەفید. دیاره ئەم هەڵكشانەش دەگەڕێتەوە بۆ هەڵومەرجی خۆیی (ذاتي) و بابەتیانەی (موضوعي) بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردستان لەو ماوەیەدا، سەبارەت بە هەڵومەرجە خۆییەكان دەكرێ ئاماژە بەو بێ ئومێدییە بكرێ كە نێوەندە نیشتمانیەكانی كوردستانی باشووری گرتەوە لەو ماوەیەدا لە ئەنجامی هەرەس هێنانی هەموو ڕاپەڕین و هەوڵەكانی پێشوو، ئەمە لەلایەك لە لایەكی تر ئەقلی كوردستانی بوون بەرەبەرە لە هزری كورد دەپوكایەوە و (عیراقچێتی) ڕیشەی دادەكوتا، بە تایبەتی كە نەوەیەكی نوێی كورد پێگەیشت و چاوی كردەوە كوردستانی لەناو سنوری عیراقدا بینی. هەڵومەرجە بابەتیەكانیش خۆیان لە سەقامگیربوونی دەولەتی عیراق و چەسپانی سنووره نێو دەوڵەتیەكەی دەنواند، سەرباری هەڵوێستی دوژمنكاریانەی وڵاتە هەرێمی و زلهێزەكان بەرامبەر بزاڤی ڕزگاریخوازی كورد. لە ئەنجامی هەموو ئەمانە هێزە نیشتمانیەكانی كوردستان بە ناچاری دانیان بە (ئەمری واقیع) دانا و هەوڵیاندا لە چوارچێوەی عیراقدا مافەنەتەوایەتیەكانیان دەستەبەر بكەن.

سەرەڕای ئەمە سەرچاوەكان بەدیاری دەخەن - هەروەها لە ڕووداوەكانی دواتریش بەدیار كەوت- كە ڕازیبوونی دەسەلآتدارانی حكومەت بەم خاڵانەی ڕێكەوتننامەكە بە ئومێدی ئەوە بوو كە لە دوارۆژدا لە ڕێگەی خۆ گرانكردن و

جێبەجێ نەکردن بتوانرێ خۆ لەو ڕێکەوتننامەیە ڕزگاربکرێ[1]. بەڵام لەو ماوەیەدا لەبەر بارودۆخی جەنگ و زیاتر هەستیار بوونی مەسەلەی کورد بە تایبەتی لەو کاتانەدا کە لەشکری سوری سۆڤیەتی لە کوردستانی ڕۆژهەڵات و ئازەربێجان هەبوونی هەبوو، وە پەیوەندیەکانی سۆڤیەت و بزوتنەوەی نیشتمانی کوردستانی ڕۆژهەڵات بۆ بەرپرسانی بەریتانیا و عیراق زانراو بوو، بۆیە بۆ ماوەیەك بەردەوام بوون لەسەر ئەو ڕێکەوتننامەیە[2].

دیارە ڕێبەرانی شۆڕش و بارزانیش ئاگاداری ئەم مەسەلەیە بوون بۆیە لە خۆ ئامادەکردن دابوون، لەو چوارچێوەیەدا و بۆ بەدیهێنانی هاوئاهەنگی پێویست لە شوباتی ١٩٤٥ (لیژنەی ئازادی) پێك هێنرا بە سەرۆکایەتی مستەفا بارزانی و حەوت ئەفسەری عیراقی کورد[3] کە هاتبوونە نێو شۆڕش. بەرنامەی کاری ئەم لیژنەیە بریتی بوو لە یەکخستنی هەوڵ و تواناکانی هەموو هێز و ڕێکخراوە کوردیەکان و ئاشناکردنی ڕای گشتی بە کێشەکەیان و پێکهێنانی لەشکرێکی نیزامی بۆ بەرگری کردن لە مافەکانی کورد. لە ئەنجامی چالاکیەکانی ئەم لیژنەیە زۆر لایەن و باڵی نیشتمانی کوردی پشتگیریان بۆ ڕاپەڕین دەربڕی. لە نێویاندا پارتی (شۆڕش)[4] هەروەها پارتی (هیوا)ش دەستی بە هاریکاری کردنی

---

[1] Longrigg, S. H., Iraq 1900 to 1950, P326.

[2] مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، كردستان ١٩٨٦، ص٤٦–٤٨.

[3] سەبارەت بەناوی ئەو ئەفسەرانە بڕوانە:عزيز حسن البارزاني،الحركه القوميه الكرديه التحرريه فی كوردستان العراق ١٩٣٩-١٩٤٥،دهۆك ٢٠٠٢،ص١٩٦،١٨٣.

[4] لە پایزی ١٩٤٥ ژمارەیەك کەسایەتی کۆمۆنیستی کورد لە (پارتی کۆمۆنیستی عیراق) جیا بوونەوە و پارتێکیان پێکهێنا بەناوی (حزبی شوعی لە کوردستانی عیراق) کە بە (شۆڕش) ناوی دەرکرد. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مەهدی محەمەد قادر، پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عیراق ١٩٤٥-١٩٥٨، سلێمانی ٢٠٠٥، ل ٩٨- ١٠٢.

ڕاستەوخۆکرد لەگەڵی[1]. تەنانەت (هیوا) دوای دەستدرێژی کردنی هێزەکانی حکومەتی عیراقی بۆ سەر ناوچەی بارزان بەیاننامەیەکی بڵاوکردەوە بۆ سەرکۆنەکردنی سیاسەتی حکومەت و هاندانی گەلانی عیراق بۆ وەرگرتنی هەڵوێست لە بەرامبەری و ئاگادارکردنەوە لە ئاکام و کاردانەوەکانی ئەم سیاسەتە چەوتەی حکومەت بەرامبەر کورد[2].

گۆڕانی وەزارەتی عیراقی لە ئایاری ١٩٤٤ نیشانەیەك بوو بۆ گۆڕانی هەڵوێستی حکومەت لە شۆڕشی کوردی، چونکە ئەو وەزارەتە نوێیە کە (حەمدی پاچەچی) پێکیهێنابوو هەروەکو نەخشەی بۆ کێشرابوو دەستی کرد بە خۆڕزگارکردن لەو ئەرك و بەڵێنانەی وەزارەتی پێشوو دابیوو بە کورد، تا لە ئابی ١٩٤٥ هێزێکی زەبەلاح لە سەرباز و پۆلیس وبەکرێگیراوانی حکومەت کە ژمارەی دەگەیشتە نزیکەی (٢٥) هەزار کەس لە ناوچەکانی ڕەواندز و ئاکرێ و ئامێدی و دهۆك کۆکرانەوە و فڕۆکەکانی بەریتانیاش بە گورجی یارمەتی ئەو هێزەیان دەدا[3].

لە (٢٥)ی ئاب هێرش بۆسەر ناوچەکانی ڕاپەڕین دەستی پێکرد، لەم بارەیەوە سوود لە ناکۆکی هۆزایەتی و پەیوەندیە دەرەبەگایەتیەکانی کوردستان بینرا و کۆمەڵێك سەرۆك هۆزی کورد بە چەکدارەکانیانەوە یارمەتی هێرشەکەیاندا، تا لە (٦)ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ هەواڵی دەستگرتن بەسەر بارزان ڕاگەیەنرا دوای ئەوەی شۆڕشگێران بە ناچاری ناوچەکانیان بەجێهێشت و لە (١١)ی تشرینی یەکەم پەڕینەوە ئێران[4] بۆ ئەوەی تێکەڵی خەباتی کوردایەتی کوردستانی ڕۆژهەڵات بن.

---

[1] مسعود البارزاني، م.س.، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، ص٥٢–٥٥، اسماعيل شكر رسول،م. س،ص١٦٩–١٧٣.

[2] بڕوانە دەقی بەیاننامەکە لە: فەیسەل دەباغ، س.پ.، ل٣١-٣٢.

[3] معروف جياووك،م. س،ص١٣٩-١٤١،عزيز حسن البارزاني،م. س،ص١٩٥-١٩٦.

[4] مسعود البارزاني، م.س.، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، ص٧٧–٩٢" محمود الدرة، القضية الكردية، ط٢، بيروت ١٩٦٦، ص٢١١–٢١٥.

دەرەنــجــــام

١- لــە رووی هۆکــار و پاڵنــەرە بزوێنــەرەکان لــەم توێژینەوەیــە بــە دیارکــەوت بووژانەوەی هەستی نەتەوایەتی و ڕەتکردنەوەی دەســەڵاتی بیــانی لــە دواوەی زۆربەی هەرەزۆری ڕاپەڕینەکان بوو کە کورد لەم ماوەیەدا بەرپای کردن. بەڵام هەندێ جار هۆکاری ئایینیش تێکەڵ بە مەسەلەکە بووەو بووەتــە پاڵنــەرێکی زیادە بە تایبەتی بۆ خەڵکی ڕەشــۆکی کــورد- کــە کەرەســتە و ســووتەمەنی ڕاپەڕینەکان بوون- ئەمەش لە ڕاپەڕینەکانی سەردەمی داگیرکــاری بــەریتانی بە زەقی بەرچاودەکەوێت. ئەمە لە پــاڵ سیاســەتە چــەوتەکانی داگیرکــەرانی کوردستان و هەلسوکەوتە خراپەکانی دەسەڵاتدارانیان و لە ژێر پێنانی هیوا و بەرژەوەندیەکانی کورد.

٢- لەبارەی ئامانجەکانەوە ئەگەرچی هەنــدێك لــەو ڕاپەڕینانــە ئامــانجی ڕوون و ئاشکرایان نەبووە، سەرەڕای دژایەتیکردنی داگیرکاری بیانی – وەك ڕاپەڕینــە ناوچــەییەکانی ســاڵانی ١٩١٩ – ١٩٢٠ – بــەڵام دەتــوانین بڵــێین زۆربــەی ڕاپەڕینەکانی تر دروشم و ئامانجی دیاریان هــەبوو بــە تایبــەتی ئەوانــەی بــە سەرکردایەتی شــێخ مــەحمود بــەرپابوون کــە بــریتی بــوو لــە ســەربەخۆیی و پێکهێنــانی قەوارەیــەکی سیاســی کــوردی ئەگــەر چــی لــەژێر سەرپەرشــتی بەریتانیاش دا بێت. کەچــی تێبــینی ئــەوە دەکــرێ لــە کۆتــایی ســییەکان و ســەرەتای چلەکانەوە لە ژێر زەبــری دانــان بــە واقیعــدا ئامانجــەکان بــچووك دەبنەوە و بەدەستهێنانی مافەنەتەوایەتیەکان لە چوارچێوەی عیراقــدا شــوێنی دروشمی سەربەخۆیی دەگرێتەوە وەك لە ڕاپــەڕینی بــارزانی ســاڵانی ١٩٤٣ - ١٩٤٥ بە دیار دەکەوێت.

٣- هەمــوو ئەو ڕاپەڕینانەی توێژینەوەکە دەیانگرێتەوە شێوازی چەکداریان پیــادە کرد وەك شێوازێکی ســەرەکی خــەبات، تــەنیا لــە ســاڵانی کۆتــایی جــەنگی جیهانی یەکەم نەبێت کە ڕاپــەڕین شــێوازی یــاخیبوون و بەســتنی پەیوەنــدی سیاسی و دبلۆماسی وەرگرت بۆ سوود وەرگرتن لەڕەهەندی هەلومەرجی نێــو

دەوڵەتی و بەدەستهێنانی یارمەتی وڵاتە زلهێزەکان بۆ دابینکردنی مافەکانی کورد، هەروەها شێخ مەحمود لە ڕاپەڕینەکانیدا هەوڵیدا خەباتی چەکداری بە خەباتی ڕۆشنبیری و هەوڵی دبلۆماسی گرێبدا بە پەیوەندیکردنی بە تورکیا و بەرزکردنەوەی یاداشت بۆ (کۆمەڵەی گەلان)، لە ڕاپەڕینی بارزانی ساڵانی (١٩٤٣ - ١٩٤٥)یش خەباتی سیاسی ڕێکخراوەیی هاتە پاڵ خەباتی چەکداری.

٤- هەرچەندە ڕاپەڕینەکانی ئەو ماوەیە هەموویان سنوور تەسك بوون و مۆرکی ناوچەییان پێوە دیار بوو بەتایبەتی ڕاپەڕینەکانی ساڵانی ١٩١٩ — ١٩٢٠، بەڵام هەندێکیان تارادەیەك فراوان بوون و دەنگدانەوە و پاڵپشتیان هەبوو لە هەموو کوردستانی باشوور، بە تایبەتی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود و ڕاپەڕینی بارزانی ١٩٤٣ — ١٩٤٥، تەنانەت ژمارەیەك هۆزی کوردستانی ڕۆژهەڵاتیش هاتنە هاریکاری شێخ مەحمود لە ڕاپەڕینی ساڵی ١٩١٩،کە چی سەرەڕای ئەمەش دەبێ ئەو ڕاستیە بزانین کە هیچ کامێك لەو ڕاپەڕینانە سنوورەکەی ئەوەندە فرەوان نەبوو چالاکیە شۆڕشگێڕییەکانی بەکردار هەموو کوردستانی باشوور بگرێتەوە.

٥- هەروەها تێبینی ئەوە دەکرێ لاسەنگی هێز و تواناکان لە نێوان ڕاپەڕینە کوردیەکان و دوژمنەکانیان هۆکاری سەرەکی هەرەسهێنانی ڕاپەڕینەکان بوو، بەتایبەتی کە حکومەتی بەغدا لە لایەن هێزەکانی بەریتانیاش یارمەتی دەدرا، هەروەها هەندێ جار هاریکاری دەکرا لە لایەن ئێران و تورکیاش بۆ سەرکوتکردنی ئەو ڕاپەڕینانە.

ژێدەر و سەرچاوەکان

یەکەم: بەڵگەنامە بلاوکراوەکان

أ- بە زمانی کوردی:

١- جەمال میرزا عزیز (وەرگێڕان)، لە تاریکیەوە بۆ ڕووناکی/ بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠، چ١، سلێمانی ١٩٩٩.

٢- محەمەد حەمە باقی، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری (١٨٨٠) لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، هەولێر ٢٠٠٠.

٣- ـــــــــــــــــــــ، میرنشینی ئەردەلان ـ بابان ـ سۆران لە بەڵگەنامەی قاجاریدا ١٧٩٩ – ١٨٤٧، هەولێر ٢٠٠٢.

٤- مەحمود مەلا عززەت، دەولەتی جمهوری کوردستان/ نامە و دۆکیومێنت، ب١، سلێمانی ٢٠٠٣.

٥- نەجاتی عەبدوڵلا، کوردستان لە بەڵگەنامەکانی کونسولی فرەنسی لە بەغدا ساڵی ١٩١٩، ب١، سلێمانی ٢٠٠٤.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١- د. أحمد عثمان ابوبكر، كردستان في عهد السلام، منشورات رابطة كاوا، اربيل، ٢٠٠٢.

٢- ـــــــــــــــ، نصوص ثلاث رسائل للشيخ عبيدالله النهري، مجلة (شمس كردستان) ع(٦٩) نيسان ١٩٨٥.

٣- ازاد گرميانى، لقاء تاريخي فريد مع الشيخ عبيدالله / قائد انتفاضة كردستان ١٨٨١،مجلة (ئالاى ئيسلام) ع(٢، ٣) س(٩) نوفمبر ١٩٩٥. (وهو نص مترجم للوثيقة البريطانية التالية، F.O.60/441,1880 ,10 ,Tabriz 1 ,No. 23

٤- ـــــــــــ، مصطفى باشا ياملكي في لقاء تاريخي مع سمكو، مجلة (ئـالاى ئيسلام) ع(٢) س(١) تموز ١٩٩٦. (وهو نص مترجم للوثيقة البريطانية التالية:

F.O. 371/7781, 12/12/1921.

٥- ب. هولت، مذكرة حول الـشيخ محمـود، ت: د. ازاد گرميـانى، مجلـة (ئـالاى ئيسلام) ع(١) اذار ١٩٩٦.

٦- د. عبـدالفتاح علـي يحيـى البوتـاني، الحركـة القوميـة الكورديـة التحرريـة / دراسات ووثائق، دار سپيريز للنشر، دهوك ٢٠٠٤.

٧- ـــــــــــ، وثائق عن الحركة القومية الكردية التحررية / ملاحظـات تاريخية ودراسات اولية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل ٢٠٠١.

٨- د. وليـد حمـدي، الكـرد وكردسـتان في الوثـائق البريطانيـة / دراسـة تاريخيـة وثائقية، لندن ١٩٩١.

جـ- به زمانى توركى:

Osmanli Arsiv Daire Baskanligi، Musul-Kerkuk ile ilgili Arsiv Balgeleri (1525-1919)، Ankara 1993.

دووەم: یاداشت و بیرەوەریەکان:

أ- بە زمانی کوردی:

١- ئەحمەد تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا، ڕێکخستن و ئامادەکردن بۆ چاپ: جەلال تەقی، بەغدا ١٩٧٠.

٢- ئەحمەد خواجە، چیم دی،ب٣، بەغدا ١٩٧٣.

٣- جەلیلی جەلیل (وەرگێر و ئامادەکار)، بیرەوەری عەبدولرەزاق بەدرخان، وەرگێڕانی بۆ کوردی باشوور: شوکور مستەفا، هەولێر ٢٠٠٠.

٤- ڕەفیق حلمی، یادداشت / کوردستانی عیراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، ب١،چ١، هەولێر ١٩٨٨.

٥- کەمال نوری مەعروف (ساغ کردنەوە)، یاداشتەکانی شێخ (لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، کوردستان ١٩٩٥.

ب- بە زمانی عەرەبی:

- زنار سلۆپی، فی سبیل کردستان (مذکرات) ت: ر. علی، بیروت ١٩٨٧.

سێیەم: گۆڤار و ڕۆژنامە:

- (ڕۆژی کوردستان) ژ(٧)ی ڕێکەوتی (٣٠)ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢، لە: جەمال خەزنەدار (کۆکردنەوە و پێشەکی)، ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢-١٩٢٣، بەغدا ١٩٧٣.

چوارەم: نامە زانكۆییەكان:

أ- بە زمانی كوردی:

- بـاوەكر عوبێـد صـالح، كاریگـەری شۆڕشـی ئـەیلوول لەسـەر پێشخـستنی ڕۆژنامـەوانیی كـوردی لـە كوردسـتانی خـواروودا ١٩٦١-١٩٧٥، نامـەی ماستەر، كۆلێژی ئاداب/زانكۆی سەلاحەددین – هەولێر ٢٠٠٣.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١- سعدي عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسـة في تطورهـا السياسي ١٥١٤–١٨٥١، رسالة ماجستير، كليـة الأداب/ جامعـة صـلاح الـدين– اربيل١٩٩٥.

٢- ـــــــــــــــ، كوردستان الجنوبيـة وإيالتـا بغـداد والموصـل/ دراسـة في العلاقات السياسية والادارية والاقتصادية في القرنين السابع عشر و الثامن عـشر، اطروحة دكتوراه، كلية الأداب / جامعة صلاح الدين – اربيل ٢٠٠١.

٣- ميڤـان عـارف عبـدالرحمن بـادي، الحركـة القوميـة الكورديـة التحرريـة في كوردسـتان الجنوبيـة (العـراق) ١٤ تمـوز ١٩٥٨ – ٨ شـباط ١٩٦٣، رسـالة ماجستير، كلية الأداب / جامعة صلاح الدين – اربيل ٢٠٠٢.

پێنجەم: کتێبەکان:

أ- بە زمانی کوردی:

١- بلەج شێرکۆ، کێشەی مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمە باقی، چ٣، ب. ش. ١٩٩١.

٢- د. جبار قادر، چەند بابەتێکی مێژووی کورد، سلێمانی ١٩٩٩.

٣- جەعفەر عەلی، ناسیونالیزم و ناسیونالیزمی کوردی، سلێمانی ٢٠٠٤.

٤- جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و: د. کاوس قەفتان، بەغدا ١٩٨٧.

٥- جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووریی کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، و: ئەنوەر قادرمحەمەد، ستوکهۆلم ١٩٩٣.

٦- جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نەبیری ((قەومیەت))ی ڕۆژهەڵاتی و نەبیری ((ناسیونالیزم))ی ڕۆژئاوایی یە، ستوکهۆلم ١٩٨٤.

٧- حسین حزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چ٢، هەولێر ١٩٦٢.

٨- دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبکر خۆشناو، چ٢، هەولێر ٢٠٠٥.

٩- ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چ٢، سلێمانی ١٩٩٩.

١٠- ڕۆهات ئالاکۆم، خۆیبوون و شۆڕشی ئاگری، و: شوکور مستەفا، چ١، هەولێر ٢٠٠٠.

١١- ژيرارد چاليالند (سەرپەرشتی كردن)، گەلێكی پەژمورده و نیشتیمانی پەرت، و: م. گۆمەیی و أ. حەوێزی، سوید ١٩٩٨.

١٢- سالح محەمەد ئەمین، كورد و عەجەم/ مێژووی سیاسی كوردەكانی ئێران، چ١، ب. ش، ١٩٩٢.

١٣- عەبدولقادر كوڕی ڕۆستەمی بابان، ڕەوشی كوردان/ مێژووی كوردستان، و: كەریمی حیسامی، چ١، سوید ١٩٩١.

١٤- عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاری نیشتیمانی كوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد، چ٣، سلێمانی ١٩٩٨.

١٥- عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەكانی كورد و كورد و كۆماری عیراق، بەغدا ١٩٥٩.

١٦- فاضل حسین، كێشەی ویلایەتی موسڵ، و: محەمەد شاكەلی، چ١، سلێمانی ١٩٩٩.

١٧- فەیسەل دەباغ، حیزبی هیوا و شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان، چ١، هەولێر ١٩٩٧.

١٨- كامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، كوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتیی و ناوچەییدا/ ١٨٩٠-١٩٣٢، سلێمانی ٢٠٠٠.

١٩- د. كاوس قەفتان، چەند لێكۆلینەوەیەك لە مێژووی بابان سۆران بۆتان، بەغدا ١٩٨٥.

٢٠- كەریمی حیسامی، پێداچوونەوە / گەشتێك بە نێو بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی كورد لە كوردستانی ئێران، سوید ١٩٩٦.

٢١- كريس كۆچيرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩-٢٠ دا، و: محەمەد ریانی، چ١، تاران ١٣٦٩ هەتاوی.
٢٢- کوردۆ عەلی، بزووتنەوەی کوردایەتی لە نێوان لێژەنی سەربەخۆیی و گێژەنی ئۆتۆنۆمی دا، پاساو ١٩٩٨.
٢٣- لازارییف، ئەو هۆکارانەی مەسەلەی کورد پێك دێنن، و: سعد عبداللە، (ب.ش.س).
٢٤- م.ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەولەتەکەی خوارووی کوردستان، ب١، لەندەن ١٩٩٠.
٢٥- ماهشەرەفخانم مەستوورەی کوردستانی،مێژووی ئەردەلان،و:د.حسن جاف وشكور مستەفا،چ١،بەغدا ١٩٨٩.
٢٦- محمد بهاء الدین ملا صاحب، پێشەوا قازی محەمەد و کۆماری مەهاباد، سلێمانی ١٩٧١.
٢٧- محمود ملا عزت، دیپلۆماسێتی ی بزووتنەوەی کوردایەتی، سلێمانی ١٩٧٣.
٢٨- مستەفا نەریمان، شۆڕشی برایم خانی دەلۆ، بەغدا ١٩٨٥.
٢٩- مەهدی محەمەد قادر، پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عیراق ١٩٤٥-١٩٥٨، سلێمانی ٢٠٠٥.
٣٠- نادر ئینتیسار، ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، و: عەتا قەرەداغی، سلێمانی ٢٠٠٤.
٣١- نەوشێروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان/ ڕێبەندانی ١٣٢٤- سەرماوەزی ١٣٢٥، کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا، چ٢، هەولێر ١٩٩٣.
٣٢- واسیلی نیکیتین، کورد و کوردستان، و: خالیدی حیسامی (هێدی)، هەولێر ١٩٩٨.

ب- به زمانی عەرەبی:

١ـ د.ابراهيم خليل احمد ود. جعفر عباس حمدي، تاريخ العراق المعاصر، الموصل ١٩٨٩.

٢- د. ابراهيم خليل احمد و عوني عبدالرحمن السبعاوي، تاريخ العالم الثالث الحديث، جامعة الموصل ١٩٨٩.

٣ـ ارنلد تي. ويلسون، بلاد ما بين النهرين بين ولائين، ت: فؤاد جميل، ج٢، ط١، بغداد ١٩٧١.

٤- د. اسماعيل شكر رسول، اربيل/ دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي ١٩٣٩-١٩٥٨، ط٢، السليمانية ٢٠٠٥.

٥- افجيني بريماكوف، الشرق بعد انهيار النظام الاستعماري، ت: سامي عمارة، دار التقدم، موسكو ١٩٨٥.

٦- د. الياس فرح، تطور الفكر الماركسي/ عرض ونقد، ط٥، دار الطليعة، بيروت ١٩٧٩.

٧- برهان ابابكر ياسين، كوردستان في سياسة القوى العظمى ١٩٤١-١٩٤٧، ت: هوراس، ط١، دهوك ٢٠٠٢.

٨- بيتر ورسلي، العوالم الثلاثة/ الثقافة والتنمية العالمية، ت: صلاح الدين محمد سعد الله، مراجعة: د. صالح جواد الكاظم، ج٣، بغداد ١٩٨٧.

٩ـ پێ رەش، بارزان و حركة الوعي القومي الكردي ١٨٢٦-١٩١٤، د. م.، ١٩٨٠.

١٠- تومابووا، لمحة عن الاكراد، ت: محمد شريف عثمان، النجف ١٩٧٣.

١١- جبار محمد جباري، تاريخ الصحافة الكردية، بغداد ١٩٧٥.

١٢- جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، ط٢، بيروت ١٩٧١.

١٣ـ د. جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت ١٩٩٢.

١٤- جمال نەبەز، الامير الكردي مير محمد الرواندوزي الملقب بـ(ميري كوره)، ت: فخري سلاحشور، ستوكهولم ١٩٩٤.

١٥- جيمس بيلي فريزر، رحلة فريزر الى بغداد ١٨٣٤، ت: جعفر الخياط، ط١، بغداد ١٩٦٤.

١٦- حسين ناظم بيگ، تاريخ الامارة البابانية، ت: شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس، ط١، هةولێر ٢٠٠١.

١٧ـ دبليو. ار. هي، سنتان في كردستان، ت: فؤاد جميل، ج١، ط١، بغداد ١٩٧٣.

١٨- رسول حاوي الكركوكلي،دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء،ت:موسى كاظم نورس، بيروت،د.ت.

١٩- روبرت اولسن، المسألة الكردية في العلاقات التركية - الايرانية، ت: محمد احسان، اربيل ٢٠٠١.

٢٠- سروه اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤ - ١٩٢٦، اربيل ٢٠٠١.

٢١- سعدي عثمان حسين،امارة بابان في النصف الاول من القرن الثامن عشر،مؤسسة موكرياني للنشر،اربيل ٢٠٠٠.

٢٢- شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، بغداد ١٩٥٩.

٢٣ـ صديق الدملوجي، امارة بهدينان الكردية، ط٢، مراجعة وتقديم: د. عبدالفتاح علي يحيى، اربيل ١٩٩٩.

٢٤- صلاح هروري، إمارة بوتان في عهد الامير بدرخان ١٨٢١-١٨٤٧، دهوك ٢٠٠٠.

٢٥ـ عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ج٣، ط٧، بغداد، ١٩٨٨.

٢٦- د. عبدالرزاق مطلك الفهد، دراسات في حركات التحرر في العالم الثالث، جامعة الموصل ١٩٨٥.

٢٧- عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات الكردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، ط١، بغداد ١٩٨٩.

٢٨- عبدالعزيز سليمان نوار، تاريخ العراق الحديث (من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكم مدحت باشا) القاهرة ١٩٦٨.

٢٩- د. عبدالفتاح علي البوتاني، بدايات الشعور القومي الكوردي في التاريخ الحديث، دهوك ٢٠٠٥.

٣٠ـ عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق، ج١، بغداد، ١٩٦٦.

٣١ـ ــــــــــــ، الضحايا الثلاث، الموصل، ١٩٥٥.

٣٢- عثمان بن سند الوائلي البصري، مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تاريخ العراق من سنة ١١٨٨ الى سنة ١٢٤٢هـ (١٧٧٤-١٨٢٦م)، تحقيق، د. عماد عبدالسلام رؤوف وسهيلة عبدالمجيد القيسي، الموصل ١٩٩١.

٣٣- د. عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، ط٢، بيروت ١٩٨٥.

٣٤- عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩-١٩٤٥، دهوك ٢٠٠٢.

٣٥- فاخروشيف، السياسة الاستعمارية بعد الحرب العالمية الثانية، دار التقدم، موسكو (د.س).

٣٦- د.فاضل حسين و د.كاظم هاشم نعمه، التاريخ الاوروبي الحديث/ ١٨١٥-١٩٣٩، جامعة الموصل ١٩٨٢.

٣٧- كلوديوس جيمس ريج، رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠، ت: بهاءالدين نوري، ج١، بغداد ١٩٥١.

٣٨- د.كمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥ في كردستان تركيا/ دراسة تحليلية، بيروت ٢٠٠١.

٣٩- ــــــــــــــــ، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، بغداد ١٩٨٥.

٤٠ ــ ــــــــــــــــ، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، ١٩٨٧.

٤١- ــــــــــــــــ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ت: محمد الملا عبدالكريم، ط٢، بغداد، ١٩٨٤.

٤٢- ل.ن. كوتلوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ت: د. عبدالواحد كرم، بغداد، ١٩٧١.

٤٣- لوسيان رامبو، الكرد والحق، ت: عزيز عبدالاحد نباتي، اربيل ١٩٩٨.

٤٤- م.س. لازاريف، المسالة الكردية ١٩١٧-١٩٢٣، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت، ١٩٩١.

٤٥- مالميسانژ، بدرخانيو جزيرة بوتان، ت: شكور مصطفى، هەولێر ١٩٩٨.

٤٦– مجموعة مؤلفين، الوحدة الوطنية ومشكلة الاقليات في العالم الثالث، الموصل ١٩٨٩. البحث المعنون (صراع الاستيعاب والانفصال/ دراسة في تجربة حزب العمال الكردستاني في تركيا) من تأليف: رعد عبدالجليل مصطفى الخليل.

٤٧– محمد المحبي،خلاصة الاثر في اعيان القرن الحادي عشر،ج٢،بيروت،د.ت.

٤٨– محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، ت: محمد علي عوني، ط٢، بغداد ١٩٦١.

٤٩ـ محمود الدرة، القضية الكردية، ط٢، بيروت، ١٩٦٦.

٥٠ـ مس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب، ت: جعفر الخياط، ط٢، بغداد، ١٩٧١.

٥١ـ مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضة بارزان الاولى، كردستان، ١٩٨٦.

٥٢– ــــــــــــ، البارزاني والحركة التحررية الكردية، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، كوردستان ١٩٨٦.

٥٣– معروف جياووك، مأساة بارزان المظلومة، ط٢، اربيل ٢٠٠١.

٥٤– ميجرسون، رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين وكردستان، ت: فؤاد جميل، ج٢، ط١، بغداد ١٩٧١.

٥٥– مينورسكي، الاكراد/ ملاحظات وانطباعات، ت: معروف خزندار، بغداد ١٩٦٨.

٥٦– ميهالي شيماي، البلدان النامية والاقتصاد العالمي، ت: د.غانم حمدون، ط١، بيروت ١٩٨٠.

٥٧– ن. أ. خالفين، الصراع على كردستان، ت: د.احمد عثمان ابوبكر، بغداد ١٩٦٩.

٥٨– هوزان سليمان الدوسكي، جمهورية كوردستان/ دراسة تحليلية سياسية، دهوك ٢٠٠٥.

٥٩– هوگر طاهر توفيق، دور الصحافة الكوردية في تطوير الوعي القومي الكوردي ١٨٩٨–١٩١٨، دهوك ٢٠٠٤.

٦٠– وليم ايگلتن الابن، جمهورية مهاباد/ جمهورية ١٩٤٦ الكردية، ت: جرجيس فتح الله، ط٢، اربيل ١٩٩٩.

٦١ـ د. يوسف عزالدين، تطور الفكر الحديث.

ج . به زمانی فارسی :

١– اسكندر بيك منشي،تاريخ عالم آراي عباسي،تصحيح:ميرزا محمود تاجركتابفروشي، تبريز ١٣١٤هـ.

٢ـ حسين مدني، كردستان / بررسي وتحليل نهضت هاي آزاديبخش ملي در كردستان، (ب.ش.)، ١٣٥٧ شمسي.

د– بەزمانی ئینگلیزی:

Longrigg, S.H., Iraq 1900 to 1950 .

شەشەم: ووتار و توێژینەوەکان:

أ– به زمانی کوردی:

١– د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، چەند موحازەرەیەك کە پێشکەشی قوتابیانی ماستەری مێژووی نوێ کراوە لە کۆلێژی شادابی زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر لە ساڵی خوێندنی ١٩٩٣-١٩٩٤.

٢- د. دلێر ئیسماعیل حەقی شاوەیس، نەتەوە و نەتەوایەتی/ هۆکارەکانی لاوازی هۆشیاری نەتەوایەتی لای کورد و دروست نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان، ژ(٧)، س(٣)، هەولێر ١٩٩٩.

٣- د. سەعدی عوسمان، ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤-١٩٤٥/ توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکارەکان و ئامانجەکان، گۆڤاری (زانکۆ) ژ(٢٥) حوزەیرانی ٢٠٠٥. (ئەم توێژینەوەیە باسی دووەمی ئەم کتێبەی بەردەستە)

٤- د. عبدالفتاح عەلی بوتانی، بزاڤی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی)، ژ(٩)، کانونی یەکەمی ١٩٩٨.

٥- مەسعود محەمەد، ڕەمزی نافع/ قوربانیە زلەکەی هەولێر، گۆڤاری (کاروان)، ژ(٣٣)، حوزەیرانی ١٩٨٥.

٦- لاهووتی، کوردستان و کورد، و: د.جبار قادر، گۆڤاری (هەزارمێرد)، ژ(٣)، س(١) ئازار ١٩٩٨.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١ـ ادگار اوبلانس، الثورة الكردية، ت: فيصل دباغ، جريدة (خەبات) ع (٧٨٢).

٢- سعدي عثمان حسين، الحركة التحررية الوطنية في كوردستان الشرقية ١٩٠٠-١٩٣٩، ق١، مجلة (گولان العربي)، ع(٢٦)، س(٣)، ٢٥ تموز ١٩٩٨.

٣- فاسيل نيكيتين، العائلة البارزانية، ت: د.كاوس قفطان، مجلة (شمس كردستان)، ع(٥)، س(٢)، بغداد آب ١٩٧٣.

Abstract

The Kurdish Liberation Movement / Appearance، Stages and an example

(First research)

The Kurdish Liberation Movement

An Analytical study about its Appearance and stages

This research attempts to study the Kurdish liberation movement and closely examine the dimensions and aspects of the struggle of the Kurdish nation for the cause of its national objectives throughout it new and temporary history. This study pursues finding roots of this movement and determining its stages according to characteristics of this movement through the historical period that it passed. The research proved that the Kurdish liberation movement started in the first half of the 19th century due to the fact that the national motive was an effective factor in breaking out uprisings of that period. Besides، the intentional and practical results that resulted from those uprising were in the end to put an end to the Ottoman and Qajari rule and replace Kurdish local entities with national entities that are independent or at the lowest estimate semi-independent.

The research also arrived at a conclusion that the Kurdish liberation movement passed by three stages since its beginning till the recent years. The stages are as follows:

First stage: This stage begins in the beginnings of the 19th century and continues till the end of the eighth decade of the same century. The most important characteristics of that stage are that the Kurdish movement and uprisings were under the leadership of princes and their predecessors like Muhammad Pasha Sorani and Badrkhan Pasha Botani. These movements and uprisings were marked by lacking clear and accurate programs .

Second stage: This includes the period between the uprising of the year 1880 until the thirties of the 20th century. The most important characteristics are that the leadership of the movement transferred to religious figures like Sheikh Obeidulla Nahri and Sheikh Mahmood Hafeed، and tribal leaders like Simko Shikak. The slogan of independence and unification of great Kurdistan in this stage was raised publicly and clearly .

Third stage: It extends from thirties of the 20th century to the recent years. The most important characteristics are the joining of national elements to political parties and organizations which took the reins of leadership from conventional leaders. Thus، the stage carried the impression of organizational-Political struggle. In this stage the demand for independence and formation of great Kurdistan for the slogan of autonomy was given up.

(Second research)

Southern Kurdistan Uprisings / 1914 – 1945 AD

An Evaluating Study of Their factors and Objectives

The present study deals with the factors and objectives of the Kurdistan uprisings which took place in Southern Kurdistan between the beginning of World War I and the end of World War II. That was a period rich with Kurdish armed uprisings and movements due to the political circumstances which were imposed on them at the beginning of that period. By those circumstances، we mean failing the Kurdish national ambitions، and connecting the Southern Kurdistan destiny with that of the newly establish state of Iraq then.

The paper has included that the revival or resurrection of national feeling، and refusing of a foreign occupation were behind most of those uprisings، but the religious factors has additional to those، especially in the case of the ordinary lands (the laymen) who were the fuce of those uprisings، specifically those which were against the British

occupation، or mandate. This is in addition to the false policies adopted by the occupying peroties of Kurdistan، and the false acting of them officials. As regards the objectives of those uprisings، we can say that some of them lacked clear and declared goals this is in spite of its resistance to the foreign occupation. (like, the local uprisings which took place between 1919 and 1920). Wherever most of the other uprisings had clear slogans and objectives (especially those led by Sheikh Mahmood) which were represented in independence and establishing a Kurdish political entity under the supervision of Britain. However، one can notice that those national goals began fading or decreasing since the late thirties and early forties. Granting the national rights within the state of Iraq has began a national goal instead of independence. That is very clear in Barzan revolution 1943-1945.

Dr. Saadi Osman

The Kurdish Liberation Movement